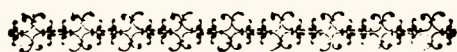

Régi magyar imakönyvek és imádságok

AZ ISTENNEK IO TETE- MENIERT HA- laadafok.

Az Istennek felsegerül al- melkodo halaadas.

*Pfal. 8.
v. 2*

*Gen. 32.
v. 29.*

*1. Ioan. 1
v. 5.*

*1. Tim.
6. v. 16.*

*Prouer.
26. v. 27.*

*3. Reg.
19. v. 12.*

*Isai. 40.
v. 15. 12.*

*Sap. 11.
v. 23.*

Meli csüdalatos Vr Isten a te fel-
séges neued: Meltan neuéza-
tetel Vram, lathatatlan vilagof-
sagnac, mert a te veghetetlen
fenieséged, inkább, hogy sem a nap fyn,
megh vakittia a mi gienge szemeinket, ha
a hitnek homaliáual be nem keottetnek.

Te vagy en Istenem minden ionak kut-
feie: Eley es véghe minden allatnak: Te
az eghet es feoldet Vyaidon hordozod, a
tenger vizeit teniereddel méred, a feold
kerekséget, az eghet nagy voltat araz od-
dal be fogod, Te hozzad képeft, minden
terempter állat, csak ollian mint egy kis
poroczka.

Te ke-

Régi magyar imakönyvek és imádságok

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Irodalomtudományi Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok

Régi magyar imakönyvek és imádságok

Szerkesztette
Bogár Judit

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Piliscsaba, 2012

Készült
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Karának
Magyar Irodalomtudományi Tanszékén

Megjelent a TÁMOP–4.2.2/B–10/1–2010–0014 támogatásával
(Tehetségtámogatás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
kilenc tudományágában)

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Lektorálta
Hargittay Emil

A kötet a Pázmány Irodalmi Műhely harmadik lelkiség történeti konferenciájának (Piliscsaba, 2010. április 9–10.) előadásait tartalmazza

A borítón:
Részlet Pázmány Péter
Az Istennek felségéruil álmélkodó hálaadás című imádságából
(*Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606)

ISBN 978-963-308-075-7
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2012
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Lelkiség történeti Műhely

Felelős kiadó: Szuromi Szabolcs rektor

A sorozat címlapterve: Szentes Éva

Tartalom

A piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely 2010. április 9–10-én tartott harmadik konferenciájának programja	7
BAJÁKI RITA Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve.....	11
BÁN IZABELLA <i>Jó illatú rózsás kert</i> Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól.....	23
BARNA GÁBOR A Mezey kántorok 19. századi énekeskönyvei és forrásai	33
BOGÁR JUDIT Pázmány Péter <i>Imádságos könyve</i> és a <i>Biblia</i>	45
FARMATI ANNA „De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...” Az elmékedést kísérő imádság mint sajátos típus	57
FAZAKAS GERGELY TAMÁS Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején	71
FEKETE CSABA A 16–17. század legkisebb hazai imádságoskönyve.....	91
FERENCZI ILONA Az ének mint imádság Madarász Márton ének-imádságai (1629).....	105
FRAUHAMMER KRISZTINA „Olvasás által imára buzdítani” Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete	113

HORVÁTH SÁNDOR	
Imák a <i>Hisa Zlata</i> imakönyvben	127
MACZÁK IBOLYA	
Lelki fegyverek – újraírt imádságok	147
NAGY MÁRTON KÁROLY	
Bethlen Kata imádságai.....	155
PELCZER KATALIN	
„Szent szó, szent beszéd”	
A beszédhelyzetek és a motívumok kapcsolódása	
a magyar archaikus népi imádságokban.....	167
PÉNTEK VERONIKA	
Pécsi Lukács és Erdődi János <i>Soliloquia</i> -fordítása	181
REICHARDT GABRIELLA	
Nádasdy Pál imádságoskönyve (1631).....	189
ROKAY ZOLTÁN	
Szabadkán használatos 18. századi illír nyelvű lelkiségi könyvek	201
SOÓS SÁNDORNÉ VERES RÓZSA	
A rózsafüzér-imádság a 17. századi írásos emlékeinkben.....	215
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Rimay János imádságoskönyve.....	227
VADAI ISTVÁN	
Nyéki Vörös Mátyás rímes imádságai.....	235
VARGA BERNADETT	
„Hát én, Uram, mit szólnak te előttem...?”	
Imádság és elmélkedés viszonya	
Keresztúri Bíró Pál <i>Mennyei társalkodásában</i>	243
Személynévmutató	257
Inhalt.....	267

*A piliscsabai Lelekiségtörténeti Műhely
2010. április 9–10-én tartott harmadik konferenciájának
programja*

FERENCZI ILONA, zenetörténész, egyetemi docens, MTA Zenetudományi
Intézet, LFZE (Budapest)

Az ének mint imádság – Madarász Márton ének-imádságai (1629)

VADAI ISTVÁN, irodalomtörténész (Szeged–Budapest)

Nyéki Vörös Mátyás rímes imádságai

SZELESTEI N. LÁSZLÓ, egyetemi tanár, PPKE BTK (Piliscsaba)

Rimay János imádságokönyve

VARGA BERNADETT, könyvtáros, Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

*Az imádság műfaji határvidékéről: Keresztúri Pál Mennyei társalkodása
(Várad, 1645)*

FAZAKAS GERGELY TAMÁS, intézeti titkár, DE Magyar Irodalom- és Kultú-
ratudományi Intézet, Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstör-
téneti Műhely (Debrecen)

Imádság és politikai reprezentáció (Egy kutatás körvonalai)

FEKETE CSABA, lelkész, könyvtáros, Tiszántúli Református Egyházkerületi
és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen)

A 16–17. század legkisebb imádságokönyve

ROKAY ZOLTÁN, tszv. egyetemi tanár, PPKE HTK (Budapest)

Szabadkán használatos 18. századi illír nyelvű lelkiségi könyvek

HORVÁTH SÁNDOR, néprajzkutató, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága,
Savaria Múzeum (Szombathely–Narda)

A Hisa Zlata (1754) imádságai és azok továbbélése

- BÁN IZABELLA, egyetemi hallgató, PPKE BTK (Piliscsaba)
„Jó illatú rózsás kert” – Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól
- SOÓS SÁNDORNÉ VERES RÓZSA, tanár, Ferences Gimnázium, AVKF
(Szentendre–Vác)
A rózsafűzér-imádság a 17–18. századi írásos emlékeinkben
- FRAUHAMMER KRISZTINA, SZTE Bálint Sándor Vallástudományi Intézet,
GFHF (Szeged)
Martin Cochem hatása a magyar lelkeségi irodalomra és a népi vallásosságra
- BARNA GÁBOR, igazgató, tszv. egyetemi tanár, SZTE Bálint Sándor Vallás-
tudományi Intézet, GFHF (Szeged)
A Mezey kántorok 19. századi énekeskönyvei és forrásai
- BOGÁR JUDIT, egyetemi tanársegéd, PPKE BTK (Piliscsaba)
Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia
- BAJÁKI RITA, tudományos segédmunkatárs, PPKE BTK (Piliscsaba)
Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve
- MACZÁK IBOLYA, tudományos segédmunkatárs, PPKE BTK (Piliscsaba)
Lelki fegyverek – újraírt imádságok
- FARMATI ANNA, irodalomtörténész, szerkesztő (Kolozsvár)
*„De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...” – Az elmélkedést kísérő
imádság mint sajátos típus*
- PÉNTEK VERONIKA, doktoranda, PPKE BTK (Piliscsaba)
Pécsi Lukács és Erdődi János Soliloquia-fordítása
- REICHARDT GABRIELLA, egyetemi hallgató, PPKE BTK (Piliscsaba)
Nádasdy Pál imádságoskönyve (1631)

PELCZER KATALIN, tanár, Ward Mária Általános Iskola és Gimnázium, II.
Rákóczi Ferenc Gimnázium (Piliscsaba–Budapest)

„Szent szó, szent beszéd” – A beszédhelyzetek és a motívumok kapcsolódása a magyar archaikus imádságokban

NAGY MÁRTON KÁROLY, egyetemi hallgató, PPKE BTK (Piliscsaba)

„ha szintén minden ízecskéék énbennem nyelvek volnának is, mégis [...] eléggé dicsérni nem tudnálak” – Betlén Kata imádságai

A lelkiégtörténet kutatása, azon belül az imádságoskönyvek számbavétele egyértelművé tette, hogy Pázmány Péter 1606-ban megjelentetett imakönyve meghatározó jelentőséggel bír. Ennek alapvetően két oka van. Az egyik ok az igény felismerése, vagyis már önmagában a megjelenés ténye, hiszen a 16. században még alig adtak ki katolikusoknak szánt lelki olvasmányokat. Jelentőségének másik oka pedig az, hogy Pázmány imakönyvének hatására beindult egy folyamat, mások számára is világossá vált, hogy a katolikus hívek (is) igénylik a vallásgyakorlás ilyen formáját, s így ennek következtében egyre több imakönyv jelent meg, sőt gyakran egy imakönyvet többször is kiadtak. A kutatás során az is igazolást nyert, hogy nemcsak a megjelenés ténye hatott a kortársakra, s ösztönözte őket hasonló könyvecske kiadására, de magát az imakönyvet is „haszonnal” forgatták, s kölcsönöztek belőle rövidebb-hosszabb részleteket, sokszor szó szerinti átvételben, általában a konkrét forráshely megnevezése nélkül.

A későbbi imakönyvek Pázmány imakönyvéhez való viszonyulása tehát nagymértékben meghatározza a 17. századi imádságoskönyv-irodalmat. E viszonyháló feltérképezése folyamatban van, s e folyamat részét képezi ez a tanulmány azzal a céllal, hogy ezúttal Kopcsányi Márton OFM (1579–1638) imakönyvét, illetve annak Pázmány imakönyvéhez való viszonyát vizsgálja. Kopcsányi imakönyve is többször jelent meg, akárcsak Pázmányé, három életében megjelent kiadásról tudunk, de csak kettő maradt ránk. Ezek – Pázmányéval elegyítve – időrendben a következők:¹

1606	PP	Kerezyeni imadsagos keonyv. Melybe, szep aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltatnac. Es reovid tanvsagh. Mint ismerhesse megh akar mely együgiü emberis, az igaz hitet.	Graz
------	----	---	------

* A kutatást az OTKA 67975 számú pályázata és az MTA Bolyai ösztöndíja támogatta.

¹ A továbbiakban szerző és megjelenési év megadásával hivatkozom rájuk.

1610	PP	Keresztyen imadsagos keonyv, melyben szeep aitasos keonyeorgesek, es tanvsagok foglaltatnak. Irattatot Pazmany Petertwl.	Pozsony
1617	KM	[Keresztyény imádságos könyvecske]	Pozsony ²
1622	KM	Keresztyen imadsagos keonyvechke, mely, a' Caeremoniaknak, es hitünk ennéhány ágazatinak (az egygyüek kedvéért) rövid magyarazattyáual, külömb külömb féle imadsagokat es elmélkedéseket foglal magaban.	Bécs
1625	PP	Imadsagos könyv mellyet irt, es most harmadszor ki-nyomtattatot. Pazmany Peter, Esztergami ersek	Pozsony
1631	PP	Imadsagos könyv mellyet irt, es most negyedszer ki-nyomtattatot, Pazmany Peter, Cardinal es Esztergami ersek	Pozsony
1637	KM	Keresztyen Imadsagos Könyvechke, mely, a' Czeremoniaknak, es ennéhány hitünk ágazatinák (az egygyüek kedvéért) rövid magyarazattyával külömb külömb féle imádsagokat foglal magában.	Bécs

Kopcsányi imakönyvének első kiadását tehát nem ismerjük, nem tudhatjuk, hogy abban vajon volt-e utalás Pázmányra, csak gyaníthatjuk, ahogy a második, s majd a harmadik kiadás esetében ez megtörtént. Az 1622-es imakönyv ajánlásában Pázmány mint „Esztergami Ersek ö Nagysága engedelmeböl” szerepel, a harmadik kiadás címlapján pedig a következő olvashatjuk: „A Bodog emlekezetü Cardinal Pazmany Peter Esztergami Ersek engedelmeböl”.

² Borsa Gedeon tisztázta Kopcsányi első három kiadásának bibliográfiai adatait, ugyanis az RMNy-ben a mára már példányból nem ismert első kiadásról az 1103. tételszám alatt lévő adatok nem érvényesek (megjelenés ideje: 1616, helye: Bécs?). Ennek oka, hogy a tételek megírása idején csak az 1637-es kiadásból tudtak adatokat gyűjteni, amelynek címlapján szerepel egy utalás az imakönyv első kiadására 1616-ból, illetve második kiadására 1622-ből. Idővel szerencsésen előkerült az 1622-es kiadás egy példánya is, s ez alapján (címlap és ajánlás: „Az mely imadsagos könyuechket 1617. esztendőben az Esztergami Ersek ö Nagysága engedelmeböl ki nyomtattam volt Posonyban”; KOPCSÁNYI, 1622, A2[r.]) bizonyos, hogy az első kiadás Pozsonyban jelent meg 1617-ben. Így a harmadik kiadás címlapján álló 1616-os dátum téves. Mindezek alapján az 1103. számú tételt törölni kell, s a helyes vonatkozó tétel a következő: S 1145A »Kopcsányi Márton: Keresztyén imádságos könyvecske. Pozsony 1617 érseki nyomda.« BORSA Gedeon, *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomatványok” első két kötetéhez*. VI., Magyar Könyvszemle, 1987, 57–58 (teljes cikk: 57–64).

Vajon Pázmány engedelmese csupán a megjelenésre, az érseki nyomda használatára vonatkozott, vagy az imakönyvből való kölcsönzésre is kiterjedt? Amint az jól látható, a két szerző kiadásai időben keresztezik egymást. Vajon megfigyelhető-e valamiféle kölcsönhatás az imakönyvek között?

Az ultima manus elve alapján célszerű lenne mind a két szerző esetében az életében utoljára megjelent kiadást választani, s azok egybevetéséből bizonyos következtetéseket levonni. Ez Pázmánynál a negyedik kiadás lenne 1631-ből, Kopcsányinál a harmadik kiadás 1637-ből. A vizsgálatba bevont kiadások kiválasztásánál azonban más szempontok is szerepet játszottak. Pázmány *Imádságos könyvével* már régóta foglalkozom, s az a tapasztalatom, hogy a négy kiadás párhuzamos vizsgálata és egymáshoz való viszonyának feltérképezése révén számos értékes megfigyelésre nyílik lehetőség. Noha az egyes imakönyvek önmagukban is érdemesek a vizsgálódásra, igazán beszédesnek – úgy tűnik – az újabb kiadást megért művekben észlelhető átdolgozás mondható. Hiszen ezáltal láthatjuk, hogy a jobbítás szándéka mit is takar valójában, s ennek okait fürkészve talán többet megtudhatunk az egyes szerzőkről, képet kaphatunk szövegalkotói módszereikről. E megfontolás alapján döntöttem úgy, hogy valamennyi imakönyvet bevonom a vizsgálatba, tehát Pázmány négy, illetve Kopcsányi három, pontosabban az editio princeps hiánya miatt csak két kiadását. Szükséges ez, hiszen az imakönyvek kiadásról kiadásra változnak, sőt erre maguk a szerzők is utalnak. Az 1622-es kiadás Draskovith János özvegyéhez, Istvánffy Évához írott ajánlásának elején is említést tesz Kopcsányi az első kiadásról, ekkor a helyet (Pozsony), időt (1617) és az érsek engedelmét megemlítve, valamint az ajánlás végén ismét: „aitatos keresztyéneknek lelki vigasztalásokra; ime az 1617. Esztendőben ki bocsáttatott imádságos könyuecsket vyiobban akarám a’ hiuek közibe bochátany valamennyre meg szaporituán.”³ Ebből világosan látszik, hogy a második kiadás már bizonyos mértékű átdolgozást követően jelent meg. A harmadik kiadásban pedig ezt olvashatjuk a címlapon: „masodszor 1622. esztendőben nyomtattatot; mostan harmadszor valamennyi jobbítással és szaporitással.”⁴ Kopcsányi szavai szerint tehát minden újrakiadás alkalmával dolgozott a szövegen, alakította, szaporította azt. Először vegyük szemügyre közelebbről, mit is értett pontosan „jobbításon és szaporitáson,” vagyis tekintsük át, mit és

³ KOPCSÁNYI, 1622, [A6r].

⁴ KOPCSÁNYI, 1637, címlap: [A1v].

mennyit változtatott a harmadik kiadásban Kopcsányi, majd ezután térjünk rá a Pázmány imakönyvével való egybevetésre.

Kopcsányi imakönyve tartalmaz szerkezeti tagolást, de az önálló címmel ellátott fejezetek kialakítása, valamint ezek tipográfiai eszközökkel is hangsúlyozott címadása nem teljesen következetes – mind a két kiadásban szembesülhetünk ezzel a jelenséggel –, ugyanakkor valamennyi lapon, kivéve az ajánlásokat, illetve az 1637-es kiadásban található Calendariumot, található a tartalomnak megfelelő élőfej, amely quasi fejezetcímként szolgálhatna – ha az lenne. Mind a két kiadásban az ajánlástól kezdve lapszámzás található, az 1637-es kiadásban folyamatosan a kötet végéig, ezzel szemben az 1622-es kiadásban az ajánlást követően az imák kezdetén a lapszámzás újraindul. Úgy tűnik tehát, hogy a szerkezeti változtatások áttekintését legcélszerűbb az élőfejek segítségével megoldani.

Kopcsányi, 1622 ⁵	Kopcsányi, 1637 ⁶
[címlap]	[címlap]
[ajánlás Istvánffy Évának]	[ajánlás Amade Ilonának]
	23-46 [Calendarium]
1–24 Szent Brigida Aszony Imadsagi	
[25–34 hiányzó lapok a kötetben]	
35–45 Caeremoniakrol	47–57 Caeremoniakrol
46–51 A szent Miseröl	58–63 A szent Miseröl
52–61 Az Anyaszent. Caeremon.	64–71 Az Anyaszent. Caeremon.
62–75 Az Olvasorol	72–85 Az Olvasorol
76–89 Az Imadsagra valo készületröl	86–99 Az Imads. valo készületröl
90–96 Mindennapi Imadsagok	100–105 Mindennapi Imadsagok
98–151 Mise alat Imadsagok	106–165 Mise alat Imadsagok
152–158 Reggeli Imadsagok	166–171 Reggeli Imadsagok
159–167 Rövid Solosma	172–180 Rövid Solosma
	182–188 A Christusnak Sz. Sebeirol
168–178 Közönséges Iokért Imádságok	190–199 Közönséges Iokért Imádságok

⁵ Az OSZK-ban lévő mikrofilmet tudtam használni. Jelzete: FM2/4698.

⁶ Az OSZK-ban lévő mikrofilmet – jelzete: FM2/4296 –, illetve a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányt – jelzete: RMK I/114 – használtam.

179–190 Estveli Imadsagok	200–213 Estveli Imads.
191–231 Hetedszaki Imadsagok	214–300 Hetedszaki Imadsagok litániakkal váltakozva
232–241 A Gyonáshoz való készület	314–322 A Gyonáshoz való készület
242–249 A Gyonasrol	324–331 A Gyonasrol
250–269 Tíz parancs. szerint valo gyonas	332–349 Tíz parancs. szerint valo gyonas
270–272 A gyonas előtt	350–352 A gyonas előtt
273–274 A gyonas után	353–356 A gyonas után
275–291 Az Olt. szents	358–373 Az Olt. szents
292–307 Az Vr vétele vtan	374–389 Az Vr vétele vtan
308–317 A het halalos vetkek ellen	390–400 A het halalos vetkek ellen
318–329 A Christus szenvedéséről	402–413 A Christus szenvedéséről
	414–434 Sz. Brigida Imads.
330–351 Penitentia tartó soltarok	436–457 Penitentia tartó soltarok
352–363 A szentek Litaniaia	458–471 A szentek Litaniaia
364–367 A szentek Lit. után	472–475 A szentek után
368–372 A mennyei szentekről	476–479 A mennyei szentekrol
373–376 Bodog Asz. Litaniaia	
377–383 Az Isten Annyához	
384–397 Betegségnek ideien valo imads.	480–495 Betegség ideien imads.
398–409 A meghalo ember imádsága	496–501 A meghalo ember imádsága
410–420 Vitez embernek valo imadsagok	
[420–426 hiányzó lapok a kötetben]	502–510 Vton iarok imads.

Ez a tábla mutatja a két kiadás szerkezetét, s jól látható, hogy a két kiadás tartalma egy-két helytől eltekintve párhuzamos. Ez az egy-két hely jellegét tekintve lehet egyrészt betoldás, másrészt kihagyás, illetve az ima helyének megváltoztatása a kötetben belül. Lássuk ezeket egyesével, részletesen.

Betoldás:

Legnagyobb szerkezeti átdolgozáson a hét napra szóló ún. *Hetedszaki Imádságok* című rész esett át, ugyanis a minden napra való szöveg után az 1637-

es kiadásban könyörgéseket és litániákat találunk. A két kiadásban a napok rendje sem egyezik, az 1622-es imakönyvben hétfő az első nap, az 1637-es kiadásban viszont a vasárnap. Ebben a kiadásban új szöveggént szerepel még:

- *A tevelygők meg világosításáért*
- *Sz. Ferenc Imádsága* (Amit a Kelyh felmutatásakor kell mondani. Az imakönyvben egyből Szent Ignác imája után következik.)
- *A Christus Jézusnak és Bódog Szent Ferencnek szent sebeiről* hat ima
- még egy *Szent Ferenchez szóló*
- *A szentek a menyországban megemlékeznek a földiekéről és imádkoznak értük.*
- az *Estveli első könyörgést* (1622, 1637) követően az 1637-es kiadásban új ima található *Más könyörgés* címmel
- ugyanígy a gyónás utáni imák is kiegészülnek egy *Más imádsággal*

Kihagyás:

Az 1637-esben már nem találjuk meg az 1622-es imakönyv végén lévő imákat, amelyek címe: *Vitéz embernek való Imádságok*. Ez összesen hat ima, számozva vannak, de címe csak négynek van.

- *Imádság a lelki vitézsegnek megnyeréséért*
- *Imádság A Vitézi állapotnak meg erősítéséért*
- *Imádság Az békeségért*
- *Imádság Az ütközet előtt*

Ezeket kívül elmarad az 1637-es kiadásból az 1622-es kiadásban a Brigitta-imákat követő *Az egeügekért, reövid tanúság, az igaz gyónásról* című rész.

Az ima helyének megváltoztatása:

A legfeltűnőbb változtatás Szent Brigitta imádságai esetében történt, amelyek az 1622-es kiadás legelejéről az 1637-es kiadás végére, Szent Dávid penitenciatartó zsoltárai elé kerültek.

Amint arról már volt szó, a boldog emlékezetű Pázmány Péter engedelmet említi Kopcsányi harmadik kiadásának címlapja a Pozsonyban megjelent első kiadásra vonatkozóan. Miután feltérképeztük Kopcsányi imakönyvének második és harmadik kiadását, térjünk vissza az eredeti célunkhoz, s lássuk, vajon van-e átfedés, s ha igen, mennyi Pázmány és Kopcsányi imakönyvei között. Ha az imakönyvek tematikáját és az imacímeket vizsgá-

lom, egyre inkább erősödik a gyanú, hogy érdemes ezt a kérdést alaposabban körbejárni, hiszen Pázmány szinte valamennyi fejezetében van olyan imacím, ami Kopcsányinál is szerepel, egyetlen kivétel van csupán, a nyolcadik fejezet, amelyben *Bizonyos személyek imádsági* található. Mind a kettő tartalmazza a *Miatyánk*, az *Üdvözlégy* soronkénti magyarázatát, igaz, Pázmány külön fejezetben, Kopcsányi a mise részeihez kapcsolódó imák között közli. Mindkettejüknél szerepelnek reggeli, esti könyörgések, közönséges jókért imák, mind a ketten megmagyarázzák a ceremóniák értelmét, a papi öltözetet. A gyónáshoz kapcsolódó részek is párhuzamosak, a tízparancsolatot mint lelki számvételt hasonlóképpen hozzák. Szerepel itt is, ott is Szent Ágoston hálaadása, Szent Brigitta 15 könyörgése, Dávid penitenciatartó zsoltárai, litániák és az olvasó is. Ami csak Kopcsányinál található, a hetedszaki elmélkedések, több Szent Ferencsel kapcsolatos könyörgés (ezek az 1637-es kiadásban kerültek bele) és zsoltosma.

A Pázmánynál és Kopcsányinál is előforduló, azonos címmel rendelkező imák előfordulásait összehasonlítottam, s a következő megállapításokra jutottam. Meglehetősen nagy az átfedés, ami a témát, imacímeket illeti. Ugyanazon cím alatt nem ritkán különböző szövegek vannak, és sokszor fordul elő, hogy ugyanaz a gondolat eltérő megfogalmazásban szerepel. Szó szerinti egyezéssel, noha előfordul, a legritkábban találkozunk.

Az összevetés eredményeit, tanulságait példák segítségével mutatom be. Elsőként egy olyan ima következik ízelítőül, amelynek címe mind Pázmánynál, mind Kopcsányinál ugyanúgy szerepel, és az ima szövege is egyezik, de nem teljesen. Ilyen pl. az *Esőért* című imádság. A különböző részek e pár sorban is jól illusztrálják a két szerző imakönyveiben észlelhető eltéréstípusokat, nevezetesen amikor a két szövegrészletben található **szavak sorrendje felcserélődik**, amikor hasonló gondolatot fejeznek ki, illetve amikor a két részlet *tartalmilag is eltér egymástól*.

Kopcsányi

Esőért, 1622,⁷ 1637⁸ (ua.)

VR Isten, kiben élünk mozgunk, és vagyunk, **alkolmatos esöt adgy** minekünk, hogy é mostani szükségünkben *elegendőképpen* meg segítettvén, az örökke valo jokat bátrabban kiuánhassuk. Az mi Vrunk IESVS Christus által.

⁷ KOPCSÁNYI, 1622, 174.

⁸ KOPCSÁNYI, 1637, 195.

Pázmány, 1631⁹

UR Isten, kiben élünk, mozgunk és vagyunk, **adgy alkotamos ésöt** minékünk: hogy e' mostani szükségünkben, *Szent Felségedtül* meg-segítettven [Pázmány, 1606: segítettüén,¹⁰ 1610-es kiadásban: segítettüén¹¹], az örökkévaló jókat tekélletesben kereshessük: A' mi Urunk IESUS Christus-által, etc. Amen.

Az egybevetés során arra lettem figyelmes, hogy azok a szövegek, amelyek Kopcsányi 1622-es és 1637-es kiadásában is szerepelnek, továbbá Pázmánynál is megtalálhatók, és szöveg szerinti egyezés található bennük, azok Pázmány kiadásai közül az 1610-es kiadással mutatnak rokonságot. Erre példa az *Vr vacsoráia előtti II. Imádság*.¹² Ahhoz, hogy párhuzamosan lássuk Pázmány, illetve Kopcsányi szövegeit és ezek időbeni változásait is, azt a módszert választottam, hogy minden vizsgálandó kiadást Pázmány negyedik, 1631-es kiadásához viszonyítok, s így az eltérések egyezése, illetve különbözősége segít a konklúzió levonásában. Az eltéréseket minden esetben dőlt betűvel rögzítem. Előljáróban, ami a táblázatban nem szerepel:

- Kopcsányi 1622-es, illetve 1637-es kiadásának szövege megegyezik.
- Pázmány 1625-ös, illetve 1631-es kiadásának szövege megegyezik.

Ami a táblázatban szerepel:

- Pázmány 1606-os kiadása, illetve 1610-es kiadása nem ugyanabban térnek el az 1631-es kiadástól.
- Pázmány 1610-es kiadása és Kopcsányi 1622-es kiadása ugyanabban tér el Pázmány 1631-es kiadásától. Ezeket az eseteket aláhúzott kövér betűvel emelem ki.

eltérések az 1606 (=I), 1610 (=II) és az 1631-es kiadások között	Kopcsányi, 1622. „Eorök mindenható Vr Isten, Imé, az te szent fiadnak az mi Vrunk IESVS Christusnak, áldot szentsé-
--	--

⁹ PÁZMÁNY, 1631, 324; kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI RITA, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei), 2001, 192. A továbbiakban: PÁZMÁNY, 2001.

¹⁰ PÁZMÁNY, 1606, 130–131.

¹¹ PÁZMÁNY, 1610, 447.

¹² KOPCSÁNYI, 1622, 288; KOPCSÁNYI, 1637, 369; PÁZMÁNY, 1606, 196[r]; PÁZMÁNY, 1610, 595; PÁZMÁNY, 1625, 443; PÁZMÁNY, 1631, 443; PÁZMÁNY, 2001, 248:3–23.

<p>248:5 II beteg <u>az életnek</u> Oruosához</p>	<p>géhez járúlok, mint beteg <u>az életnek</u> Oruosához, mint tisztátalan <u>á</u> tisztaságnak kutfeiéhez, mint vak <u>az</u> örök fényességnek világosságához, mint szegény koldús, az menynek földnek Vrához.</p>
<p>248:6 II tisztátalan <u>az</u> tisztaságnak</p>	<p>Kérem azért <u>az te</u> véghetetlen</p>
<p>248:6 II vak <u>az</u> örök</p>	<p>bőséges irgalmasságot, hogy az én betegségimet meg gyógyicsad, vakságotat meg világosicsad, szeginségemet meg gazdagicsad, mezitelen voltomat bé földözded.</p>
<p>248:7 II szegény</p>	<p>Hogy az Angyaloknak kenyerét, Királyoknak királyát, Vraknak vrát, oly böcsülettel, és alázatossággal, oly töredelmes és aitato szüel, oly hittal és tisztasággal vegyelek, az mint legh hasznosb üduösségemre.</p>
<p>248:8 II azért <u>az Te</u> véghetetlen</p>	<p>Engedd en Istenem, hogy nem csak testének és vérenek szentségét vegyem, de sz. teste erejének hasznát és gyümölcsétis érzem.</p>
<p>248:10 II szeginségemet</p>	<p>hogy <u>az te</u> szent fiad testét, mellyet á szüznek méheböl vött, vgy fogadgyam hozzám, hogy ö véle egyesüluén, <u>az ö</u> tagiai közibe számláltassam. Szerelmes Atyam, engedd, hogy az te szent fiadat, kit most vtomban földél alal akarok hozzam venni, színről színre láthassam, és örökké nézhessem az örök bodogságba, ki te veled él és vralkodik; az szent Lélek Istennel egyetemben most és örökkön örökke. Amen.</p>
<p>248:11–12 I Angialoc[_] kenierét, Kiralioc[_] Kiralliat, [_] oly</p>	
<p>248:13 I szüel II szüel</p>	
<p>248:16 I hasznátis érzem</p>	
<p>248:16 II gyümölcsétis érzem</p>	
<p>248:17 I hogy a te szent II hogy <u>az Te</u> szent;</p>	
<p>248:17 I mehebeol veol, vgy II szüznek méheböl vöt</p>	
<p>248:18 I eggiesüluen, az eo thagiay II eggiesüluen, <u>az eo</u> tagiai</p>	
<p>248:22 I es [_] eoreocke</p>	

Láthatjuk, hogy Pázmány 1606-os kiadása 7 esetben, 1610-es kiadása 11 esetben, Kopcsányi szövege pedig 10 esetben tér el Pázmány negyedik kiadásától. Továbbá az is látható, hogy Kopcsányi 10 eltérése mind megegyezik az 1610-es kiadás eltéréseivel (ez utóbbi 11. eltérése: 248:7), vagyis Pázmány 1610-es kiadásának szövege (a szegény-szegény esetétől eltekintve) megegyezik Kopcsányi szövegével. Mindezek alapján megállapítható, hogy Kopcsányi kölcsönzött Pázmánytól, s az átvett szövegek az 1610-es kiadásból valók.

Következő megfigyelés: Ha Kopcsányinál nem szerepel a szöveg az 1622-es kiadásban, csak az 1637-esben, akkor Pázmány 1625-ös vagy 1631-es kiadásával rokon.¹³ Példa erre az *Üdvösséges Jesus nevérlítánia*.¹⁴ Ilyen esetben nagyon ritkán fordul elő, mert ami az 1622-es kiadásból hiányzik, jellemzően az 1610-es kiadásból is. A bizonyítás hasonló az előző esetéhez, vagyis az 1631-es kiadástól való eltérések egyezése, illetve különbözősége segít a megállapítás igazolásában. A Kopcsányi 1637-es kiadásában lévő litánia szó szerint megegyezik Pázmány 1631-es kiadásával, a 101 soros szövegből mindössze a következő két sor marad ki: „Betegeknek orvosa,”¹⁵ illetve „Világra jövedel-áttal.”¹⁶ Ezzel szemben az 1606-os kiadás 66 esetben, az 1610-es kiadás 59 esetben tér el az 1625/1631-es kiadástól.

A két idézett eset jól illusztrálja, hogy Kopcsányi kiadása, amennyiben szövegegyezést mutat Pázmányéval, akkor az újabban megjelent kiadást használja, vagyis az 1622-es imakönyv esetében az 1610-est, az 1637-es kiadás az 1625-öst vagy 1631-est.

Előfordul olyan eset is, amikor az egymásra hatás iránya megfordul, s az átvétel gyanúja nem Kopcsányira, hanem Pázmányra terelődik. Szent Brigitta 15 könyörgéséről és 2 záró imájáról van szó. Ez az imafüzér mindkét szerzőnk valamennyi kiadásában szerepel. A bizonyítás a szokásos, lássuk először, hogy Pázmánynál mennyi eltérés található a vizsgált kiadásokban. Az 1606-os kiadás 116, az 1610-es kiadás 101 esetben mutat rövidebb (betű szintjén), hosszabb (néhány szó) eltérést az 1631-es kiadáshoz képest. A következő táblázat mutatja, hogy ezzel szemben Kopcsányi 1622-es kiadása és Pázmány 1631-es kiadása között igen kevés s csekély mértékű eltérést találunk.

¹³ Mivel a két kiadás, ahogy említettem, teljesen megegyezik, nem lehet eldönteni.

¹⁴ PÁZMÁNY, 2001, 282:4–285:4.

¹⁵ *Uo.*, 283:23.

¹⁶ *Uo.*, 284:10.

<i>Sz. Bridinának, XV aiatos imadsági, igaz penitencia tartásért, és bódog kimulásért</i>		
I.	414	K: vacsorán [] szent testedet P: vacsorán <i>Tanitványid lábait mosogatván</i> szent testedet ¹⁷
II.	417	K: öncs P: öncsed ¹⁸
III. IV. V. VI. VII. VIII.	418-424	egyezés
IX.	425	K: halálodnak [] és a Sidóknak ingerlése P: halálodnak <i>keserüsége</i> és a Sidóknak ingerlése... ¹⁹
X.	426	K: kinszenvedés[]nek vizébe mártottad P: kinszenvedés <i>id</i> nek vizébe bemártottad ²⁰
XI. XII. XIII XIV XV.	427-432	egyezés
Ezeknek béfejezése	433	egyezés
Végezetre, eot Mi Atyánk vtán mongyad	434	egyezés

Azt tapasztaljuk, hogy az I. könyörgés esetében 3 szóval, a II. könyörgés esetében 2 betűvel, a IX. könyörgés esetében egy szóval, a X. könyörgés esetében 2 betűvel több Pázmány szövege Kopcsányi szövegénél. A 17 könyörgés tehát négy szó és 4 betű híján tökéletesen megfelel egymásnak. Mivel Pázmány 3. kiadásánál is, amely 1625-ben jelent meg (és amely az 1631-es kiadással őrszóra végig megegyezik) korábbi Kopcsányi 1622-es imakönyve, azt gondolom, hogy ezúttal Pázmány kölcsönzött Kopcsányitól, ugyanis ilyen szintű betű szerinti egyezés túl nagy mértékű ahhoz, hogy párhuzamos szövegismeretről, lejegyzésről tanúskodnék, sokkal inkább valószínű, hogy átvételről beszélhetünk. Meg kell említeni, hogy imakönyvének harmadik kiadásában maga Kopcsányi is változtatott hat alkalommal egy-egy szó, illetve betű erejéig e 17 könyörgés szövegén. Azt mondhatjuk

¹⁷ *Uo.*, 164:21–22.

¹⁸ *Uo.*, 165:18.

¹⁹ *Uo.*, 168:4.

²⁰ *Uo.*, 168:11.

tehát, hogy Szent Brigitta könyörgéseinek szövege Pázmánynál és Kopcsányinál is folyamatosan alakulgat, s ha imakönyveiket elegyítve tekintem, a legnagyobb változás Pázmány 1610-es kiadását követően Kopcsányi 1622-es kiadásában fedezhető fel (az 1617-es kiadás hiányát itt emlékeztünkbe kell idéznem), a legkevesebb változtatás pedig éppen az ezt követő Pázmány-féle harmadik kiadásban észlelhető.

Összefoglalás. Az alapos, szó szerinti összehasonlítás mindenképpen eredményre vezet, ugyanis ezzel a módszerrel el lehet dönteni, hogy adott esetben átvételről vagy a mindenki által ismert imák párhuzamos lejegyzéséről van-e szó. A gyanú (amit a tapasztalat táplál), amely szerint Pázmány imakönyvét a 17. századi imakönyvekben nem reménytelenül kereshetjük, Kopcsányi esetében is igazolást nyert. Sőt, úgy tűnik, ez az állítás ezúttal fordítva is igaz. A bemutatott példák igazolják, hogy szerzőink ismerték, használták egymás műveit, ráadásul mindig a legújabb kiadásban; ez aktív, a kortárs irodalmat is figyelő lelkipásztori tevékenységre utal, amely természetesen az imakönyv újabb és újabb megjelentetésében is megmutatkozik.

Pázmány és Kopcsányi imakönyveinek összevetése révén valamelyest közelebb kerültünk a 17. század lelki olvasmányainak megismeréséhez. Folytatása következik.

BÁN IZABELLA

Jó illatú rózsás kert

Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól

Németből magyarra fordított imádságoskönyv jelent meg 1703-ban, *Jó illatú Rosas Kert* címmel, majd ezt követte számos kiadás majdnem kétszáz éven keresztül. Imakönyvünk megmaradt példányain látható, hogy azokat sokat használták. A lapok gyakran elszíneződtek, széleik töredezttek, a kötések szétesnek. Gyakran találkozunk kéziratos bejegyzésekkel, lepréselt virágokkal, az imakönyvbe helyezett szentképekkel, gyónást igazoló cédulákkal.

A *Jó illatú rózsás kert* jellegzetessége, hogy egyik fejezete a címlapon is kiemelt *Jézus Szíve-officium*. Az imakönyv fokozatos eltolódással megőrzi alapvető jellegzetességeit egészen 1878-ig, amikor már ezzel a címmel, de teljesen más tartalommal jelent meg egy gyűjtemény.

Az első Magyarországgal is kapcsolatba hozható Jézus Szíve Társulat 1699-ben alakult Bécsben, ezt követte hamarosan a pozsonyi közösség, melynek kezdeményezője imakönyvünk fordítójának húga, Sigray Borbála volt. A 18. század során Pesten, Kassán, Gyulafehérvárott és Tihanyban létesültek társaságok. Az imakönyv magyarországi kiadásai a Jézus Szíve-tisztelet hazai terjedésével párhuzamosan jelentek meg.¹

A *Jó illatú rózsás kert* első kiadása Bécsben látott napvilágot. A 18. századból 16 kiadást találtam az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok munkacsoportjának katalógusában. Az imádságoskönyvek hozzátartoztak a vallásos ember mindennapi életéhez, ezért a nagy példányszámú megjelenés ellenére is kevés maradt meg belőlük, nagy részüket elhasználták.² Jelen imakönyvnel is látható, hogy a 16 kiadásból két

¹ A Jézus Szíve-tiszteletről és a hozzá kapcsolódó társulatokról részletesen: ZÁDORI János, *A Jézus Szíve ájtatosságának története, mivolta, hittani alapja*, Bp.–Esztergom, 1878; MÜLLER Lajos, *A Jézus szíve-tisztelet története*, Bp., Korda, 1944; TÓTH Mike, *Hajdan és most – Jézus Szent Szívének tisztelete Magyarországon*, Bp., 1898; SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = N. L., *Rekatolizáció és barokk ábítat*, Bp., METEM, 2008, 63–104.

² Az *Útitárs* című imakönyv esetében az 1639-es kiadásból több mint ezer darab jelent meg, az 1686-osból pedig háromezret nyomtattak, ennek ellenére egyikből sem maradt fent egynél több példány. (HUBERT Ildikó, *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*, Magyar Könyvszemle, 1985, 61.)

esetben marad meg 3-3 példány, három megjelenésből 2-2, tíz esetben pedig 1-1 kiadványról tudunk. Ezen felül az imakönyv első kiadását csak leírásból ismerjük. Mivel a 19. századi nyomtatványok példányai körében nincsen olyan jellegű gyűjtés, mint az előző századéiról, így egyelőre az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában talált 27 kiadást vizsgáltam. Az imakönyv népszerűségét mutatja nemcsak a példányok és kiadások nagy száma, de a nyomdahelyek eltérő volta is. Legtöbbször Nagyszombatban, Pesten és Budán jelent meg, de Pozsony, Szeged, Eger, Vác, Győr, Kassa, Komárom, Veszprém, Szabadka, Magyaróvár impresszummal ellátott imakönyvek is vannak.

A kiadások változásain helyi sajátosságok, egyházi eseményekre reagálás és a társulati jellegtől való távolodás figyelhető meg. Ezen szempontok alapján fogom kiemelni az egyes kiadásokban található legfontosabb változásokat.

A fordító, Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca volt, aki 1714-ig a pozsonyi, ezt követően pedig a budai zárdában élt. A *Jó illatú rózsás kert* első kiadása Kálnoky Sámuel erdélyi kancellár támogatásával jelent meg. A gróf unokája, Kálnoky Hedviga, Róza rendtársa volt, ami befolyásolhatta a nagyapát abban, hogy anyagilag támogassa az imakönyv megjelenését.³

Az első kiadásból jelenleg nincs ismert példány, így Szabó Károly leírására hagyatkozhatunk, aki a pozsonyi Rakovszky család példányát látta. A teljes cím így hangzik: *Jó illatú Rosas Kert, Melyben sok szép Imacságok, mint annyi jó illatú Rosák találhatóak, Reggeli, s-Estvéli Imacságok: Az Ur vétele elöet, es utánna, való könyörgések, A' Jesus Szentséges szívéhez Való Officium Letania, Egyéb szép Imacságokkal; Vagy az Isten szentséges Anyához igen szép aítatosagok, Es az Isten Szenteihez, mint annyi Menyei Paradicsom kertiben Plantáltatott virágok tisztetire való Imacságok. Mellyek mindenestül Németbiül forditattak Magyar nyélvre Szent Clara Szerzetiben lévő, egy szerzetes Szűz által: Az Isten Sz: Anyának és a' Menyei Szentek nagyob Dicsőségekre, és a' Magyar hivek lelki épületekre.*⁴

A következő kiadásból, amelyet 1713-ban⁵ nyomtattak Nagyszombatban, már ismerünk példányt. A címlapon nincs változás, az ajánlás Lacza

³ SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum, 1994 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 6), 26–27.

⁴ RMKI. 1664.

⁵ *Jó illatú rósás kert, melyben Sok szép Imacságok, mint annyi jó illatú Rosák találhatóak, Reggeli, s-Estvéli Imacságok: Az Ur vétele előtt, és utánna való Könyörgések A' Jesus Szentséges Szívéhez való Officium, Litania, egyéb szép imacságokkal. vagy Az Isten Szenteihez, mint annyi Mennyei Paradicsom*

János úrnak szól, mivel az ő költségén jelent meg. A címlap verzóján rövid összefoglalás található az újkori Jézus Szíve-tisztelet terjedésének útvonaláról, tehát hogy hogyan jutott el Bécsig, ahol az Úr napja oktávája utáni péntekre rendelték az ünnepét. Alacoque Szent Margit (1647–1690) látomásának és a megújult Jézus Szíve-tisztelet kezdetének részletesebb leírása is szerepel, ezt követően pedig az ájtatosság hasznáról és mibenlétéről olvashatunk.

Az imakönyv hat részből⁶ áll, tematikusan és részben műfajok szerint csoportosítva az imádságokat. Az első öt rész azon imái, amelyeknek nincs konkrét címzettje – Szűz Mária, Órangyal stb. –, általában Jézushoz vagy Jézus Szívéhez szólnak, annak mélységes tisztelete, szeretete jelenik meg. Az imák nagy részében erőteljes hangsúlyt kap a Szent Szív tiszteletének lelkülete, Jézus szeretetének példájából kiindulva a saját szív felajánlása. A hatodik rész szentekhez szóló imáiban a rájuk jellemző megszólítások, erények kerülnek előtérbe, gyakran életszentségüket dicséri az ima.

Az első rész témája a reggeli és esti imádságok, a másodiké a gyónás és áldozás előtti és utáni fohászok. A harmadik egység az imakönyv sajátos, társulati jellegére utal. Itt található egy officium és egy litánia Jézus Szívéről. A litániát követően rózsafüzér-imádság következik: „Az édes Jesus Szívéről való Koszorúnak módgya mely harminczhárom szemből álló Olvasón mondatik”. A Jézus Szent Szívéről való rózsafüzér öt *Miatyánkot* tartalmaz, Krisztus öt sebének tiszteletére, és 33 *Üdvözlégyet* Jézus földi életére emlékezve. Itt eltérő szöveget hoz az ismert imák helyett.⁷ Olvashatunk még ebben a részben Jézus Szívéhez intézett, különféle felajánló könyörgéseket. A könyv második litániája Jézus életéről és kinszenvedéseiről szól. Ezt a

kertében plántáltatott virágok tiszteletére való Imádságok. Mellyek Mindenestül Németbül fordittattak Magyar nyelvre Szent Klára Szerzetében lévő egy Szerzetes Szűz által: az Isten Annyának, és a' Mennyei Szentek nagyobb dicsőségekre, és a' Magyar hivek épületekre. Most pedig: [Ú]jjobban Istennek nagyobb dicséretére, és lelkeknek üdvösségére, A tiszteleendő, es tekintetes Lacza János Urnak Monostori Sz. Lélek Apáturának, a' Tiszt. Győri Káptalan [C]justosa, és Kánonoka [&c.] Istenes költségével ki-nyomtatattanak. Nagyszombatban, az Académiai bötűkkel Róden György által. 1713 (OSZK 827.743).

⁶ „Első része reggeli és estveli imádságok”, „Második része gyónás és áldozat előtt, 's-utána való imádságok”, „Harmadik része a' Jézus szentséges Szívéről. Officium”, „Negyedik része A' Szent Háromság Isten tiszteletiről külön-külömb féle áitatos Imádságok”, „Ötödik része Böldog Aszszonyhoz, az Isten Szent Annyához, harmincz egy vigasztalással telley fohászkodások”, „Hatodik része A' Mennyei Szentekről”.

⁷ *Rózsafüzér-imakönyv*, összeáll. JÁNOSSY Gábor, Bp., Stella Maris Alapítvány, 2006², 120.

sajátos fejezetet leszámítva a kötet szerkezetileg az általános imakönyveket követi.

A negyedik részben található, Szentháromsághoz íródott imák felváltva szólítják meg Istent, Jézust és a Szentlelket, majd szerepel ima jóakarónkért, ellenségeinkért, halottaink lelki üdvéért. Lezárásként három szárnyas angyal látható szalaggal és a következő felirattal: „ad maiorem Dei gloriam”, ami a jezsuiták jelmondata. A Jézus Szíve-tisztelet terjedésében kiemelkedő szerepe volt a rendnek, és minden bizonnyal az imakönyv népszerűsítését is elősegítették.

Az ötödik rész imái Szűz Máriához szólnak. A 31 ima a hónap minden napjára ad egy fohászt, melyek a *Lorettói litánia* titulusaival szólítják meg a Szűzanyát. Ezt követi a *Lorettói litánia*, *Boldogasszony hét fájaldalmáról való keisofficium és litánia*, majd különböző imádságok Máriához.

A szentekhez szóló imádságokat a hatodik rész tartalmazza. Az első két ima Szent Mihály arkangyalt és az őrangyalt szólítja meg, a következők 29 szentet, néhányhoz több könyörgést is olvashatunk. A megszólítottak nagy része valamilyen módon kötődik a Jézus Szíve-tisztelethez és szeretethez. A fordító pontosan követhette az eredeti imakönyvet, mivel magyar szentekhez nem találunk benne fohászt. Szent Terézia litániája az utolsó, majd lezárja az imakönyvet: „VÉGE” – „legyenek mindenek az Istennek, és az ő Szent Annjának nagyobb dicsőségére, és dicséretire.”

A további kiadásokban a változásokat az 1713-as kiadáshoz viszonyítva írom le. Néhány kiadást nem volt lehetőségem megnézni, mivel ezek közül négy nem Magyarországon található,⁸ kettő pedig az Országos Széchényi Könyvtárban regisztrált hiány (Nagyszombat, 1760; Buda, 1839).

A címlapon magát negyediknek nevező kiadás 1734-ben⁹ jelent meg Pozsonyban Nepomuki Szent Jánoshoz írt imádságokkal kibővítve, amit a címlapon is feltüntettek. Ezek a hatodik részben találhatók; a szenthez írt imák után szerepel még neki szóló officium és litánia. Nepomuki Szent János áldozópap és vértanú 1350-ben született Dél-Csehországban és 1393. május 16-án halt meg Prágában. Közép-Európában az egyik legismertebb, a hidak szentje és a gyónási titok vértanúja. Szentté avatása már

⁸ Az 1732-es nagyszombati kiadásból Nagyszombatban, az 1754-es szintén nagyszombati-ból Székelyudvarhelyen, az 1768-as pozsonyiból Pozsonyban, az 1790-es kassai kiadásból pedig Turócszentmártonban található példány.

⁹*Jó illatú rosás kert*, Pozsony, 1734 (OSZK 318.098).

a 16. században elindult, de a folyamat csak 1729. március 19-én zárult le.¹⁰ A szent tisztelete már halála után elkezdődött, a kanonizálása után pedig még erőteljesebbé vált, ami befolyásolhatta a könyv kiadóját is, hogy hangsúlyosabban adjon helyet Nepomuki Szent Jánoshoz intézett imáknak. Itt szólnék az 1768-as, szintén pozsonyi kiadásról. Nem láttam belőle példányt, viszont a Petrik Pótlásokban található címléírás itt is megígéri Nepomuki Szent János officiumát és litániáját. Ebben a leírásban is negyediknek nevezi magát a kiadás, így elképzelhető, hogy az előzőnek az utánszedése.

Az 1734-es kiadástól kezdve gyakran jelennek meg metszetek az imakönyvekben. A kötetben található képeket latin felirattal látták el, kivéve az elsőt, amely Jézus Szívét ábrázolja német szöveggel: „Daß Hertz Iesu”. Bővítették továbbá kalendáriummal a változó és állandó ünnepek rendjéről, valamint a szentmise részeire szóló imákkal – ezek a betoldások a további kiadásokban is jelen vannak. A miseimák című rész nem a szentmise kánonjának fordítása, és az ezt követő nyomtatványokban sem lesz az.

Az 1748-as¹¹ nagyszombati kiadás már a nyomda költségén jelent meg. Az első rész legelső, reggeli imájának szövege néhány sor erejéig eltér az 1713-as kiadás szövegétől, ahol Jézus Szívét szólítja meg, itt pedig a Szentháromságot, ami az általános imakönyvek jellemzője. Ezzel kezdődik meg az imádságoskönyv társulati jellegtől való elszakadása. Az imakönyv zárásaként szerepelnek továbbá énekszövegek különféle időkre (reggel és este, advent, karácsony, újév, nagyböjt, húsvét, pünkösd) és az Oltáriszentségről, néhánynak nótajelzése is van. Ezek az énekek már nem a Jézus Szívétisztelethez kapcsolódnak, hanem az egyházi év eseményeihez. Ebben az időben csak a régi énekeskönyvek jelentek meg kiegészítésekkel.¹²

Az imádságoskönyvbe betoldott miseimák és a különféle énekek által már nemcsak a szorosabban vett magánájtatosságban használhatták a *Jó illatú rózsás kert*et, hanem a katolikus egyház nyilvános liturgiájába is egyre jobban bekapcsolták az imakönyvet.

Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint 1770 körülre¹³ datált, Nagyszombaton megjelent kiadás nem teljes, hiányzik a címlapja, és a

¹⁰ DIÓS István, *Szentek élete*, Bp., Szent István Társulat, 2009, I, 845.

¹¹ *Jó illatú rózsás kert*, Nagyszombat, 1748 (OSZK 91.707).

¹² DOBSZAY László, *A magyar népének*, I, [Veszprém], [Veszprémi Egyetem], [1995], 22–23, 163.

¹³ *Jó illatú rózsás kert*, Nagyszombat, 1770 körül (OSZK 326.566).

vége is megszakad, így nem tudni, hogy volt-e benne kalendárium. A meglévő részekben nincsen változás.

Az imakönyv első egri kiadása 1775-ben¹⁴ látott napvilágot. Itt már egyáltalán nem esik szó a Jézus Szíve-tiszteletről és Alacoque Szent Margit látomásáról. Ez a kihagyás a későbbiekben egyre gyakrabban előfordul, az 1846-os, budai kiadást követően pedig végleg kimarad az imakönyvből. A harmadik részből kihagyja a *Jézus Szíve-*, valamint *A' mi Urunk Jesus Kristus életéről, és kin-szenvedéséről*¹⁵ szóló litániákat. Kimarad továbbá a *Lelki orvosság a' pestis ellen* elnevezésű könyörgés a negyedik egységből és Sixtus pápa Isten anyjához szóló dicsérete az ötödik szakaszból, a szentek sorában pedig nem találjuk meg Szent Kristóf mártírt és Erasmust. Ehhez a kiadáshoz nem csatoltak énekeket. Itt említem meg a második egri kiadást, amelyet 1799-ben¹⁶ nyomtattak, ugyanezekkel a változásokkal.

Négy kiadáson keresztül nincs módosítás az imakönyvben. Ezek a következők: Vác, 1781; Győr, 1783; Pozsony–Komárom, 1793 és Pest, 1795.¹⁷ A könyvek megtartják a bevezetőket (Szent Margit látomása, áhítatosság haszna), a miseimákat és az énekeket is.

„Pozsonyban és Pesten” helymegjelöléssel jelent meg az imakönyv 1801-ben.¹⁸ A címlap előtt metszettel kezdődik, amely Szűz Máriát a kis Jézussal ábrázolja felhők között trónon, alattuk címert tartó angyal, Szent Korona és egy magyar nemes látható. A kép alatt a következő felirat olvasható: „Óh Mária! Magyarok' nagy aszszonya.” Itt jelenik meg először Mária mint Magyarország patrónusa. Az eddigi metszetek Jézust, a Szent Szívet, esetleg szenteket ábrázoltak. A bevezetőket (Szent Margit látomása, áhítatosság haszna) elhagyja, ezen kívül mást nem változtat meg az imádságoskönyv felépítésén. Nincsen változás az 1802-es,¹⁹ budai kiadásban sem, a bevezetők itt ismét megjelennek.

¹⁴ *Jó illatú rózsa kert*, Eger, 1775 (EK Ad 3845).

¹⁵ Az imádságok elnevezése és az idézetek, ha másként nincsenek jelölve, az éppen tárgyalt kiadásból, kihagyás esetén az 1713-asból származnak.

¹⁶ *Jó illatú rózsa kert*, Eger, 1799 (EK Ad 3833).

¹⁷ *Jó illatú rózsa kert*, Vác, 1781 (EK Ad 3728); *Jó illatú rózsa kert*, Győr, 1783 (OSZK 321.221); *Jó illatú rózsa kert*, Pozsony–Komárom, 1793 (OSZK 811.789); *Jó illatú rózsa kert*, Pest, 1795 (FSZEK B 243/40).

¹⁸ *Jó illatú rózsa kert*, Pozsony–Pest, 1801 (OSZK 320.984).

¹⁹ *Jó illatú rózsa kert*, Buda, 1802 (OSZK 288.346).

Az imakönyv térben is terjedő népszerűségét tanúsítják az 1806-os²⁰ és 1809-es²¹ szegedi kiadások egyezései és jellegzetes eltérései a korábbi kiadásoktól. A későbbi könyvet a 360. lapig az 1806-os alapján nyomtatták, és csak ez után marad el egy-egy, Szent Mária Magdolnához és Szent Terézhez címzett ima. Ezeket leszámítva megegyezik az 1806-os imakönyvvel, ezért csak ebből emelem ki – felsorolásszerűen – a legfontosabb eltéréseket.

Az 1806-os szegedi kiadás két címlapot is tartalmaz. Az elsőt (díszcímlapon) a következő cím szerepel: *Jó illatú Rósás-kert, melyben reggeli, estvéli, és más imádságok találhatóak.* A lap alján a kiadás helye szerepel, és hogy a könyv Grün Orbán költségén jelent meg. A második címlap az eddig megszokott módon részletezi a címet, és utal a tartalomra. Nem említi a fordítót és Alacoque Szent Margit látomását. Az első rész előtti oldalon bibliai idézetek vannak, melyek az imádkozásra és annak lelkületére vonatkoznak. A második részben Szent Gertrudis Szűz Máriához szóló imájának első bekezdése kimarad ebből a kiadásból. A harmadik részben (Kristus Ódala' Sebéhez) a korábbiakkal ellentétben csak egy imát közöl. A negyedik részből kihagyja a *Hét lakatú Imádságot*, és helyette a következőket hozza: *Imádság az Országoló Fejedelemért, Salve Regina, Imádság. A Valamely távol-lévő Atyámfiaért, vagy jó akarómért való Imádságnak sem szerepel a második bekezdése. A' Purgátoriumban lévő Lelkekért igen hathatós Imádságokból csak az egyiket közli. Az ötödik részben, az Aranyas Koronájú Imádság, a' Bóldogságos Isten Anyához utolsó imája a korábbiakhoz képest eltérő szöveggel olvasható, és az ezt követő imát is kihagyja. Nem közli A' Bóldog Asszonyhoz, egy szép Ave Mariát, az Egy igen nagy erejű Imádság a' Szűz Mariához második imáját. Ebben a kiadásban nincsenek benne a Szent Joáchimhoz, Szent Mária Magdolnához címzett imák, és az utóbbi szenthez „Egy lélekért, avagy a' közönséges halottakért” kezdetű könyörgés. Az énekeket tartalmazó todalék megtalálható az imakönyvben, de a szövegek nem egyeznek a korábban olvasottakkal. Érdeemes lehet tovább vizsgálni a szegedi kiadásokat, hogy vajon mi az oka annak, hogy ilyen nagy mértékben eltérnek az eredetitől.*

1807-ben²² és 1816-ban²³ ismét Pesten jelent meg az imádságoskönyv bevezető (Szent Margit látomása, áhítatosság haszna) nélkül, változatlanul.

²⁰ *Jó-illatú rósás-kert*, Szeged, 1806 (OSZK 288.347).

²¹ *Jó-illatú rósás-kert*, Szeged, 1809 (OSZK 824.532).

²² *Jó illatú rósás kert*, Pest, 1807 (OSZK 308.608).

Az 1809-ben²⁴ Budán nyomtatott imakönyv a korábbi bevezetőkből csak az ájtatosság hasznáról ír, ugyanakkor szól *Az olvasóhoz*, hogy ne csak a szavakat mondjuk imádság közben, hanem szívünket is emeljük az Úrhoz. Az ötödik egységben az *Aranyas koronájú imádság a Boldogságos Isten Anyjához* címét megváltoztatja: *Más imádságok a' boldogságos Szűzhez*. Ezen kívül más változásokat nem találunk az imakönyvben.

Az 1824-ben²⁵ Egerben nyomtatott könyv legfontosabb kihagyása két litánia, egyik a *Jézus Szíve*, a másik *A' mi Urunké Jesus Kristus életéről, és kinszenvedéséről*, és helyette a *Jézus nevére* litánia jelenik meg. A *Jézus Szent Neve litánia* majd csak 1886-ban kap pápai jóváhagyást.²⁶ Ez a változtatás még az ugyanitt, 1847-ben²⁷ kiadott könyvben látható. Kérdéses, hogy az eгри kiadások miért hagytak el az imakönyv jellegzetessége szempontjából fontos részekből.

Az 1825-ös²⁸ pesti kiadás ismét az 1713-assal megegyezően, változtatások nélkül látott napvilágot.

Budán jelent meg az imádságoskönyv 1829-ben.²⁹ A negyedik részben lévő változások, a *Hétlakatú imádság* helyetti fohászok a két szegedi kiadást követik (*Imádság az Országgló Fejedelemeért, Salve Regina, Imádság*). A többi részben nincs eltérés.

Az 1834-es³⁰ pozsonyi kiadás kibővült a *Minden Szentek Litániájával*.

Komáromban jelent meg az imakönyv 1840-ben,³¹ *Minden Szentek Litániájával* bővítve.

Két, egymáshoz időben közel lévő kiadáson alkalmaztak azonos változtatásokat. Az 1843-as³² szabadkai és 1846-os³³ budai nyomtatványok negyedik részéből kimarad a *Hétlakatú Imádság*, és helyette a következőket hozzák: *Imádság az Országgló Fejedelemeért, Salve Regina, Imádság*. Ezek a módosítások már a szegedi és az 1829-es budai kiadásban is megfigyelhetőek voltak. Az

²³ *Jó illatú rósás kert*, Pest, 1816 (OSZK 258.842).

²⁴ *Jó illatú rósás kert*, Buda, 1809 (OSZK 307.869).

²⁵ *Jó illatú rósás kert*, Eger, 1824 (OSZK 323.318).

²⁶ *Liturgikus lexikon: A katolikus egyház liturgiája*, szerk. VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, Bp., Ecclesia, [1989], 139.

²⁷ *Jó illatú rósás kert*, Eger, 1847 (OSZK 86.266).

²⁸ *Jó illatú rósás kert*, Pest, 1825 (OSZK 825.247).

²⁹ *Jó illatú rósás kert*, Buda, 1829 (OSZK 288.378).

³⁰ *Jó-illatú rósás-kert*, Pozsony, 1834 (OSZK 310.659).

³¹ *Jó-illatú rósás-kert*, Komárom, 1840 (OSZK 310.585).

³² *Jó illatú rósás-kert*, Szabadka, 1843 (OSZK 285.067).

³³ *Jó illatú rósás kert*, Buda, 1846 (OSZK 819.969).

ötödik egységben az *Aranyas koronájú imádság* címe megváltozik: *Imádságok a' Bóldogságos Szűz, Isten' Annyához*, a tartalma megmarad.

A imakönyv 1845-ben³⁴ Magyaróváron jelent meg részben új címmel – *Illatozó rózsás-kert a' hív és ábitatos Keresztény Katholikus Asszonyok számára* –, ezzel is jelezve, hogy a társulati tagoknál szélesebb rétegeket céloznak meg a kiadvánnyal. Alapvető szerkezetét és tartalmát nem változtatták, valamint a bevezetőket is megtartották. Ezt követte a korábban tárgyalt 1846-os budai kiadás, amelyben utoljára olvashatók az Alacoque Szent Margit látomásáról és az ájtatosságról szóló bevezetők.

Az 1850 körülre³⁵ datált magyaróvári kiadást sem hagyták változtatások nélkül. A harmadik egységből kimarad a második ima *Krisztus oldala sebéhez*, és az *Egy kiváltképpen való jó-akaróért* ima sincs benne a negyedik részben. Az ötödik részben az *Aranyas Koronájú Imádság, a' Bóldogságos Isten Anyához* utolsó imája a korábbiakhoz képest eltérő szöveggel olvasható, és az ezt követő ima sem szerepel. A szentek közül hiányzik Alcantarai Szent Péter és Szent Flórián. Az *Igen nagy erejű Imádság Szent Maria Magdolnához* és egy másik könyörgés a szenthez kimarad az utolsó részből, valamint *Szent Teréz litániáját* sem találjuk. Amint látható, egyre több változtatáson megy keresztül az imakönyv, de alapvető szerkezetét és mondanivalóját még nem veszítette el.

A veszprémi, 1854-ben³⁶ megjelent kiadás kézbe vett példányából nagyon sok lap hiányzik, és sokszor egymással felcserélve kötötték egybe a füzeteket. A meglévő részekben van egy sajtóhiba, az *Igen nagy erejű, és Isten előtt kegyes Imádság, melyet a' déli 12. órára való csendítéskor kell mondani* imában „Szentség lett” van írva a „Setéség lett” helyett. Ezen kívül kimarad egy imádság Mária Magdolnához.

Bucsánszky Alajosnál jelent meg az imakönyv 1867-ben,³⁷ majd 1868-ban³⁸ és 1873-ban.³⁹ Az utóbbi kettő az 1867-es utánnomása. Ebben a három kiadásban még megmarad az imakönyv szerkezete és tartalma. A

³⁴ *Illatozó rózsás-kert a' hív és ábitatos Keresztény Katholikus Asszonyok számára. Mellyben találhatmak mindenféle Imádságok, Könyörgések, és a' Jézus szentséges szívéhez való Officium, Litania, s' egyéb szép Dicséretekkel az Isten' szentséges Annyához, és Szenteihez, több szép Énekekkel és Képekkel újítva, s' megbővítve*, Magyar-Óvárott, Czéh Sándor szab. Könyvnyomtatónál, 1845 (OSZK 824.674).

³⁵ *Jó illatú rózsás kert*, Magyaróvár, 1850 k. (OSZK 310.582).

³⁶ *Jó illatú rózsás kert*, Veszprém, 1854 (OSZK 823.286).

³⁷ *Jó illatú rózsás kert*, Pest, 1867 (OSZK 823.505).

³⁸ *Jó illatú rózsás kert*, Pest, 1868 (OSZK 827.113).

³⁹ *Jó illatú rózsás kert*, Bp., 1873 (OSZK 824.333).

negyedik rész egy új fejezet, *A sz. keresztutjárás, melyet a halálra ítéltetett, kereszttel terheltetett Jézus Krisztus végzett*, amelyben az egyes stációkat képekkel illusztrálják. Ezután következik *A Krisztus kinszenvedéséről LITÁNIA*. A betoldás miatt csúsznak a fejezetek, az ötödik lesz a Szentháromsággal kapcsolatos imáké, de a tartalmuk nem változik.

Az 1878-as,⁴⁰ 1893-as⁴¹ és 1895-ös⁴² kiadások címébe a „kis” jelző került bele: *Jó illatú kis rózsás kert*. Valójában már csak a cím emlékeztet az eredeti imakönyvre, már nem emelkedik ki a Jézus Szíve-ájtatosság, szerkezete és tartalma teljesen eltér az 1713-as kiadástól.

Az egyes kiadások összehasonlítása, a kompozíciók és az egyes szövegek elemzése számtalan kérdést vet fel, és számtalan kutatási területre irányítja a figyelmet. Az egyik alapvető és alapos kutatást igénylő feladat az imakönyv eredetének felkutatása. Schwarcz Katalin a következőket írja erről: „Az eredeti mű Alacoque Szent Margit Mária (1647–1690) Jézus szíve tiszteletét terjesztő imakönyve, ennek első magyar fordítása Sigray munkája.”⁴³ Ennél többet egyelőre nem tudunk. Kérdéses, hogy mire vonatkozik a „mindenestül” kifejezés. Egy német nyelvű imakönyvet teljes egészében lefordított, vagy arra gondol, hogy az összes imát németből fordította, de nem feltétlenül egy imakönyvből vette át ezeket? Az imakönyv 18. századi kiadásaiból a Magyarországon elérhető példányokat, a 19. századból az Országos Széchényi Könyvtárban található nyomtatványokat dolgoztam fel. Érdeemes lenne tovább vizsgálni az imádságoskönyv 19. századi sorsát. Az imakönyv távolodik társulati jellegétől, majd a 19. század végére újrakiadása is megszűnik, annak ellenére, hogy a Jézus Szíve-tisztelet ekkor éli virágkorát. Elképzelhető, hogy más kiadványok veszik át a helyét? Ebben az esetben a *Jó illatú rózsás kert* hatással volt ezekre a nyomtatványokra? Az imák szövegei vajon tovább éltek, megjelentek más imakönyvekben, lelkeségi kiadványokban? Az áhítati könyvek terjesztésében és használatában fontos szerepet játszottak az illusztrációk, ezért érdemes tovább vizsgálni a képek és a szövegek kapcsolatát. Érdekes lehet, hogy az imakönyvben található ábrázolások milyen kapcsolatban vannak más kiadványok metszeteivel, és milyen összefüggésben vannak a Jézus Szíve ájtatosság képi megjelenítésével.

⁴⁰ *Jó illatú kis rózsás kert*, Bp., 1878 (OSZK 321.222).

⁴¹ *Jó illatú kis rózsás kert*, Bp., 1893 (OSZK 827.113).

⁴² *Jó illatú kis rózsás kert*, Bp., 1895 (OSZK 324.206).

⁴³ SCHWARCZ, *i. m.*, 27.

Mezey-énekeskönyvek

A 19. században indult útjára egy kántordinasztia, amelynek alapítója, öreg Mezey János 1809-ben Soltvadkerten született. 2009-ben emlékeztünk születésének bicentenáriumára működésének két fontos színhelyén: Óbecsén és Kunszentmártonban. A kántorcsalád tagjai működésük évtizedei alatt, 1853 és 1913 között öt énekeskönyvet és egy ponyvát adtak ki, és két kéziratot énekeskönyvük maradt fenn. Az egyiket fakszimile kiadásban nemrég megjelentettük, a másik hamarosan sajtó alá kerül. Rövid előadásomban a kántorcsalád tagjainak énekeskönyvein keresztül próbálom meg nyomon követni az egyházi népénekanyag 19. századi változásait.

Az öt énekeskönyv a következő:

1. Öreg Mezey Jánosé: „*Énekes könyv, a' Nagy Kun Szent Mártoni buzgó 's ájtatos keresztény hívek számára* Irta Böjt elő 16. 1853. évben Mezei János Kun Szent Mártoni kántor. Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában, 1853.”¹ Több példányban előkerült Kunszentmártonban.
2. Öreg Mezey János még egy alkalommal működött együtt Réthy Lipóttal: *Adventi énekek a boldog Szűz Máriához. Mezeitől* címmel Gyulán, 1858-ban kiadott nála egy énekfűzetet.²
3. Időben a harmadik Mezey-féle énekes kiadvány 1865-ben Kalocsán jelent meg. Ismerjük 1866-os aradi, s 1882-es kalocsai kiadását is. Pontos címe: „*Szűz Mária dicsérete. Azaz: énekes s imádságos könyv a búcsújáró ker. kath. hívek használatára.* Öreg Mezey János volt kunszentmártoni kántortól. Fő-

¹ E könyvet viszonylag kevés példányban adhatták ki, vagy használatát három évtized múlva visszaszorította ifj. Mezey Nepomuk János énekeskönyve, amely részben feldolgozta ennek anyagát is. Öreg Mezey János korábbi, 1840-es évekbeli énekgyűjtői és énekszerzői tevékenységét igazolja egyik fiának, Mezey Mór szentesi főkántornak kéziratot kottás- és énekeskönyve, amelyben több, az 1840-es évek elejéről, közepéről öreg Mezeytől származó szerzemény másolata van. Mezey Mór *Énekeskönyv a szentesi buzgó és ájtatos ker. közösség számára* (Szentes, 1873) címmel meg is jelentetett egy énekgyűjteményt.

² A fűzet xerox másolatát Balla Jánosnak köszönöm.

pásztori jóváhagyás mellett imádságokkal bővítve kiadta Szombathy Sándor Kalocsa-főmegyei áldozár. Kalocsán, 1865.”

4. Időben a negyedik Mezey-énekeskönyvet Mezey Mór szentesi főkántor, apja énekeinek kéziratok könyvében megörökítője (1863) jelentette meg: „*Énekeskönyv a szentesi buzgó és ajtatos keresztény közönség számára*. Összeírta: Mezey Mór, éneklész. Szentesen, Január hóban, 1873-ik évben.” A töredékesen fennmaradt énekkönyvet csak részben vontam be az elemzésbe.

5. Mezey Nepomuk János „*Istent dicsőítő egyházi énekkönyv. A N.-K.-Szent-Mártoni keresztény hívek részére*. Szabadon közrebocsátja ifj. Mezey Nepomuk János Kun-Szent-Márton város kántora. Szentes, Nyomatott Sima Ferencz gyorssajtóján, 1883.” címmel állított össze egy énekeskönyvet, amely elsősorban atyjától, öreg Mezey Jánostól származó, kisebb részt saját, valamint más énekeskönyvekből való énekeket tartalmaz.

6. A hatodik énekeskönyv, amelynek révén a Mezey kántorok saját szerzeményű vagy kedvelt gyűjtött énekei elterjedhettek, 1913-ban jelent meg. A könyv anyagát Mezey István állította össze, kottákat is közölve „*Énekeskönyv a római katolikus hívek használatára öreg Mezey János és Mezey István szerzeményeiből*. Sajtó alá rendezte és egyházhatósági jóváhagyással kiadja: Mezey István Kunszentmárton kántora. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság metszése és nyomása, 1913.” címmel. Ennek kéziratok változatát adtuk közre forráskiadványként tavaly ősszel.

Ezeknek a könyveknek a szöveganyagát vettem össze Kájoni János *Cantionale Catholicum* 3. kiadásának (1805), Illyés István *Soltári és halottas énekek* (1693), Bozóky Mihály *Katolikus karbeli kótás énekeskönyv* (1797), Szentmihályi Mihály *Egyházi énekes könyv* (1798) című műveinek birtokomban lévő példányaival, s néztem meg, mi az, ami átmentődik. A dallamanyagot nem vizsgáltam.

1. „*Énekes könyv, a' Nagy Kun Szent Mártoni buzgó 's ajtatos keresztény hívek számára* Irta Böjt elő 16. 1853. évben Mezei János Kun Szent Mártoni kántor. Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában, 1853.”

A 196 oldalas könyv megjelenítéséhez nem kért egyházhatósági engedélyt. A könyvben az akrosztichon alapján azonosítható több énekszövegnél Mezey János szerzősége. A „Mutató Tábla” szerint adventi, böjti, halottas miseénekek, nagymise-énekek, Oltáriszentségről való énekek, prédikáció előtti és utáni énekek, reggeli énekek, ünnepnapok énekek találhatók a

könyvben, toldalékként pedig különféle litániák. Két ének megtalálható Illyésnél, 24 ének a Kájoni-*Cantionaléban*, 10 Szentmihályi Mihály énekeskönyvében, és 2 ének Bozóky Mihály énekeskönyvében.

Illyésnél:

1. Teljes Szentháromság (Mezey, 1853, 149.)
2. Napja Isten haragjának (Mezey, 1853, 150.)

Kapcsolódások Kájoni János énekeskönyveihez:

1. Óh fényességes szép hajnal (Kájoni, I, 22, II, 23, III, 40; Mezey, 1853, 61.)
2. Én nemzetem, zsidó népem (Kájoni, I, 160, II, 115, III, 160; Mezey, 1853, 94.)
3. Királyi zászlók lobognak (Kájoni, I, 187, II, 141, III, 161; Mezey, 1853, 96.)
4. Imádunk Téged láthatatlan Istenség (Kájoni, I, 313, II, 252, III, 189; Mezey, 1853, 54.)
5. Mondj éneket zengő nyelvem (Kájoni, I, 278, II, 214, III, 182; Mezey, 1853, 14.)
6. Óh, szép Jézus, ez új esztendőben (Kájoni, I, 99, II, 73, III, 70; Mezey, 1853, 107.)
7. Jesu dulcis memoria (latinul Kájoni, I, 296, II, 234; magyarul: Mezey, 1853, 110–111.)
8. Feltámadt Krisztus e napon (Kájoni, I, 245, II, 188, III, 167; Mezey, 1853, 121–122.)
9. Uram, irgalmazz (*Lorettói litánia*) (Kájoni, I, 753, 756, 763, II, 677, 680, 688; Mezey, 1853, 165–167. – változat)
10. Üdvözítőnknek szent Anyja (karácsonyi antifona) (Kájoni, I, 12, II, 29; Mezey, 1853, 169.)
11. Mennynek királyné asszonya (húsvéti antifona) (Kájoni, I, 255, II, 195; Mezey, 1853, 169.)
12. Magasztalja az én lelkem (Kájoni, III, 243; Mezey, 1853, 173.)
13. Kegyes Jézus a keresztfán hét szókat mondottál (Kájoni, III, 120; Mezey, 1853, 89.)

14. Könyörülj, Istenem, én bűnös lelkemen (Kájoni, III, 102; Mezey, 1853, 74.)
15. Imádlak nagy istenség (Kájoni, III, 197; Mezey, 1853, 96.)
16. Óh, ki ez oltáron (Kájoni, III, 192; Mezey, 1853, 95.)
17. Adjunk hálát istenünknek (Kájoni, III, 192; Mezey, 1853, 10.)
18. Jöjj el Szent Lélek Isten! Erezd... (Kájoni, III, 30; Mezey, 1853, 11.)
19. Lelkem buzgósága gerjeszd fel tüzedet (Kájoni, III, 209; Mezey, 1853, 113–114.)
20. Ki negyven nap előtt született (Kájoni, III, 221; Mezey, 1853, 116–117.)
21. Óh, Mária, drága név (Kájoni, III, 223; Mezey, 1853, 136.)
22. Könyörülj, Istenem (Kájoni, III, 102; Mezey, 1853, 177.)
23. Örvendezzünk, Betlehembe menjünk (Kájoni, III, 63; Mezey, 1853, 183–184.)
24. Ismét szükségünkben, siralmas ügyünkben (Kájoni, III, 303; Mezey, 1853, 189.)

Megtalálhatók Szentmihályi Mihály énekeskönyvében is:

1. Jöjj Szent Lélek Úr Isten (Szentmihályi, 18; Mezey, 1853, 8.)
2. Örvendezzünk, Betlehembe menjünk (Szentmihályi, 97; Mezey, 1853, 183–184.)
3. Óh szép Jézus (Szentmihályi, 102–103; Mezey, 1853, 107.)
4. Királyi zászlók lobognak (Szentmihályi, 128–129; Mezey, 1853, 96–97.)
5. Kegyes Jézus a keresztfán hét szókat (Szentmihályi, 135–136; Mezey, 1853, 89–90.)
6. Megváltó királyunk elébe megyünk (Szentmihályi, 163; Mezey, 1853, 93–94.)
7. Imádlak téged, elrejtett Istenség (Szentmihályi, 247–248; Mezey, 1853, 54.)
8. Add, Jézus, nekem szívedet (Szentmihályi, 250; Mezey, 1853, 32. – változat)
9. Óh, ki ez oltáron (Szentmihályi, 256–257; Mezey, 1853, 55.)
10. Ki negyven nap előtt született (Szentmihályi, 347–348; Mezey, 1853, 117–118.)

Jánostól származó, kisebb részt saját, valamint más énekes könyvekből való énekeket tartalmaz. A kéziratot elküldte jóváhagyásra az egri főegyházmezei hatóságnak. Bírálonak az érsek Zsasskovszky Józsefet,³ a papnövelde akkori lelki igazgatóját jelölte ki, ki maga is költő, a zenész Zsasskovszky Ferenc és Endre testvére volt. Zsasskovszky 1883. április 9-én elvégezte a három részből álló énekeskönyv részenkénti véleményezését.⁴

Az első részben – írja – 393 olyan ének van, ami „a Szentmihályi⁵ és Tárkányi⁶ kanonokok által Egerben kiadott énektárakban nem foglaltatnak; sőt legnagyobb részét új énekszövegek, tekintélyesebb részben magának a szerzőnek Mezey Jánosnak alkotásai, néhány ének Kovács Márk,⁷ és Bozóky⁸ gyűjteményéből, néhány – inkább versezet – Sujánszky,⁹ Garay,¹⁰ Pajertől,¹¹ Sebők,¹² Lapsinszkytól,¹³ stb. kevés kivétellel olyanok, melyek

³ Zsasskovszky József (1830–1904) lelkipásztor; a testvérei által kiadott énekes- és imádságoskönyvekben megjelent imádságokat ő írta, hasonlóképpen az ő műve az *Orgonaiskola és Énekkáté* szövege. Zsasskovszky Ferenc (1819–1887), Zsasskovszky Endre (1824–1882).

⁴ Zsasskovszky József véleményének lelőhelye: Egri Főegyházmezei Levéltár (EFL), Kunszentmárton Parochiális iratai 5877/1895.

⁵ Szentmihályi Mihály 1798-ban Boconádon született. Fő műve: *Egyházi énekes könyv*, I–V, Eger, 1797–1798. – *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, XIII, Bp., Szent István Társulat, 2008, 104.

⁶ Tárkányi Béla (1821–1886) római katolikus pap, költő, az MTA tagja. Fő műve: *Katolikus egyházi énektár*, Eger, 1855. – *Magyar katolikus lexikon*, XIII, 675–676.

⁷ Kovács Márk (1782–1854) bencés szerzetes, tanár, itt hivatkozott műve valószínűleg *A keresztény katolikai isteni tiszteletnek minden ágaira kiterjedő énekes könyv*, I–IV, Pest, 1842–1844. – *Magyar katolikus lexikon*, VII, 2002, 289.

⁸ Bozóky Mihály (1755–1839) kántor Maróton, fő műve: *Katolikus karbéli kótás énekes könyv*, Vác, 1797. – *Magyar katolikus lexikon*, II, 1993, 15–16.

⁹ Sujánszky Antal választott püspök (1815–1904) *Vallásos és hazafiúi költeményei* Pesten jelentek meg 1844-ben. – *Magyar katolikus lexikon*, XII, 2007, 385–386.

¹⁰ Garay Alajos (1818–1886) plébános, költő. *Temetési gyászénekek a szokásos egyh. imák és szertartásokkal*, SOLYA Antallal és ENGESZER Mátyással, Szekszárd, 1860. – *Magyar katolikus lexikon*, III, 1997, 927.

¹¹ Pájer Antal (1817–1881) plébános. Fő műve: *PÁJER Antal Versei*, Pest, 1847. – *Magyar katolikus lexikon*, X, 2005, 426–427.

¹² Sebők Árkád Ferenc bencés szerzetes (1826–1902). – *Magyar katolikus lexikon*, XI, 2006, 985.

¹³ Lapsinszky János (1817–1891) római katolikus lelkipásztor, 1851–1854 között kunszentmártoni káplán. Négy évig együtt dolgozott öreg Mezey Jánossal. (DÓSA József, SZABÓ Elek, *Kunszentmárton története*, Kunszentmárton, 1936, 152.) Fő műve: *Nagy rózsáskert*, Bp.–Wittenberg, 1881. – *Magyar katolikus lexikon*, VII, 2002, 656. – A fentiekben kívül találunk még énekszöveget Pöstyéni István egri egyházmegyei plébánostól: a 33. és az 51. ének szövegét. Pöstyénit nem tartja számon Szinnyei József lexikona.

még eddig templomi használatra egyházhatóságilag nem igen voltak helybenhagyva, sem pedig a nép között elterjedve.” És felteszi a kérdést: „vajjon tanácsos volna-e az egyházi népénekekben a hagyománytól teljesen és egyszerre elszakadni, és a régi, részben ősi gyakorlat, évszázados használat által elfogadott, megszokott egyházi nép-ének szövegeinket újak általi kiszorítás eshetőségének kitenni.”

A második részben az év vasárnapjain és nevezetesebb ünnepein mondani szokott vesperásoknál Zsasskovszky kifogásolja, hogy „a Vesperásoknak magyar nyelven való végzése még nincs megengedve, s ezt főpásztori engedély nélkül, önkényileg behozni senki sincs felszabadítva”. A könyv harmadik része „Toldalék” címmel a liturgikus szövegeket tartalmazza. Ennek szövegei szerinte nagyobb részt a Szent István Társulat által kiadott Officiumból, „a Lamentációk Responsoriumai a SzMihályiból vannak véve.”

Az elutasítás ellenére a munkát Mezey mégis kiadta 1883-ban, s hozzá 1884-ben folyamatos lapszámozással egy „Toldalék”-ot fűzött, amelyben „az egész évi nagy vecsernyék és szertartások” magyar fordítását adja közre. Itt olvashatók a vasárnapi, ünnepi litániák, vecsernyék zsoltárai, egyes szentekről szóló ünnepi énekek, a gyertyaszentelés, a hamvazkodás, a barkaszentelés, a passiók szövege, a nagycsütörtöki, nagypénteki és nagyszombati szertartás, a búzaszentelés és a keresztháró hét imáinak, énekeinek rendje, különböző litániák és körmeneti énekek. Különös jelentőséget ad ezeknek, hogy láthatóan már a 19. század utolsó harmadában magyarul végezték őket.¹⁴

6. A hatodik énekeskönyv, amelynek révén a Mezey kántorok saját szerzeményű vagy kedvelt gyűjtött énekei elterjedhettek, 1913-ban jelent meg. A könyv anyagát Mezey István állította össze, kottákat is közölve „*Énekeskönyv a római katolikus hívek használatára öreg Mezey János és Mezey István szerzeményeiből*. Sajtó alá rendezte és egyházhatósági jóváhagyással kiadja: Mezey István Kunszentmárton kántora. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság metszése és nyomása, 1913.” címmel.

Mezey István kéziratát 1895. július 12-én nyújtotta be egyházi jóváhagyásra az egri érseki hivatalba. A bíráló ismét Zsasskovszky József volt, aki

¹⁴ Nem tudjuk, hogy figyelembe vette-e Zsasskovszky József bírálatát.

ezt október 29-én elutasító véleményével együtt visszaküldte az érseknek. E könyv elemzésével nem foglalkozom.

Néhány tanulság

A Mezey-énekek a 20. században a templomi gyakorlatból ugyan kiszorultak, funkcionális alkalmasságuk miatt azonban sokkal tovább megmaradt használatuk a családi ájtatosságok, az imaházak s más templomon kívüli, közösségi ájtatosság során az 1950-es évekig.

Különösen a kiterjedt alföldi tanyavilág távol fekvő tanyáiról (Kunszentmárton, Mesterszállás, tiszazugi szőlőskertek) rossz időjárás vagy nagyobb munkák idején, vagy nem mindig és mindenki tudott eljutni a templomba vasárnapokon, ünnepnapokon. Ilyenkor a kora reggeli vagy az esti órákban összeült a család. Elővették a Mezey-énekeskönyvet, s ebből a megfelelő ünnepi alkalomra vagy a közönséges vasárnapra való énekeket elénekelték.

A Mezey-énekek némelyike a 19–20. század folyamán nemcsak a különböző énekeskönyvekbe, kéziratos könyvekbe került bele, hanem – jórészt azok közvetítésével – a szájhagyományba is. Így a változatképződés törvényszerűségei érvényesülnek velük kapcsolatban is.

A korábbi évszázadok egyházi énekes gyakorlata nem volt olyan egységes, mint azt századunkban az egyházi ének-zenei reformok után tapasztaljuk. Az elmúlt századok énekszerzői, énekgyűjtői, kántorai földrajzilag egy-egy terület énekeit rögzítették énekeskönyvekben, a legkedveltebb énekeket is szerepeltetve. Ezáltal egy adott időszakban meg is erősítették egy-egy vidék – az énekeskönyv használati területe – énekgyakorlatát. Vonatkozik mindez a Mezey kántorokra is. Munkáikban megtaláljuk a 19. század közepének, végének legkedveltebb népénekeit is, amelyeknek szöveg- és dallamváltozatai jórészt megtalálhatók már a 18–19. századi nagyobb énekeskönyvekben is (pl. Szentmihályi, Bozóky). Legnépszerűbb éneknek a fentiekkel való összevetésben a következő két ének látszik: „Én nemzetem, zsidó népem” (Kájoni I. 160, II. 115, III. 160; Bozóky, 162; Mezey 1853, 94) és „Királyi zászlók lobognak” (Kájoni I. 187, II. 141, III. 161; Szentmihályi, 128–129; Bozóky, 165; Mezey 1853, 96–97).

A vizsgált három Mezey-énekeskönyv szövegeinek összevetése Illyés István, Szentmihályi Mihály és Bozóky Mihály énekeskönyveivel, valamint

egymással számomra rendkívül érdekes tapasztalattal szolgált. Addig, amíg öreg Mezey János 1853. évi kiadványában – szövegváltozataiban ugyan, de – hangsúlyosan jelen van a korábbi évszázad kedvelt katolikus népének- anyaga vagy annak legalábbis egy része (közel 40 ének), addig fiainak 30–50 évvel később kiadott könyveiben már alig találunk 18. századra visszavezet- hető énekszövegeket. Az 1865-ös (1866, 1882), hangsúlyosan a Mária- tiszteletet kiemelő búcsújáró énekeskönyv, valamint az 1883. és az 1913. évi (ennek kéziratát jelentettük meg faksimile formában) könyvek túlnyomó részben új, korábban teljesen ismeretlen énekszöveg-anyagot tartalmaznak. Az új énekek jórészt maguknak a kántoroknak a szerzeményei. A szorosabb liturgikus kötöttség mellett az új énekanyag hangulatilag érzelmesebb, főleg Mária-líra.

E rövid elemzés megerősíti Dobszay László korábbi megállapítását, aki úgy látja, hogy a 17–18. században a katolikus énekkend még szilárd. A 18. század a felbomlás ideje, amikor az énekek és az éneklési alkalmak kapcsola- ta fellazul, meggyengül, s megjelennek az alkalomhoz nem kötődő, bármi- kor énekelhető egyházi énekek.¹⁵ A Mezey-énekeskönyvek elemzése azt mutatja, hogy ez a folyamat a katolikus egyházi népénekéknél a 19. század közepéig tart, s ekkor adja át a helyét egy másfajta énekdivatnak, kicsit pár- huzamosan a folklórban lejátszódó régi és új stílus megjelenésének folyama- tával. Dobszay László a 18–19. század fordulójának énekeskönyveiben két tendenciára hívja föl a figyelmet, amelyet a Mezey-énekeskönyveknél is tapasztaltunk: 1. rögzíteni a helyi tényleges énekgyakorlatot; 2. népszerűsí- teni az új divatú szerzeményeket, helyet adni a kántorok, papok, más ének- szerzők (sokszor dilettáns) munkáinak.¹⁶

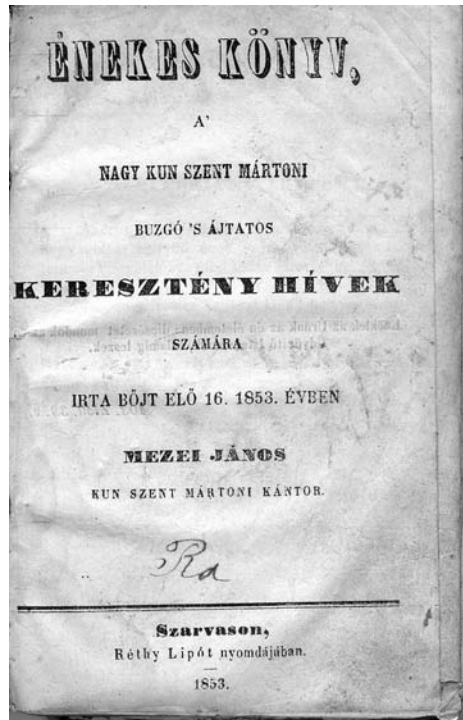
Öreg Mezey János 1853. évi énekeskönyve a két tendencia körülbelüli egyensúlyát mutatja. Viszonylag kis számban szerepeltet saját szerzeményű éneket, könyvének nagyobb része régebbi énekeskönyvekre (Illyés, Kájoni, Szentmihályi, Bozóky) és a helyi hagyományra támaszkodhatott. Nagyjából ez mondható el fiának, Mezey Mór szentesi kántornak a könyvére is. Másik fia, Mezey Nepomuk János 1883-ban megjelent énekeskönyvében – ezzel

¹⁵ Ezt a folyamatot jól ismerjük a népköltészet egyes műfajaiban, pl. a népdaloknál. Jellemző erre is az alkalomhoz kevésbé vagy egyáltalán nem kötődő új stílusú népdal megjelenése, s dominanciájának megnövekedése.

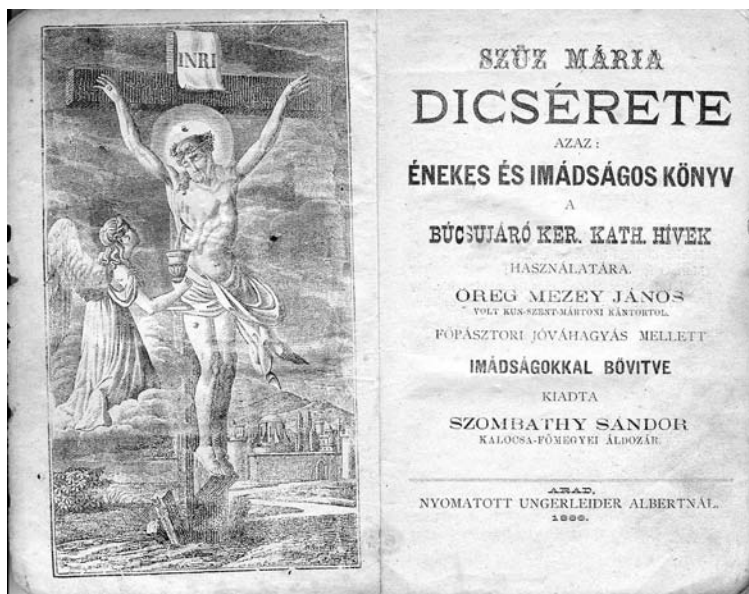
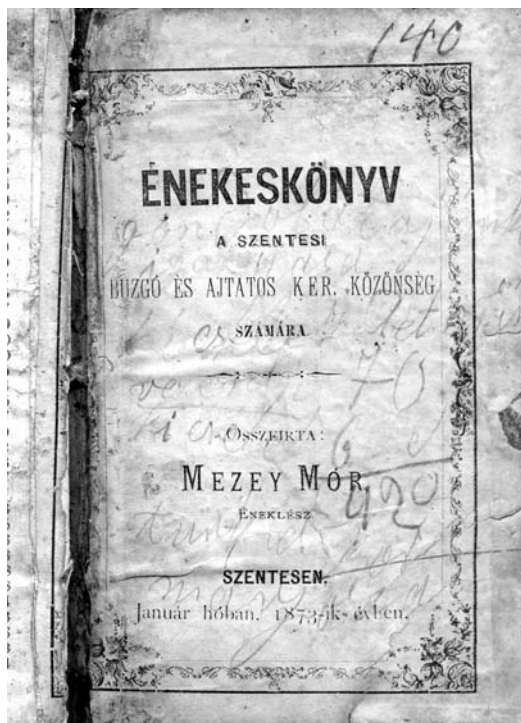
¹⁶ DOBSZAY László, *A népének hazai története*, Vigilia, 1972, 242; Uő., *A magyar népének*, I, [Veszprém], [Veszprémi Egyetem], [1995], 23.

szemben – alig találunk régi népéneket vagy más könyvből átvett szerzeményt, többségében saját énekszövegeit adta közre. Előnyére írható viszont – amint Dobszay László a Zsasskovszky-énektárról is megállapította¹⁷ –, hogy gondos, gazdag, minden liturgikus igénynek megfelel, s szerzője nagy gyakorlati liturgikus érzékkel, a helyi viszonyoknak megfelelően állította össze.

A Mezey kántorok munkásságukkal a dél-alföldi katolikus mezővárosok parasztpolgár lakosságának igényeit szolgálták ki, alkalmazkodva vallásos életük helyi hagyományaihoz. Ez az énekgyakorlat nem közösségi volt, hanem egyéni: elsősorban a kántor énekelt. Ebbe a nép bekapcsolódhatott, ha akart, és ha tudott. A népszerűség oka pedig a nagy funkcionális alkalmaság volt: a Mezey kántorok jól kiszolgálták a korabeli templomi, temetői liturgiát, a búcsújárásokat s a magánjátatosságokat.

¹⁷ DOBSZAY, *A népének hazai története, i. m.*, 242.

„[...] egynehány ajtatos könyörgéseket és hálaadásokat szedék öszve, nem csak a régi szent Atyák írásiból, de legfőképpen a Szent Írásból, hogy az Istennek szájából származot igékkal könyörögenék. Mert noha a könyv szélire fel nem jegyeztettem mindenüt a Szent Írás helyeit, de mind az által e könyvbe foglalt imádságoknak csaknem minden része a szent Írásból vétetett”¹ – írja Pázmány Péter *Imádságos könyvének* első kiadásához írt, Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Annának szóló ajánlásában. Az *Imádságos könyv* forrásait vizsgálva korábban már érintettem röviden a mű és a *Biblia* viszonyának kérdését,² az ott elmondottakat fejtem ki bővebben, illetve egészítem ki más szempontokkal e tanulmányban.

Pázmány jól ismerte a *Szentírást*: gyermekkorában a kálvinista otthonban minden bizonnyal gyakran olvasták, a jezsuita képzésnek fontos részét jelentette a *Biblia* megismerése és egyes részeinek, akár egész könyvének szó szerinti megtanulása, a rendben pedig alapvető volt a folyamatos *Szentírás*-olvasás. Tagja volt Pázmány a Káldi György-féle fordítás ellenőrzésére kijelölt revizorcsoporthoz is.³ Több művében szólt a *Bibliáról*: a *Kalauzban*, *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskében*, prédikációiban. Utóbbiak legfőbb forrását maga a *Szentírás* jelenti, Bitskey István több mint tízezer bibliai citátumot számolt össze a prédikációskötetben.⁴

Az *Imádságos könyvben* található hivatkozások jelentős hányada szintén a *Bibliára* vonatkozik. Az idézetek egy része azonban nem közvetlenül származik a *Szentírásból*, hanem az egyház hivatalos könyörgésein vagy egyház-

* A tanulmány az OTKA 67975 számú pályázat támogatásával készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. BREZNAY Béla, Bp., 1895 (Pázmány Péter Összes Művei, 2), 4.

² BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 62–64 (61–71).

³ ÓRY Miklós, *Pázmány az Ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 63, 65; BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 57.

⁴ BITSKEY, *i. m.*, 54.

atyáktól és más szerzőktől átvett szövegrészeket keresztül. Számos olyan bibliai idézettel, parafrázissal találkozhatunk továbbá a műben, amely egyáltalán nincs jelölve. Néhol ennek gyakorlati oka is lehet: az 1606-os kiadásban esetenként már nem fér el több hivatkozás a margón. Furcsa viszont, hogy például a litániáknál elkezdődik soronként megjelölni a forrásul szolgáló bibliai helyeket, aztán egyszer csak abbahagyja. Néha olyankor is jelöli Pázmány a bibliai forrást, amikor az idézet egy máshonnan átvett szövegben szerepel: az áldozat utáni, Szent Bernátnak tulajdonított „O Aldot IESVS” kezdetű imádság „Bizoniara Vram, a te neued, nekünc ereos vár heliet vagion” sora mellett például ott szerepel a „*Prouer. 18. v. 10.*” hivatkozás⁵ – nem lehetetlen azonban, hogy ez esetben a lutheri párhuzam miatt. A *Mikor Innep-nap Templomba megyünk*⁶ szöveg esetében egy latin imádságot egészít ki bibliai idézetekkel és hivatkozásokkal (az eredeti megtalálható például Petrus Michaelis Brillmacher *Serta honoris et exultationis* című imakönyvében;⁷ hogy Pázmány innen vette-e át és fordította le, illetve dolgozta át, nem tudjuk).

Az első kiadásban még meglévő hivatkozások a későbbiekben egyébként sok helyen elmaradnak. Ennek magyarázata leginkább az lehet, hogy a második kiadástól alkalmazott keretdísz a margón nem tette lehetővé locusok feltüntetését, a szövegbe pedig csak egy részük került át. Nem számítva azokat a helyeket, ahol maga a szöveg is megváltozott, kimaradt a bibliai idézet, parafrázis vagy utalás, s emiatt nem szerepel a hivatkozás, az első kiadás bibliai helymegjelöléseinek száma a következő kiadásokban körülbelül egyötödére csökkent.

Meglehetősen sok bibliai könyvre hivatkozik Pázmány: a 73-ból (ha *Jermiás könyvét* és a *Síralmakat*, miként a trienti zsinat, egynek számoljuk, 72-ből) összesen 58-ra. Az Ó- és Újszövetségből egyaránt gyakran idéz, csupán „kisebb” könyvek maradnak ki: az Ószövetségből *Rút könyve*, hét kispróféta (*Abdiás, Jónás, Nábum, Habakuk, Szofóniás, Aggeus* és *Malakiás* – utóbbi az első kiadásban még szerepel) és a *Makkabeusok első könyve*; az Újszövetségből

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 63.

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei), 106.

⁷ Petrus Michaelis BRILLMACHER, *Serta honoris et exultationis*, Coloniae, Arnoldus Quentelius, 1567, [lapszám nélkül], 5. sz. imádság.

pedig levelek (Pálnak a tesszalóniekhez írt második és Filemonhoz írt levele, valamint Péter második, János második és harmadik, továbbá Júdás levele). Hasonlóan a prédikációs-kötethez,⁸ a legtöbbször itt is a *Zsoltárok könyvére* hivatkozik Pázmány, ezt követi *Izajás* és a *Kivonulás könyve*. Az *Újszövetségből* *Máté* és *Lukács evangéliumát*, valamint a páli leveleket citálja leggyakrabban. A hivatkozások formája általában a könyv neve rövidítve, majd a fejezet száma és v. rövidítést követően a vers száma, például 1. Cor. 7. v. 5. Ugyanaz a könyvcím azonban több, akár négyféle alakban is előfordulhat, mint például Pál *Timóteushoz írt első levele* 1. Tim., 1. Timo., 1. Timot., 1. Timoth. formában, *Ezékéél* EZec., EZech., EZechi., Ezechiel-ként, vagy a *Leviták könyve* Leui., Leuit., Leuitic. és Levit.-ként. Jeremiás, Jakab és János I-vel és J-vel is szerepel, Izajás pedig a protestáns Ézsaiás (Esai, Esaiae) alakban is előfordul. Félrevezető a *Prédikátor* (Ecclesiastes) és *Siráék* (Ecclesiasticus) *könyvének* rövidítése. Előbbit általában Eccl, Eccles, Eccls formákban rövidítik, utóbbi többnyire Eccli-ként szerepel, Pázmánynál azonban *Siráék könyve* az Eccl., Eccle., Eccli., Eccles. változatokban, míg a *Prédikátor* Eccles. és Ecclesiastes formákban jelenik meg.

Hivatkozásai meglehetősen pontosak, bár a hosszabban idézett részeknek gyakran csak a kezdő versét adja meg. A hibás adatok egy része feltehetően sajtóhiba, többször előfordul, hogy kicserélődik, kimarad vagy bekerül egy számjegy. Némegyszer találkozunk egy-két versnyi csúszással, az azonban csak ritkán fordul elő, hogy a hivatkozott résznek semmi köze a szöveghez. Az 1631-es kötet több helyen javítja az előzőekben rosszul megadott fejezet- vagy versszámokat, ugyanakkor néhol elrontja a korábban helyesen szereplőket. Ezek a hibák azonban nem feltétlenül Pázmány szám-lájára írandók, a nyomdában is belekerülhettek a műbe.

Viszonylag kevés a hosszabb szó szerinti idézet, ezek leginkább ott fordulnak elő, ahol az imádság címében is feltünteti Pázmány, hogy a *Szentírásból* gyűjtötte ki a gondolatokat, ilyenek például *Az Oo Törvény-béli Hivek könyörgési*, *Az Oo Törvény-béli penitencia-tartók Könyörgési* vagy a *Szent Irás intési* különféle rendű és rangú emberekhez.⁹ Leggyakrabban a bibliai szöveg parafrázisát, átfogalmazott változatát olvashatjuk. Néha csak utal Pázmány egy-egy ó- vagy újszövetségi történetre, s megadja hozzá a lelőhelyet, és az is megesik, hogy pusztán halvány hasonlóság vagy tematikai egyezés fedezhe-

⁸ BITSKEY, *i. m.*, 59.

⁹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, *i. m.*, 180–183, 215–217, 310–315.

tő fel az *Imádságos könyv* mondatai és a hivatkozott bibliai hely között. „Akármiről beszél, ha tárgya csak a legtávolabbi vonatkozásba is hozható a Biblia valamelyik helyével, azonnal felhozza az illető helyet [...] sőt ritkán éri be egy hely idézésével: az idézett hely újakat juttat eszébe, azokat is felhozza, és így a bibliai motívumok legtöbbször csoportosan foglalnak helyet gondolatmeneteiben” – írja Sík Sándor Pázmány prédikációiról.¹⁰ Nincs ez másként az *Imádságos könyv* esetében sem. *Az őrzőangyal segítségéért* szóló könyörgés mellett például tizenhárom locust találunk,¹¹ közülük egyik helyet sem idézi szó szerint, viszont valamennyiben szerepelnek angyalok. Mindez – hasonlóan a prédikációk megírásánál alkalmazott módszerhez¹² – konkordancia használatára utalhat.

Gyakori, hogy csupán egy-egy bibliai személyt vagy eseményt, jellegzetes kifejezést említ, s a történet felidézését már az olvasóra bízva, számítva az utalás megértésére. Nemegyszer előkerül például a tékozló fiú alakja, különböző funkciókban: negatív („Ne szenved, szerelmes Atyám, hogy a' tékozlófiúnak példája-után indúlljak, és Atyai gond-viselésed-alól el-kivánkozzam”¹³) vagy pozitív („A' Ki tisztá szíjvel Istenhez akar térni, és meg-ismérvén az ő Teremtő, és Meg-váltó Istenéhez kötelességét, a' Tékozló fiúnak példáját követvén, mennyei Attyának boldogságát kívánnya: azt jól meg-ercse, hogy az Istennel-való meg-békélésének bizonyos aytaja, az igaz hitből származot Töredelmes szüv”¹⁴) példaként, azonosulva vele („De te Irgalmasságnak Attya [...] fogadd hozzád a' te tékozló fiadat. Vétkeztem Atyám, az ég-ellen, és te-ellened”¹⁵; „tékozló fiú voltam eddig”¹⁶ és még sokszor), érvként használva („Irgalmasságnak Attya, és minden vigasztalásnak Istene, ki a' Tékozló fiúnak sok gonosságit kegyelmessen meg-bocsatád [...] bocsásd-meg büneimet, és büneimmel érdemlet ostoridat vedd-el róllam”¹⁷). Felidézi a történetet úgy is, hogy magát a tékozló fiút nem is említi: „Nem vagyok méltó, Uram, hogy fiaid-közzé számlály engemet”.¹⁸

¹⁰ SÍK SÁNDOR, *Pázmány az ember és az író*, Bp., Szent István-Társulat, 1939, 357.

¹¹ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv*, i. m., 31v–32r.

¹² BITSKEY, i. m., 58.

¹³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 44.

¹⁴ *Uo.*, 63.

¹⁵ *Uo.*, 141.

¹⁶ *Uo.*, 215.

¹⁷ *Uo.*, 157–158.

¹⁸ *Uo.*, 65.

Sokszor utal szimbolikus értelmű dolgokra, különösen hatásos, amikor ezeket kombinálja, s különböző, ellentétes jelentéseiket egy képben jeleníti meg: „Légyen a’ te neved, erős tornyom és óltalmam, mely óltalmazzon a’ kegyetlen Oroszlány erejétül. Te, Iúdának magvából származot Oroszlány, adgy erőt gyarló szolgáltnak, hogy a’ régi Kígyónak csalárdságát [Ter 3], ama’ pusztában fel-emelt Kígyo-által [Szám 21, 4–9], meg-győzzem.”¹⁹ Az érzékletesség kedvéért olykor kissé áthelyezi a hangsúlyokat: „a’ te szent Igéd-is izetlennek tetczik sokaknak, a’ kik inkább akarnak a’ tékozló fiúval disznók eledelivel zabállódni és töltözni, inkább ohaytyák az Egyiptom-béli bűdös hagymákat, és keserü gyönyörüségeket, hogy-sem a’ te szent Igéd Mannáját”²⁰ – az 1606-os első kiadásban bűdös hús és keserű hagyma szerepel,²¹ a *Szentírásban* az egyiptomi húsosfazekak (Kiv 16, 3), illetve a hús, a halfélék, az uborka, a dinnye, a póréhagyma, a hagyma és a fokhagyma (Szám 11, 4–5) után vágódtnak a pusztában vándorló zsidók. Az Ezekielnél olvasható mondatot – „Az apák ették a savanyú szőlőt és a fiak foga vásik el tőle” (Ez 18, 2) – kétféleképpen is felhasználja: „En érzettem az almának gyönyörüségét, mellyért a’ te szomjuságod, epével óltatik-el, és fogad vásik.” és „Nem érdemletted Uram te, hogy szent fogad meg-vásódnék, az Adámtul fel-falt almában”.²²

Jellegzetes szövegalkotási módszere Pázmánynak, hogy különböző forrásokból származó kisebb egységekből, például a misekönyv vagy a breviárium könyörgéseiből, és még inkább különféle bibliai helyek mondataiból, félmondataiból, kifejezéseiből, illetve azok átalakított változataiból szövi össze imádságait.²³ Néhány példa (kurzívval jelöltem a máshonnet vett szövegrészeket):

Prédikáció előtti „Más Könyörgés”:²⁴

[a] Örök mindenható Isten, ki nem csak gyarló testiünk ta-plálására rendelél testi kenyeret, de lelkiünknek lelki eledelt adál: Kérlek, nyisd-meg a’ mi siket füleinket, Szent Igédnek hasznos

¹⁹ Uo., 150.

²⁰ Uo., 52.

²¹ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv*, i. m., 7r.

²² PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 101, 115.

²³ Vö. HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigília, 1957, 25.

²⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 109.

halgatására: mert boldogok a' kik ezt hallják, és meg-tartják. Adgyad én Istenem, hogy e' pusztában-való szarándokságomban, érezbessem ennek a' mennyei Mannának édességét, és ezt soba meg-ne utálljam. Szomjuboazzam ezt a' mennyei harmatot, mint drága kincset el-reycsem szívemben: és, a' mit füllel hallok, lelkemben hiszek, számmal vallok, engedd, hogy azt cselekedetemmel bé-telleyesítem. Adgyad, hogy [b] a' te Igéd, bölcségesen lakozzék mi-bennünk: mert [c] ebben vagyon a' te Isteni hatalmasságod; a' bünösök üdvösségére. Engedd, hogy [d] a' lelki tanítást, nem úgy mint emberi szót, hanem mint a' te szótad halgassuk: és [e] ez a' Mennyei jó mag, oly gyökeret verjen bennünk, hogy a' Sátán hatalma, vagy csalárdsága, soba ezt ké-ne vebesse szívünkéből: e' világi gyönyörűségnek, és gazdagságnak tövisse, le ne nyomhassa: és [f] ne csak halgatói, hanem cselekedői légyünk a' te Igédnek. A' mi Urunk IESUS Christus-altal. Amen.

[a] Petrus Canisius, *Manuale Catholicorum in usum pie precandi*, Rothomagi, apud Ioannem Osmont, 1614, 256–257: „*Sacram concionem audire precatio*. Omnipotens Deus, qui hominem non solum ad sustentationem corporis pane vesci, sed etiam ad nutrimentum animae spirituali cibo refici voluisti: da nobis, quaeso, attentas aures ad verbum et Evangelium tuum utiliter audiendum. Beati enim, qui illud audiunt atque custodiunt; nimirum ut una cum Israëlitis, in huius mundi deserto tam caelesti Manna nutriti, suos vincant hostes, et ad promissam patriam recta proficiscantur. Sit in me fames ac sitis iustitiae, et verbum tuum tanquam caelestis thesaurus in mente mea recondatur, ac quasi bonum semen multiplicem adferat fructum in patientia. Fac me Domine verbi tui non modo studiosum auditorem, sed et factorem sedulum; ut quod ex verbo tuo auribus accipio, et corde credo, et ore profiteor, id ipsum et opere compleam. Per Iesum Christum Dominum nostrum.”

[b] Kol 3, 16: Legyetek hálások, Krisztus tanítása éljen bennetek elevenen, s teljes bölcsességgel tanítsátok és intsétek egymást. Az Istennek énekeljétek hálás szívvel zsoltárt, himnuszot és szent énekeket.²⁵

[c] Róm 1, 16: Nem szégyellem ugyanis az evangéliumot, hiszen Isten üdvösséget hozó ereje minden hívőnek: először is a zsidónak, azután a görögnek.

[d] 1Tessz 2, 13: Szüntelenül hálát adunk Istennek, hogy amikor az Isten szavát hallottátok tőlünk, nem úgy fogtátok fel, mint emberi tanítást, hanem mint az Isten szavát, ahogy valóban az is. Bennetek is hatékonyak bizonyul, akik hittetek.

[e] Lk 8, 5–15: „Kiment a magvető, hogy elvesse a magot. Vetés közben néhány szem az út szélére esett. Eltaposták, és az ég madarai felcsipegették. Más szemek köves talajra hullottak. Kikeltek, de aztán elszáradtak, mert nem kaptak elég nedvességet. Ismét más szemek szűrös bogáncs közé hulltak. A szűrös bogáncsok velük együtt nőttek, és elfojtották őket. A többi mag jó földbe hullott, kikelt és százszoros termést hozott.” Amikor befejezte, fölemelte a hangját: „Akinak van füle a hallásra, az hallja meg!” Tanítványai megkérdezték, hogy mi a példabeszéd értelme. Így válaszolt: „Nektek megadtott, hogy megismerjétek az Isten országának titkait, de a többieknek csak a példabeszédek szólnak, hogy nézzenek, de ne lássanak, halljanak, de ne értsenek. Ez a példabeszéd értelme: A mag az Isten szava. Az útszélre hulló szemek azok, akik meghallgatják a tanítást, de aztán jön

²⁵ A bibliai idézetek forrása (a továbbiakban is): *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2005.

a gonosz lélek, kitépi szívükből, nehogy higgyenek és üdvözljenek. A köves talajba hulló szemek azok, akik meghallgatják s örömmel fogadják a tanítást, de nem ver bennük gyökeret, így aztán a kísértés idején hűtlenné válnak. A szúrós bogáncs közé hulló szemek azok, akik meghallgatják, de később az élet gondjai, javai és élvezetei megátolják őket fejlődésükben, ezért termést már nem hoznak. A jó földbe hulló szemek azok, akik tiszta és jó szívvel hallgatják a tanítást, meg is tartják és kitartásukkal gyümölcsöt teremnek. [...]"

[f] Jak 1, 22: A tanítást váltsátok tettekre, ne csak hallgassátok, mert különben magatokat csaljátok meg.

Az Istennek Felségéről²⁶

[a] *OH mely csodálatos, Ur Isten, a' te Felséges neved!* Méltán neveztetel, Láthatatlan [b] *világosságnak: mert [c] a' te fényességed, inkább, hogy-sem a' Nap-fény, meg-vakáttya gyenge szemünket, ha a' Hitnek homályával bé nem köttetik.*

Te vagy, én Istenem, minden jóknak kút-feje: eleje, és vége minden állatnak. Te az eget, és földet, újaidon hordozod: [d] *a' tenger vizeit, tenyereddél méred: a' föld kerekességét, az egek nagy-voltát, araszoddal bé-fogod. Te-hozzád-képest, minden teremtet-állat, csak olyan mint egy kis porocska.*

[e] Te kezdedben vannak e' Világnak határai: [f] *te-benned, és te-áttalad élnek, mozognak, és vannak minden állatok: ha csak szemeidet ezekről el-fordítod-is, ottan semmivé lésznek. [g] Meg-rendül a' föld, ha csak meg-tekinted-is: [h] te vetettél batárt a' tengernek: téged dicsírnek az egek, és csillagok, mellyeket te neveken nevezsz.*

[a] Zsolt 8, 2: Uram, mi Urunk, milyen csodálatos széles e világon a te neved!
Ter 32, 30: Jákob erre megkérdezte és ezt mondta: „Nyilvánítsd ki előttem nevedet!” Az így válaszolt: „Miért kérdezed a nevedet?” – s megáldotta.

[b] 1Jn 1, 5: Az Isten világosság, és nincs benne semmi sötétség.

[c] 1Tim 6, 16: [...] aki egyedül halhatatlan, aki megközelíthetetlen fényességben lakik, akit senki nem látott, s nem is láthat; övé a dicsőség és az örök hatalom!

1Kir 19, 12: A földrengés után tűz következett, de az Ur nem volt a tűzben. A tüzet enyhe szellő kísérte.

[d] Iz 40, 12, 15: Ki mérte meg marokkal a tenger vizét? És arasszal ki mérhetné fel az ég távlatait? A föld porát ki fogta vékába? Ki mérte meg mérlegem a hegyeket, és a dombokat a mérleg serpenyőjén? – Lám, a nemzetek olyanok előtte, mint a vízcepp a vödörben, csak annyit számítanak, mint porszem a mérlegem, a szigetek íme annyit érnek, mint a porszem.

Bölcs 11, 22: Hisz az egész világ olyan előtted, mint a porszem a mérlegem, és mint a földre hulló hajnali harmatcepp.

[e] Zsolt 94, 4: Kezében vannak a föld mélységei, és övéi a hegyek csúcsai.

[f] ApCsel 17, 28: Mert benne élünk, mozgunk és vagyunk, ahogy költőitek is mondják: „Mi is az ő nemzetségéből valók vagyunk.”

[g] Zsolt 103, 32: Ha letekint a földre, az megremeg, ha megérinti a hegyeket, azok füstölnek.

²⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m., 96.*

[h] Jób 38, 7–8: [...] amikor ujjongtak a hajnalcsillagok, s amikor lelkendeztek az Isten fiait? Ki zárta el kettős kapuval a tengert, amikor felszökellt az anyaölből [...]

*Imádságban-való aitatosságért*²⁷

ÖRök mindenható Isten, látod a' mi tudátlanságunkat, [a] *kik nem tudjuk, mi, és mi módon kellyen kérnünk.* A' mi szívünk tétovázó álhatatlansága-is, nyilván vagyton előttd. Te azért, [b] *Uram, ki mindeneket jobban végezhetsz, hogy-sem mi tudók érteni, vagy kérni:* [c] *önts belém a' könyörgésnek lelkét, [a] mely a' te Hiveidben, ki-mondhatatlan fohászzkodásokkal szokot könyörögni.* [d] *Nyisd-meg Uram, az én ajakimat, hogy az én nyelvem dicsírje szent nevedet: [e] és ne csak nyelvemmel, hanem szívemmel-is tisztelem Felségedet:* A' mi Urunk IESUS Christus-által. Amen.

[a] Róm 8, 26: Gyöngeségünkben segítségünkre siet a Lélek, mert még azt sem tudjuk, hogyan kell helyesen imádkoznunk. A Lélek azonban maga jár közben értünk, szavakba nem önthető sóhajtozásokkal.

[b] Ef 3, 20: Annak pedig, aki bennünk működő erővel mindent megtehet azon felül is, amit mi kérünk vagy megértünk [...]

[c] Zak 12, 10: Dávid házára és Jeruzsálem lakóira kiárasztom a jóindulat és az imádság lelkét.

[a] Róm 8, 26: Gyöngeségünkben segítségünkre siet a Lélek, mert még azt sem tudjuk, hogyan kell helyesen imádkoznunk. A Lélek azonban maga jár közben értünk, szavakba nem önthető sóhajtozásokkal.

[d] Zsolt 50, 17: Nyisd meg, Uram, ajkamat, és szám hirdetni fogja dicsőségedet.

[e] Iz 29, 13: Ezt mondja az Úr: Ez a nép csak a szájával közeledik hozzám, és csak az ajkával dicsőít, a szíve azonban távol van tőlem, úgyhogy istenfélelmük csak emberi parancs követése, amit betanultak [...]

„[...] Pázmány bibliai nyelven prédikál, s kifejezéseiben, stílusfordulataiban olyankor is ott kísértenek, ott zsonganak az ószövetség markáns mondatai vagy az újszövetségi reminiscenciák, amikor kifejezetten nem idéz” – írja Bitskey István.²⁸ Igaz ez imádságaira is, a *Szentírás* alakjai, történetei, szóhasználata mellett pedig annak jellegzetes alakzatai, kifejezésformái, mint a gondolatritmus, hasonlatok, metaforák, kérdések, felkiáltások, közmondások tovább erősítik az *Imádságos könyv* bibliikus hangulatát.

Bár szövegeinek szentírási alapja egyértelmű, nem tisztázott az a kérdés, hogy milyen *Bibliát* használt Pázmány. A kutatás mai állása szerint egyik ismert fordítást sem vette át; a közismert részeket valószínűleg az egyházi hagyományban kikristályosodott formában használta, a többi pedig saját maga

²⁷ *Uo.*, 107.

²⁸ BITSKEY, *i. m.*, 57.

magyarította, de az sem lehetetlen, hogy általunk nem ismert magyar nyelvű forrást is használt.²⁹

Az *Imádságos könyv*ben szereplő zsoldárfordításokat – a hét bűnbánati zsoldárt az 50. kivételével, amely mellett az 1606-os kiadás margóján ott szerepel a „Balassa Ba.” megjegyzés³⁰ –, az *Ave maris Stella* kezdetű himnusz és a négy Mária-antifónát (*Salve Regina, Alma Redemptoris, Ave Regina caelorum, Regina caeli*) hagyományosan Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonítják,³¹ Nyéki szerzőségét azonban újabban megkérdőjelezte Vadai István.³² Söveges Dávid *Fejezetek a lelkiesség történetéből* című művében a bűnbánati zsoldárok kapcsán zárójelben közöl egy mondatot, miszerint „Őry Miklós felveti, hátha nem is Nyéki Vörös Mátyás a szerző, esetleg lehetne Pázmányra is gondolni”,³³ de tovább nem foglalkozik a kérdéssel. Egy konferencia-előadásban Pázmány szerzősége mellett foglalt állást Szabó Ferenc is.³⁴ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szakos hallgatói közül szemináriumi munkaként többen is foglalkoztak a témával. Bán Izabella és Kozelka Henriett a Pázmány-prédikációkban szereplő bűnbánati zsoldár-idézeteket vetette egybe az *Imádságos könyv*ben olvasható szövegekkel, az előbbieket Őry Miklós és Bitskey István nyomán Pázmány által fordítottaknak fogadva el, de nem talált olyan kifejezésbeli, szóhasználati egyezéseket, amelyek arra engednének következtetni, hogy a verses változatokat is Pázmány fordította volna. Réger Ádám Pázmány Kempisfordításának bibliai idézeteit vizsgálta, ám úgy tűnik, ezek sem egyeznek meg az *Imádságos könyv*ben található azonos bibliai helyek fordításával.

²⁹ ÓRY, *i. m.*, 67; BITSKEY, *i. m.*, 58; BÜKY Béla, *Milyen magyar Bibliát használt Pázmány?*, Vigilia, 1981, 81–84; BENCZE Lóránt, *A „biv magyarázat” eredete (Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról)*, Magyar Nyelvőr, 1986, 170–174; LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 1–20.

³⁰ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv*, *i. m.*, 180v.

³¹ *Régi magyar költők tára XVII. század*, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 449–464.

³² VADAI István, *Kolomp vagy csengettű? = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 181–182.

³³ SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiesség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993, 251.

³⁴ SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsoldára = A zsoldár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE, L'Harmattan, 2011 (Károli Könyvek – Tanulmánykötet), 125–132.

Az *Imádságos könyv*ben szereplő bibliai hivatkozások ellenőrzése kapcsán merült fel egy újabb probléma: Pázmány egyes bibliai könyveknek olyan fejezeteire, verseire, illetve tartalmi elemeire hivatkozik, amelyek a mai katolikus *Bibliában*³⁵ egyáltalán nem szerepelnek. Így például *Az Oo Törvény-béli penitencia-tartók Könyörgési* közt egy hosszabb szövegrészt találunk, az 1606-os kiadásban „Manasses in fine 2. Paralipom.”, az 1631-esben „2. Paral. extremo” megjegyzéssel. Manassze imája a *Krónikák 2. könyvének* végéről a trienti zsinat kánonja szerinti *Bibliában* (első kiadása: 1592) függelékbe került, a mai katolikus *Bibliából* pedig teljes egészében hiányzik. A zsinat előtti *Vulgatában*, konkrétan egy 1583-ban Velencében kiadott *Biblia* 404–405. lapjain megtaláltam a szöveget „Oratio Manassae Regis” címmel. Ezek után Pázmány többi, addig hibásnak vélt hivatkozását is visszakerestem ezen 1583-as *Bibliában*, és azt találtam, hogy jó néhány esetben (de nem mindig) egyeznek a fejezet- és versszámok. Mindenesetre a kérdés megválaszolásra vár: miért használta Pázmány a trienti zsinat előtti *Bibliát*? Mert az volt meg neki? Azt ismerte gyerekkorából? Vagy talán korábbi konkordanciából dolgozott, korábbi florilégiumból vagy más műből vette át az idézeteket hivatkozásokkal együtt? (Magyarországon más téren is jelentős késések figyelhetők meg a zsinati határozatok végrehajtásában: a trienti liturgia bevezetésének kérdését – noha sok helyütt már régóta eszerint zajlottak a szertartások – csupán az 1629-es nagyszombati zsinaton terjesztette a püspöki kar elé Pázmány, a római misekönyv és breviárium használatát pedig egy évvel később rendelték el.³⁶) Vannak még egyéb „furcsaságok” is az *Imádságos könyv*ben: Pázmány hat litániaszöveget közöl, noha VIII. Kelemen pápa 1601-ben a *Mindenszentek litániája* és a *Lorettói litánia* kivételével betiltotta a litániák használatát,³⁷ Izajást pedig többször is a protestánsok által használt nevén, Ézsaiásként említi.

Befejezésül, összefoglalásképpen még egy idézet a *Biblia*-használatról: „Ha ennek a legitimáló szakrális szövegnek a használatát/beépülését vizs-

³⁵ A következő kiadásokat használtam: *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2005; <http://www.kereszteny.hu/biblia/showtrans.php?reftrans=1>; *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Bp., Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997.

³⁶ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1983² (Auróra könyvek), 247; VÁRNAGY Antal, *Liturgia*, Abaliget, Lámpás, 1999⁵, 530.

³⁷ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 894.

gáljuk [...], megállapíthatjuk, hogy – éppen a fejből való idézés miatt – csak *majdnem* szó szerinti idézeteket találunk. [...] A Biblia metaforái és meghatározó képei szinte észrevétlenül, szétfejtethetetlenül épülnek be a dialógusokba [...] A legjellemzőbb módja a bibliai helyek intertextualizálásának az állandó jelzők, a gyakran használt metaforák és egyéb képek átvétele, összesűritése, amely gyakorlat eredményeként az olvasónak folyamatosan az az érzése támad, hogy a szöveg nem áll másból, mint megfelelő tartalmú bibliai idézetek egymáshoz illesztett sorából. [...] Meghatározó módon jelen van még a Szentírás a szöveg hasonlataiban és utalásaiban is, így egész bibliai történeteket (azok teljes konnotációival) hoznak játékba rövid mondatok [...]”³⁸ A szöveg akár Pázmány *Imádságos könyvéről* is szólhatna, de Varga Bernadett szavait idéztem Keresztúri Pál *Mennyei társalkodásáról*. Hasonlóképpen szó szerint vehetnék át megállapításokat P. Vásárhelyi Judittól Szenci Molnár Albert,³⁹ vagy Tóth Zsombortól Bethlen Miklós imakönyvével,⁴⁰ azok bibliahasználatával kapcsolatban. A tanulság ismét az, ami többször elhangzott már a lelkiségtörténeti konferenciákon:⁴¹ az imádságoskönyveket, imádságanyagot nem felekezetek szerint elkülönítve, elkülönülve, hanem együttesen, egymásra odafigyelve szükséges és érdemes vizsgálni.

³⁸ VARGA Bernadett, *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban: Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad” című kiállítás alkalmából tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 132.

³⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert = SZENCI MOLNÁR Albert, Imádságos könyvecske: Heidelberg, 1621*, kiad. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35).

⁴⁰ TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében*, Irodalomtörténet, 2000, 210–234.

⁴¹ Vö. pl. BAJÁKI Rita, *Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 1), 95.

FARMATI ANNA

„De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...”*

Az elmélkedést kísérelő imádság mint sajátos típus

A fenti cím többet ígér, mint amit itt most nyújtani tudok. Próbálkozás ez a tanulmány a kora újkori magyar nyelvű katolikus szövegeként értelmezett imádság hogyanjának megközelítésére. Nem került ugyanis elő olyan magyar szerzőtől származó, magyarul írott katolikus ars orandi, amelyből pontos képet kaphatnánk arról, hogy a megújulás kori hívő hogyan is imádkozott, vannak viszont ebből a korból leírt imádságaink – és nem csak az imakönyvekben.

Eddigi kutatásaim során is láthattam, hogy a különféle kegyességi műfajok nem állnak annyira távol egymástól, még kevésbé lehet róluk elszigetelten beszélni. Elsősorban a népelemek esetében szembesültem ezzel, de különösebb kutatás sem kell ahhoz, hogy belássuk: az imádság és az elmélkedés két olyan műfaj, amely nemcsak gyakran találkozik bizonyos kiadványokban, de arra is van példa, hogy akár egyetlen szövegen belül is érintkezik, vagy éppen nehezen dönthető el, hogy hova sorolható az adott szöveg(rész).

Ha a meghatározások szintjén próbáljuk körbejárni a fogalmakat, rögtön a következő nehézséggel állunk szemben: az elmélkedés az imádság egyik mód szerinti fajtája, avagy az imádság az elmélkedés egyik része? Vagy az elmélkedés az imádság része? Vagy annak „előszobája”?¹ Az elmélkedések felépítéséről, hogyanjáról inkább olvashatunk különféle traktátusokban, mint kifejezetten az imádságról.²

A spirituális-teológiai szempontú meghatározásokhoz – melyek egyébként maguk is jelzik, hogy „az ember beszédképességének része az imádko-

* A tanulmány a Domus Hungarica ösztöndíj-támogatásával készült.

¹ Vö. Ludovicus Granatensis spanyol domonkos több nyelven ismert traktátusának (*De oratione et meditatione*) rendszerét: preparatio, lectio, meditatio, gratiarum actio, petitio (Louis de GRENADE, *Traité de l'oraison et de la méditation*, Paris, 1702). Vö. GÁBOR Csilla, *Ludovicus Granatensis az imádságról és az elmélkedésről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tiiskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2005, 22–24.

² A teológia és lelkipás elkülönülésével az elmélkedést egyre inkább önálló lelki tevékenységnek tekintették, s kialakultak sajátos elmélkedési módszerek. Vö. Christian SCHÜTZ, *A keresztény szellemiség lexikona*, Bp., Szent István Társulat, 1993, 73–74.

zás képessége”³ – hadd adjak hozzá ez alkalommal egy grammatikai-retorikai meghatározást is: olyan szövegeket (szövegrészeket) tekintem most imádságnak, amelyek megfelelnek a következő retorikai szituációnak: egyes szám első személyben megszólaló és Istent (az isteni személyeket) megszólító beszélő megnyilatkozása bármilyen hitéleti témáról. (Ez sem kielégítő meghatározás, ugyanis vannak dialogikus formában megírt elmélkedések is, de esetünkben követhető.)⁴ Azok a kötetek, amelyekről szó lesz a következőkben, elkülönítve tartalmazznak *Elmélkedés*, illetve *Imádság* címszóval jelölt szöveget. A gyakorlat következetesnek látszik a szóban forgó kötetek esetében. További megkülönböztető kritérium lehetne ezek alapján a terjedelem, a módszeresség, a gondolatiság, illetve az érzelmi töltet/személyesség aránya, de mint látni fogjuk, mindez nagyon változó.

A szerzők tanítása magáról az imádságról

Négy elmélkedésgyűjteményt vizsgálok meg tüzetesebben: két jezsuitáét, Derekay György Antoine Sucquet-fordítását (*Az örök élet uttya*, 1678) és Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjét* (1629), valamint két ferences munkáját, Kopcsányi Márton *Tökélletes életre intő elmélkedéseit* (1636), illetve Malomfalvay Gergely *Belső képpen indító tudományát* (1653). De sorolhatnék más példákat is: Rudinai János *Lelki szarándokság* (1627) című kötetében például elmélkedésenként 3–3 imádságot is ajánl.

A címbeli idézet Kopcsányi Márton könyvének ajánlásában olvasható.⁵ A kötet, mint említettem, nem kifejezetten imakönyv, a bevezető szöveg tárgya mégis az imádság. Noha főként elmélkedéseket tartalmaz, szerzője hosszán értekezik az imádságról, illetve az elmélkedés és az imádság összefüggéseiről, minden rendű keresztény elmélkedésre és imádságra való kötelezettségéről.

³ *Uo.*

⁴ Az imád, imádság szavunk eredeti jelentése könyörgés, kérés, később ’istenként tisztel’. Vö. MEDGYESSY Emmánuel OSB, *Kegyelem és akarat a személyes imádságban*, Pannonhalmi-Tihany, 2003 (Pannonhalmi Füzetek, 48), 24–25.

⁵ KOPCSÁNYI Márton, *A keresztényi tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolczvan elmélkedések, tanuságokkal es könyörgésekkel, a Kristus Jesus szenvedéséről külömbféle üdüösleges dolgokról a Szent Írásból*, Bech, Formika Maté, 1634, 2 (RMNy 1574). A továbbiakban: KOPCSÁNYI, 1634.

Kopcsányi maga adja az ima meghatározását: „az imádság nem egyéb, hanem az Istennel való beszélés és nyájaskodás, az mely által a' lélek az Istent nézi, és az Isten a lelket.”⁶ Itt azonban máris kétfajta imádságról van szó: a beszélgetésről, ami még verbális, és a szemlélődésről, ami viszont már nem vagy csak részben verbális. Ahhoz azonban, ami a könyvben található, sokkal inkább illik az a meghatározás, amelyet imádságoskönyvének harmadik kiadásához írott bevezetőjében fogalmaz meg: az imádság a lélek föl-emelése Istenhez.⁷

A két ajánlásban Kopcsányi hosszas, meggyőző, de rendszeresnek nem mondható tanítást nyújt az imádság mibenlétéről, szükséges voltáról, illetve egyik esetben annak fajtáiról és módjáról is. Az imádságoskönyv ajánlásában elsősorban arról értekeznek, hogy „szükséges mindenkor imádkozni és meg nem szünni [...] Szükséges mindenkor meg emlékeznünk az Istennek jelenlétéről.”⁸ Ennek a locusnak az értelmezését a szent doktoroktól veszi (főként Szent Bernátra és Szent Ágostonra hivatkozik). Többek között ezt írja: „Az Imádság nem egyéb az elmének fel emelésénél, mely az embert az Istenhez köti néminemü képpen; hogy a' lélek az Istent, és az Isten a' lelket nézze. Ihol michoda a' szüntelen való imádság mély és tekéletes értelem szerént. Mindenkor megemlékezni Istenről, mindenkor hozza szerkesztetni; véle beszélni. Oly ereje vagyon ennek az imádságnak, hogy a' kik ezzel élnek, még álmokbannis az Istenről gondolkodnak; és ha felszerkennek mindgyárt a' szeretet nyilualu lövöldöznek.”⁹

Az *Elmélkedések* előszavában viszont az imádság fajtáiról és hogyanjáról értekeznek: „De az igaz és foganatos imádság Két képpen lehet. Auagy csak sziüböl's gondolkodásból: auagy sziüböl és szolásból. Az első imádságot, mely csak a sziüböl s'gondolkodasból all, a' Sz. Atyák, inkább iaualliak és aiányák, hogy sem a szolás által való imádságot.”¹⁰

⁶ *Uo.*, 2. Ugyanez a meghatározás tűnik fel imakönyvének előszavában is: *Keresztyen imadsagos könyvechke, mely, á Czeremoniaknak, és ennéhány hitünk agazatinak (az együgyűek kedvéért) rövid magyarázattával külömb külömb féle imádságokat foglal magában*, Bécs, 1637 = *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 442. (A továbbiakban: RMKT XVII/7.)

⁷ A meghatározás, bár Kopcsányi nem jelzi, valójában Damaszkuszi Szent Jánostól (7–8. sz.) származik (PG 94, 1089).

⁸ RMKT XVII/7, 441.

⁹ RMKT XVII/7, 442.

¹⁰ KOPCSÁNYI, 1634, 2.

Gajtkó Kopcsányinak ezt a meghatározását a szóbeli és a szűkebb értelemben vett imádsággal megoldhatónak látja, ez azonban mégsem kielégítő megoldás. A szóbeli imádság elégtelen voltának oka a szerző szerint: „mert annak velejére nem juthat”¹¹ az így imádkozó. Ez a „velő” – több megfogalmazás erre enged következtetni – maga a kontempláció, a belső ima, ami viszont már nem szóbeli, de nem is elmélkedő imádság: nyelviileg meg nem ragadható.¹²

Az elmélkedések még nyilván nem ilyenek, de a szerző szerint ehhez vezethetnek el. Mivel könyvét részben a klarisszák használatára szánja, nem tekinthető kizártnak ez az értelmezés. A kérdés pedig éppen ez: milyen eszközöket kínál ehhez az imádkozónak? Hogyan vezeti ebben a mélyre szántó imádságban (elmélkedésben), amely „hasonlít a lassú és lengedező esőhöz”?¹³

Az elmélkedő imádság szóhasználatlaltal a két gyakorlat közelségét érzékelteti a szerző, de ezt az a tény is mutatja, hogy több elmélkedésgyűjteményben az elmélkedéseket kísérő könyörgések és imádságok is találhatóak. Ezek viszont korántsem egyformák. Hajnal Mátyás szíves könyvecskéjében eleve *Elmélkedések és könyörgések* címet találunk. Kopcsányi is jelzi ezt az alcímben. Nem véletlen az sem, hogy az ilyen könyveket mind az imádság-, mind a meditációs szakirodalom számon tartja.¹⁴

A könyörgés új fogalom, és más felosztásra utal. A fogalomhasználatra ismét érdemes odafigyelni: mennyiben és hogyan fedti a könyörgés az imádság fogalmát? A könyörgés az imádság egyik része,¹⁵ tartalmi/használati változata. A könyörgés a katolikus szóhasználatban gyakran sajátos szerkezetű liturgikus (kérő) imádságot jelöl, melynek pontos helye van a liturgiában. Az ilyen kifejezett könyörgések megőrzik az elmélkedésekben is ezt a szerkezeti formát, csupán tartalmilag illeszkednek az elmélkedésekhez.

Kopcsányi nyelvi-retorikai szempontokra nem tér ki, inkább pszichológiai-spirituális szinten fejtegeti az imádságról szükséges tudni valókat: Két

¹¹ *Uo.*, 2–3.

¹² Hajnal Mátyásnál valami hasonló szerepe van az elmélkedvén és álmélkodván szókapcsolatnak.

¹³ KOPCSÁNYI, 1634, 3.

¹⁴ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936, 56–59; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., 1939, 7–12.

¹⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabban szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 157–162.

dolog szükséges a jó elmélkedéshez: a készüllet (ami lelkiismeretvizsgálatból és Isten kivoltának a tudatosításából áll), és szükséges valamilyen anyag, téma: „hogy ide tova ne bujdossék a gondolat”.¹⁶

Derekay György nem az ajánlásban, hanem magában a szövegben hoz egy egész elmélkedésre való tanítást az imádságról (XVII. Elmélkedés az imádságról).¹⁷ Ennek rövid vázolata: Az imádság méltósága és szüksége: Isten kegyelme nélkül semmi sem lehetséges. Szent Ágostonra hivatkozik, és vázolja a kegyelemtani háttérrel, majd a felosztás Aquinói Szent Tamás alapján: dicsérni, hálát adni, bocsánatot kérni és jót kérni. További részletezése következik annak, hogy mit miért kell kérni – ez megegyezik a középkor óta közsímert ars orandik követelményeivel. Majd az imádság módjáról szól: itt fő követelmény a buzgóság, a hozzáállás. Közbenjárásról is szó esik, az imádság meghallgatásának kérdése kapcsán pedig Szent Bernátot idézi. Ő sem mond azonban semmit az imádság szerkezetéről, nyelvi megformálásának módjáról.¹⁸

Az elmélkedést kísérő imádságok-könyörgések jellegzetessége és funkciója

Már az eddig elmondottakból is sejtethő, hogy ezek a kísérőszövegek túlmutatnak önmagukon és az elmélkedéseken is. Gajtó például Baranyi *Lelki paradicsom*áról írja, hogy a szerző imaparafrázisokba szövi bele tanítását,¹⁹ Hajnal Mátyásnál pedig megfigyelhető a kegyelemtan módszeres, irányzatokat is tükröző kifejtése az imádságok során (ezt egyébként különösen az 1642-es példány előszavában jelzi is).²⁰ Malomfalvay szintén tanításra és meggyőzésre használja az imádságot. Kópcsányinál viszont kérdés: vajon tényleg csak témát szolgáltat az imádsághoz, vagy imádkozni is tanít? Maga is imádkozik közben? Kivel kommunikál valójában...? Felfogásának más-

¹⁶ KÓPCSAŒNYI, 1634, 8.

¹⁷ DEREKAY György, *Az oeroek életnek uttya [...]*, Nagyszombat, 1678, 17 (RMKI. 1226).

¹⁸ Antonius Sucquet-nek viszont van ilyen könyve: Antonius SUCQUET, *De Meditandi Methodo qua Anima a Terrenis Elevantur Deum* [*Az elmélkedés módszeréről, amely által a lélek a földiekétől Istenhez emelkedik*], 1630.

¹⁹ GAJTKÓ, *i. m.*, 43.

²⁰ A' keresztyen olvasohoz-valo intes, *RMKT XVII/7*, 481.

ságára Gajtkó is fölfigyelt, az elmélkedés és a szűkebb értelemben vett imádság tekintetében Pázmánnyal összehasonlítva kevésbé racionálisnak ítéli. Az elmélkedések utáni imák csak függvények – írja.²¹

A következőkben négy elmélkedésgyűjtemény imádságait vizsgálom meg tüzetesebben azzal a szándékkal, hogy a fenti észrevételeket illusztráljam és igazoljam.

Derekay György és Hajnal Máttyás imádságai – jezsuita vonal

A két munka között nemcsak az a hasonlóság, hogy szerzőjük/fordítójuk vagy átdolgozójuk jezsuita, hanem az emblemikus műfaj is összeköti őket.

Derekay György az ugyancsak jezsuita Antonius Sucquet közismert és közkedvelt könyvét fordítja-dolgozza át „a Magyar Nemzetnek kedvéért és lelkek üdvösségükben való öregbülésekért”. Az egységek felépítése a következő: kép, elmélkedés, (szentírási idézetekből összeállított) fohászok; ezt követi egy-egy szikár könyörgés: „Mindenható kegyességes Úr Isten, ki a’ te szomjúhozó népednek, a’ köziklából forrás-vizet nyitottál, adgyad, hogy a mi szívünk keménységéből, köny-hullatások folyami áradozzanak, hogy a’ mi bűneinket sirathassuk, és véghetetlen irgalmasságotdúl azoknak bocsánattját megnyerhessük. A’ te sz. Fiad, a’ mi Urunk JESUS CHRISTUS által” (II. elmélkedés).²² Szerkezetét tekintve teljes mértékben megfelel az ún. collecta-típusú könyörgéseknek. Jellegzetesen liturgikus imádság (oratio prima, super oblata), van állandó és változó része. Általános szerkezete: megszólítás, a kérés megokolása vagy az ünnepelel titokra való hivatkozás (jelzői mellékmondatban), a kérés előterjesztése, záradék (Jézusra hivatkozással), a hívek válasza (ámen). Az ősegyházban bibliai alapon vert gyökeret az euehológiának is nevezett imádságtípus. Az ilyen típusú könyörgésnek mindig van egy jogi vetülete, akkor is, ha nem liturgikus helyzetben fordul elő.²³ Funkciója a lezárás, esetenként az összegzés (erre ad lehetőséget a jelzői mellékmondat, amit azonban nem minden esetben használ ki), illetve az elmélkedés témájának megfelelő kegyelem kérése.

²¹ GAJTKÓ, *i. m.*, 3, 25, 26.

²² DEREKAY, *i. m.*, [lapszám nélkül].

²³ Vö. DOLHAI Lajos, *Az euehológia*, Magyar Egyházzene, 1998/1999, 435–439; www.liturgia.hu.

Meg kell jegyezni azonban, hogy az 1620-as eredeti latin nyelvű kiadásban hosszabb és személyes hangvételű imádságok szerepelnek, sőt más szövegek is. Elképzelhető, hogy az egyszerűbb struktúrájú könyvet és ezeket a könyörgéseket a fordító komponálta liturgikus ismeretei és gyakorlata alapján. A forrásszöveg egyik paratextusából (*Praxis libri*) az is kiderül egyébként, hogy a fohászokdások címen beillesztett iaculatoriák valójában a rumináció céljával megtanulandó, nap közben ismételendő rövid szentírási szövegek.²⁴

Hajnal Mátyás kompozícióinak²⁵ felépítése: kép, rövid vers, minden esetben három rövid pontba foglalt elmélkedés, majd ezt követi az imádság. Az első elmélkedésnél ez az imádság eleinte követni látszik a fent említett könyörgéstípus szerkezetét, azonban a lezárás helyett személyes, affektív elemeket előtérbe engedő fohászokdások következnek. Az összes többi esetre pedig ez már nem érvényes, az imádságok általában jóval hosszabbak az elmélkedésénél, messze szétfeszítik a könyörgés kereteit. Valójában ezek tekinthetők az egységek főszövegeinek. Mi történik valójában ezekben az imádságokban?

Az elmélkedések pontjai értelmi munkára szólítanak fel a hagyományos módszerrel: saját lelkének megszólításával. Minden egyes pontja az értelmi munkára utaló felszólítással kezdődik: gondoljad, gondolkodjál, emlékezzél, elmélkedjél, fontold meg, gondold meg, vedd eszedbe, juttasd itt eszedbe, ismerd meg, megértsed, meglásd; sőt három egyszerre is: „eszedbe vehesed, gondollyad és fontollyad Szent Pálnak amaz mondását (Heb. 9 v. 27).”²⁶ Hasonló kiszólások azonban megfigyelhetők (elvéve ugyan) az imádságok szövegében is: „Emlékezem, ram, Moyses Profétád példájáról-is [...] ezek így lévén, Uram Isten, értem az okát [...]” (Tizenkettedik elmélkedés).²⁷ A harmadik pont végén pedig minden esetben megadja az imádság

²⁴ „Deinde, uti dixi, oratione in Sancto uticpoteris: praxibusque et laculatoriis per diem affectum meditationis fonere atque augere.” Antonius SUCQUET, *Via vitae aeternae*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1620, 5.

²⁵ HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívét szerető szíveknek aytatossagara szíves kepekkel ki formaltott; és azokról való Elmélkedésekkel és Imádságokkal megh magyaráztatott könyvechke*. Bécben, 1629, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. HOLL Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1992 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 27).

²⁶ Tizenkettedik elmélkedés az isteni szeretet négy utolsó dolog általi megőrzéséről. A nyomtatékosítást ebben az esetben valószínűen a téma indokolja, ennek a pontjának a terjedelme is tekintélyesebb az átlagnál. – HAJNAL, *i. m.*, 85.

²⁷ *Uo.*

tárgyát: miért kell könyörögni, miért kell hálát adni, vagy egyáltalán milyen érzülettel kell viseltetni az adott témával kapcsolatban.²⁸

Az összefüggés tehát nemcsak egyszerűen tartalmi, nemcsak az imádság utal vissza az elmélkedés-pontokra és a képekre, hanem az elmélkedés mintegy indukálja az imádságot, példát ad az imádságra. Nemcsak összefoglal és kérést fogalmaz meg tehát, mint az előző könyv esetében, hanem tanítja is az imádságot, tanít az imádságon keresztül, és olykor reflektál a lélekben zajló megismerési és felismerési folyamatokra is: „Megtanultam Uram a'te szent Doctoridnak tanításából, hogy a'te Meg igazító és szentelő Malasztodnak tulaydonsága nem chak az hogy a' Lelket meg tisztógassa a bűnnek rutságától, de hogy azt tekéltességnék-is, mint valami virágoknak, szépségével béhinche, és fel ékesiche”.²⁹ „Veszem eszembe, én Istenem, hogy eleitől fogva mindeddig, chak abban foglalatoskodott és fáradott Sz. Fölséged, hogy magának nyugodalmas helyt szerezne lelkünkben.”³⁰

A könyörgéseket (imádságokat) az elmélkedési pontokkal ellentétben elsősorban az érzelmi telítettség és a személyesség jellemzi (gyakoriak a felkiáltások).³¹ Másik fontos jellemzője ezeknek a szövegeknek a bibliai nyelvezet, a megjelölt locusokon túl is, de bekerülnek részletek a liturgikus könyörgésekből is, illetve olykor tetten érhető ezeknek a könyörgéseknek a logikája.

Két ferences: Kopcsányi Márton és Malomfalvay Gergely gyakorlata

Malomfalvay Gergely Kopcsányi halálának évében (1638) lépett be ugyanabba a rendtartományba, *Belső képen indító tudománya* (1653) alapján Gajtkó

²⁸ „Ugy lévén a te dolgod is es hasonló képpen chelekedvén veledis az Isten; kit méltó hogy kövess holtodig minden háládással, mondván:” (Ötödik elmélkedés, *Uo.*, 25.); „Könyörögi az ő szent felségének, hogy ezen szent Malasztját nevellye szivedben.” (Hatodik elmélkedés, *Uo.*, 31.); „Kérjed már te is én lelkem, ezen Mennyei jegyesedet – alkosson ilyen édes kertet a'te szivedből-is.” (Kilencedik elmélkedés, *Uo.*, 56.)

²⁹ Kilencedik elmélkedés, *Uo.*, 57.

³⁰ Tizenharmadik elmélkedés, *Uo.*, 88.

³¹ GÁBOR Csilla ezt az interiorizáló és elmélyítő funkciót emeli ki tanulmányában: *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = G. Cs., *Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2002 (Ariadné Könyvek), 272.

Kopcsányi versenyképes társának tartja³² – ez igaz is, de mind tematika, mind célközönség és stílus tekintetében meglehetősen eltérőek írói érdemeik. Malomfalvay kifejezetten a hitükben lanyhákhoz, a lelki életben járatlanokhoz szól. A célközönség valós vagy vélt igényei természetesen meghatározzák nemcsak az elmélkedések tárgyát, hanem a kifejtés módját és stílusát is.

Az elmélkedések témáit a négy végső dolog vetületei szolgáltatják. Az elmélkedések felépítése nála a legegyszerűbb, valójában csupán maguk az elmélkedések és az imádságok alkotják, ritkán épít be kitérőket (két esetben tanítást).

Imádságai terjedelmesek, jól adatoltak, olykor több a bibliai és patrisztikai hivatkozás, mint az elmélkedések szövegében. Részletezőek, szinte egy-egy újabb elmélkedésnek tekinthetők inkább, mint imádságnak. Az imádságok elején gyakori az elmélkedésre visszautaló szó vagy kijelentés, de ezek nemcsak tartalmi-nyelvi szinten teremtenek kapcsolatot, hanem megrajzolják azt a lelki folyamatot is, aminek az elmélkedőben elvárászerűen le kell játszódnia: „most veszem eszembe, mely helyesen szólott Szent Pál”³³ – tehát az elmélkedés eredményeképpen születik a megismerés. Vagy más példa: „[...] most kezdem szívbeli félelemmel eszembe venni, michoda helet készítettel örök-igasságod szerént az vakmerő istentelen bünösnek.”³⁴ Vagy: „Oh, meg-váltó fiu Isten! most veszem eszembe miokáért mondtad atyai intéssel minnyájunknak Sz. Máté által: Vigyázzatok, mert nem tudgyátok a’napot, sem órát [...] Félek Uram, hogy netalántán akkor rohanik nyakamba a halálnak bizontalan órája, midön legkészületlemb lévén ingyen-sem vélnem.”³⁵

Az imádságok szerkezetét vizsgálva a terjedelem és a sokszor kioktató hang ellenére felfedezhetjük benne a klasszikusnak mondható tagolást: oktató/dicsérő/leíró rész és a kegyelem kérése; ez utóbbi rész viszont mindig sokkal rövidebb, és természetesen mindig összefüggésben van az elmélkedés során felismert (felismerhető) igazsággal. Doxológiát csupán a legutolsó imádság végén találunk.³⁶ Megfigyelhető ugyanakkor egyféle fokozatosság: a

³² GAJTKÓ, *i. m.*, 28–29.

³³ MALOMFALVAY Gergely, *Belsoe-képpen indító Tudomány* [...], Béch, Cosmerovius Máté, 1653, 45 (RMNj 2462).

³⁴ *Uo.*, 66.

³⁵ *Uo.*, 91 (IV. imádság).

³⁶ „Tölcz-bé végtére lelkeket, szivemet, és minden belső részeimet szerelmednek lelkével, hogy el nem veszzen a te méltatlan szolgálád (szolgálód) kiért egy Czöppig ki-öntötte drága

belső úton való haladás a félelemtől az Isten utáni vágyódásig, ami elsősorban az imádságokon keresztül valósul meg. Az első imádság még valójában egyes szám első személyben megfogalmazott tanítás a Ter 1, 26-ról. Ez az oktató hangnem fokozatosan alakul át valódi devóciós diskurzussá.

Érdekességgéppen térek ki a X. elmélkedésre,³⁷ különösen a lapszálon jelölt *Szép oktatásra*: egy sajátos rózsafüzérformát ajánl az utolsó dolgokról való állandó elmélkedésre. Bár nagyon sokféle olvasó létezik, ennek nem sikerült máshol a nyomára bukkannom, valószínű, hogy ez Malomfalvay saját leleménye. Az utolsó dolgokat megnevező szavak, valamint egy szentírási hely ruminációját tanítja ezzel valójában a hagyományos aszketikus gyakorlatok helyett, amelyekre ennek a könyvnek a célközönsége bizonyára nem lenne fogékony.

Kopcsányi Márton említett elmélkedő könyvét is lehet a Hajnal Mátýáséhoz hasonlóan kompozíciónak tekinteni, annak ellenére, hogy nem emblematisz meditációk szerepelnek benne. Különösen a kötet első részére, *A Krisztus Urunk szenvedéséről* szóló elmélkedésekre érvényes ez a megállapítás. Az egységek felépítése: ének, példák (vagyis ószövetségi előképek felidézése), prófécia (vagyis vonatkozó szentírási idézetek), a tulajdonképpeni elmélkedés, utána tanúságok, melyben az elmélkedő konkrét tanácsot kap az alkalmazásra, majd a tematikus záró imádság (utána még jön a *Miatyánk*, *Üdvözlégy* és a fogyatkozásokért való imádság, amit csak egyszer közöl, az első elmélkedés végén, de minden elmélkedés után el kell mondani).

Az eddig megvizsgált elmélkedést kísérő imádságok közül ezek tekinthetők a legkiegyensúlyozottabbaknak a felépítés (szerkezet), ennek következettsége és funkcionalitás tekintetében is. Nagyon közel állnak az euchológia-típusú könyörgéshez: nagyjából egyforma terjedelműek, megszólítást, narrációt és kérést tartalmaznak, de a könyörgésekre jellemző lezárás vagy doxológia nélkül. A narráció kiegyensúlyozott, hajlékonyan kapcsolódik az előző szövegekhez, nincs már benne semmi kioktató jellegű megszólítás, nem tekinthető újabb, egyes szám első személyben írott elmélkedésnek, ugyanakkor a könyörgések szikár, jogi színezetű hivatalosságát is elkerüli: a hangvétel a fegyelmezettség ellenére is személyes. Ezek a szövegek illenek be leginkább abba a szövegtípusba, amit elmélkedést kísérő

szent vérért, az én bűnéimért meg-feszített egytlen egy fiad, az Krisztus Jézus. Kinek veled és a Sz. Lélekkel egyetemben, légyen dicséret és dichőség. Ámen.” (Uo., 171.)

³⁷ Uo., 136–149.

imádságként határozta meg. A Derekayé ugyanis könyörgés, a másik kettő az imádság beszédmódjában megszólaló tanítás (Malomfalvay) vagy újabb, aposztrophéra épített, affektív elmélkedés (Hajnal).³⁸

Kopcsányi másik érnye, hogy ezekben a passióelmélkedésekben a már említett változatos szerkezeti elemek segítségével jól elkülöníti az információs anyagot a meditációs anyagtól. Már elmélkedései sem oktató jellegűek (ezt a funkciót átveszik a példák, próféciák és tanúságok). Ennek egyébként az is lehet az oka, hogy a célközönségről feltételez egy alapvető spirituális (vagy akár teológiai) műveltséget.

Az önmegszólító formulák között nemcsak a „gondold meg”, „elmélkedjél” szerepel, hanem a „szemléljed”, „nézd” is feltűnik³⁹ – ez is igazolja a feltételezést, hogy a „két képpen” való imádság valójában nála három (a szemlélődés is benne van), de a harmadik módszertana ezeknél az igéknél véget ér, hiszen itt a verbális szint fölé emelkedik az imádkozó.

Elmélkedéseinek másik sajátossága, hogy elég gyakran találunk bennük imádsággal való megszakításokat. Másoknál ez sokkal ritkábban fordul elő. Ezek valóban sokkal inkább imádságok, nem könyörgések: ezek azok a szövegek, melyeken keresztül bemutatja, milyen „az Istennel való beszéllés és nyájaskodás”. Ezek az imádságok spontánul épülnek be az elmélkedés gondolatmenetébe.

Konklúzió

Az elemzések tanulságaként megfogalmazható, hogy a fenti példák nem hogy tisztázták volna az imádság és az elmélkedés közötti műfaji-terminológiai bizonytalanságokat és határvonalakat, hanem még bonyolul-

³⁸ Bernard Lamy népszerű kézikönyvében az alakzatnak ezt a tulajdonságát emeli ki mindenekelőtt: „L’apostrophe se fait lorsqu’un homme étant extraordinairement ému, se tourne de tous côtés; il s’adresse au Ciel, à la terre, aux rochers, aux forêts, aux choses insensibles, aussi bien qu’à celles qui sont sensibles”. Bernard LAMY, *La rhétorique ou l’art de parler*, Paris, 1699, 16.

³⁹ Pl. „Óh én lelkem szemléld a te Igyesedet abban a’ barsony menyegzőj ruhában, és a’ vér ontó tövis koronában: mert ezek által jelenti az édes JESVS az ő véghetetlen szeretetét. Lásd az ő sz. vérének piros róságából kötöt zöld koszorviat, melyet feien hordozot a’ te el igyészédnek napján. Hallyad mint zörget a’ te szivednek aitaján, mondván: Nyisd meg én igyeselem, könyörül az én fáidalmimonn, mert véres harmattal rakva a’ fejem, és a’ hajam az éjjel chöppökkel (melyek a’ te bűneid).” KOPCSÁNYI, 1634, 87.

tabbá tették. Ugyanakkor igazolják a feltevést, hogy az ilyen imádságokat sajátos típusként kell kezelni, és több változatukkal kell számolni.

Ezek a szövegek nemcsak azért érdekesek számunkra, mert képet kaphatunk arról, hogy miként imádkoztak a 17. században (milyen szövegeket, könyveket, módszereket használtak), hanem azért is, mert kiderül belőlük, hogy mit gondoltak az imádságról, és hogyan tanítottak imádkozni. Nem valószínű ugyan, hogy ezeket az imaszövegeket más kontextusban is használták, hiszen nagyon tárgyhoz kötöttek, az elmékedés függvényei, illetve két esetben láttuk, hogy egy igencsak komplex rendszer elemei. Ennek ellenére támpontot nyújthatnak az imádság műfajának elemzéséhez, és amennyiben nincs a műfajnak hivatalos magyar retorikája, egyféle implicit retorikát feltalálva ezekben a szövegekben a terminológia tisztázása nélkül is megtudhatjuk, miként imádkoztak a kora újkori katolikusok. Azok az elmékedő könyvek, amelyekben hangsúlyosabb szerepet kap az imádság, komplexebb képet mutatnak magáról az imádságról. De hogy mennyit mutatnak meg, azt a célközönség is nagyon befolyásolja. Esetünkben Kopcsányi mutat meg belőle legtöbbit, nála különül el leginkább az elmékedés szövegműfajától.

Mindennek ellenére azonban még mindig egy középkori szerző meghatározása tűnik a leginkább eligazítónak az almműfajok találkozásának tekintetében: „Mindezekből láthatjuk, hogy az olvasás az elmékedés nélkül száraz, az elmékedés olvasás nélkül tévútra vezet, az imádság az elmékedés nélkül lagymatag, az elmékedés ima nélkül terméketlen; a bizalmas imádság szerzője a szemlélődésnek, a szemlélődés elnyerése imádság nélkül igen ritka, vagy csodaszámba megy.”⁴⁰

⁴⁰ II. GUIGO OCart, *A kolostor lépcsői: Levél a szerzetesletről = Népek nagy nevelője...: Szent Benedeknek, Európa védőszentjének emlékezete*, szerk. SZENNAY András OSB, Bp., Szent István Társulat, 1981, 300–301.

Függelék:
Malomfalvay Gergely – egy saját találmányú rózsafüzér-változat
oktatása

X. elmélkedés – Szép oktatás

[...] tanóld-meg imez, üdvösséges, okos és sommás találmánt, [...]. Formály magadnak egy olvasótkát, (avagy, ha inkább tetszik, ély ezen üdvösséges találmány-nyal az közönséges, szokott olvasón.) Vedd-fel az fellyül-hozott Sirák fia mondá-sát, tudni illik: Minden chelekedeteden meg-émlékezzél-utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel. Add hozzá ehöz, ama fontos, es udvösséges öt igéket; ugy mind az mellyek mind utolsó dolgainkra, s, mind pediglen az örökké-valóság-ra emlékeztetnek minnyájunkot, tudniillik: óh Örökkévalóság! óh Halál! óh Ítélet! óh Pokol! óh Menyország! Kezedbe vévén azért buzgó elmélkedéssel az olvasót, az olvasónak keresztire szóly imígyen magadnak azon Sirák fiával: Minden chelekedeteden meg-émlékezzél-utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel. Könnyü dolog ez, de jeles paíz és erős bástya minden-némű vétek ellen. Ha azért óh ember! nem szenvedheted az kemény ágyat és földön heverést: ha nem visel-heted a'Ciliciomot, avagy szór-zákat, s, tövis-élü vaslantzakat: ha nehezteled a' böjtölést, és nem tűrhetz egyéb külömb-külömb-féle testi sanyargatásokat, elég legaláb ezzel a'paíz-al a'bűn ellen, hogy által, az pokolbéli kínokat elkerülhesd, és a' mennyei dichőségben részesülhess.

Ha szánsz annyi időt, avagy ninchen annyi ürességed, hogy az egész olvasót elmondhasd, ám bátor chak egy részét, chak egy avagy két tábláját, azaz, tíz számu darabját mond-el buzgó elmélkedéssel, az fellyül írt rend szerént. Ne rösteld, kérlek lelked üdvösségéért, ezt a könnyü tudománt praktikálni.

[...] ne resteld valami fontos szótskával mindenik ígét öszve láncoltatni magán magán, tudni illik óh rettenetes halál! óh bizonyos és bizonytalan órájú halál! óh keserves halál! Óh kemény ítélet! Óh iszonyú, óh rettenetes, óh kegyetlen ítélt! óh örök pokol! óh rettenetes pokol! óh szenvedhetetlen pokol! óh dichőség, óh gyönyörűség, óh kívánatos Meny-ország! etc. Óh feneketlen! Óh véghetetlen! óh meg-határozhatatlan örökké-valóság! (144.)

Intés

[...] Ne utálljátok-meg, ezt az együgyü tudománt és üdvösséges találmánt édes magyarim, ne vessétek-meg, ezt a titkos paízt; más nemzetek-is éltek ezzel, a' bűn ellen, és nagy hasznát vették; élyetek tjjis ezen paíz-al, és hartzoljatok ebből a bastyából az bűn ellen. (145.)

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

*Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben:
országos könyörgés és közösségi bűnbánat
Bethlen Gábor idején**

I.

Fazakas József (1910–2005) bő harminc évvel ezelőtt megjelent tanulmányában olyan témával foglalkozott, amelynek kutatása éppen az utóbbi időben kapott lendületet a nemzetközi tudományosságban. Írásában egy addig ismeretlen, unikum nyomtatványról tudósított, amely Milotai Nyilas István 1621-ben, Kolozsvárott megjelent *Agendájának*¹ következő évi (1622), második kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban található példányához van hozzákötve.² Azt állapította meg a kiadási helyet, időt és a szerző nevét fel nem tüntető, illetve egyetlen személynevet sem tartalmazó, négylevelű, nyolcadrét alakú kiadványról, hogy egy olyan országos imádságot foglal magába, amely az 1620. augusztus 25-én, a beszercebányai országgyűlésen magyar királlyá választott, de meg nem koronázott Bethlen Gáborért könyörög. A betűtípusok és díszítmények tüzetes vizsgálata során meg-

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 számú pályázata keretében készült. Köszönöm e kutatócsoport tagjainak írásom korábbi változatához fűzött megjegyzéseit, különösen Fekete Csaba segítségét. A tanulmány az alábbi kötetben is megjelent: *Kora újkori nemzeti imádságok nemzetközi összefüggésben = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum – Láthatatlan Kollégium, 2010, II, 7–28. – A tanulmány előzményei: *Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért. Néhány adalék az országos imádságok kutatásainak fényében = „...mint az gyümölcszés és termett szőlőveszsgő...”: Tanulmányok P. Vásárbelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK–Balassi, 2010, 173–178; *Nemzeti bűnbánat Bethlen Gábor idejében = Retrospectio: Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 197–208.

¹ MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való czelekedet [...]*, [Kolozsvár, typ. Heltai], 1621 (RMNy 1251).

² FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a bazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért*, Magyar Könyvszemle, 1978, 197–202. – Az *Agenda* tárgyalt, második kiadása: MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való czelekedet [...]*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1622 (RMNy 1270).

határozta, hogy a munka nem a kolozsvári kiadású *Agenda* függeléke, hanem önálló kiadvány, mely Debrecenben, Rheda Péter nyomdájában jelent meg. Stíluselemzés alapján azonban azt bizonyította be, hogy írója azonos az *Agenda* szerzőjével: Milotai Nyilas Istvánnal, aki a tiszántúli püspökséget cserélte fel 1618-ban Bethlen hívására, és lett haláláig a fejedelem udvari prédikátora.³ Fazakas József szerint az „Ime mi a te nepeid, az idegeneknek raytunk valo kemeny uralkodasa alat szinten el fogyatkozvan, mostan az mi testünkéből es verünkéből valo Kiralyt valasztottunk”⁴ idézetben a „»mostan« szó arra utal, hogy az imádságot mindjárt a királyválasztást követően” írta Milotai. De hozzátette, hogy „[a] kinyomtatás – természetesen – később is történhetett”.⁵ Azt is jelezte, hogy elképzelhető egy, a debreceninél korábbi kolozsvári edíció (a cím arra utal, hogy bevett szokás volt az elmondása az istentiszteleteken), és az is, hogy ez az első kiadás (a szöveget korábban kéziratban is terjeszthették). Szerinte Milotai gyulafehérvári udvari papként is könnyen elérhette, hogy korábbi püspöki székhelyén gyorsan kiadják a munkát, „de akkor a cím »recitari solita« kifejezésében csak előlegezését láthatjuk egy később megvalósítandó szokásnak”.⁶ A kiadvány tehát a királyválasztást követően bármikor megjelenhetett 1622 januárja előtt, a nikolsburgi békéig, amikor Bethlen megvált a királyi címtől. Fazakas József lehetségesnek tartotta azt is, hogy a debreceni református egyház a békekötést követően (és akár Milotai 1623-ban bekövetkezett halála után) „adta ki, vagy nyomatta újra az *Oratiót*, ezzel is kifejezve hűségét és ragaszkodását Bethlen Gábor iránt, akit ekkor már jog szerint nem illetett meg a királyi cím”. A tanulmány ezért 1620 és 1629 közé helyezte a debreceni edíciót.⁷ Az *RMNy* címléírása ezt az adatot vette át, és az egész annotatio is kizárólag e tanulmány eredményeire támaszkodott.⁸

³ A tanulmány megvizsgálta az országos imádság másik szóba jöhető szerzőjének, Keserői Dajka János püspöknek a stílusát, de nem egyezett az *Oratio* szövegével. FAZAKAS József, *i. m.*, 201.

⁴ [MILOTAI NYILAS István], *Oratio pro tempore concepta, et in ecclesiis orthodoxis Transylvanicis a concione publica recitari solita*, [Debrecen, Rheda Péter, 1620–1629], A2v (*RMNy* 1302), A2v.

⁵ FAZAKAS József, *i. m.*, 198.

⁶ *Uo.*, 201.

⁷ *Uo.*, 201–202.

⁸ Az annotatio azonban kissé pontatlanul van megfogalmazva, hiszen nem a lehetséges nyomtatási, hanem a keletkezési időt teszi a két évszám közé: „Az imádság tartalmából kétségtelen, hogy az Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége és királysága idején, tehát 1620 és 1629 között készült.” Az *RMNy* által is szerzőként elfogadott Milotai, mint említettem, 1623-ban elhunyt.

Fazakas József igen óvatos datálása óta újabb bizonyíték nem merült fel a kiadás időpontjára és körülményeire vonatkozóan. Egy, a Durhami Egyetemen 2007 végén indult nagy-britanniai,⁹ 2010 áprilisa óta pedig nemzetközivé terebélyesedő,¹⁰ államilag is jelentősen támogatott kutatási program, valamint ennek hazai lehetőségei¹¹ azonban segíthetik a Milotai imádságnak keletkezésével, kiadásával, használatával és terjesztésével kapcsolatos vizsgálatot, valamint a kutatásba bevonható további 17. század eleji szövegek számbavételét. A program résztvevői ugyanis olyan sajátos, alkalmi istentiszteleti formákat (könyörgéseket, böjtöt és hálaadásokat) tekintenek át – Angliában például az 1540-es évektől az 1940-es évekig –, amelyeket a mindenkori hatalom, az uralkodó, a világi, illetve egyházi vezetők írtak elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Az ilyen alkalmakkor sokat hivatkozott és magyarázott bibliai szöveghelyek mintái alapján, a középkori hagyományt is folytatva, akkor látták szükségesnek országos könyörgések és nemzeti böjtök tartását, amikor valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás stb.), illetve hálaadásokét, amikor örömteli alkalmakat követően nagy ünnepléseket lehetett tartani (lázadás leverése, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése stb.).¹² A reformáció utáni Angliában például

⁹ *British state prayers, fasts and thanksgivings (1540s–1940s)*.

¹⁰ *National worship in international perspective: state prayers, fasts and thanksgivings since the sixteenth century*, An international conference, Durham University, 12–14 April, 2010. Természetesen Angliában és máshol is folytak már korábban vizsgálatok bizonyos részművekben. A kora újkori kutatások szempontjából most példaként csak arra utalok, hogy a 16. század közepén számos német imádságoskönyv és egyházi rendtartás, részben Luther nyomán, a tematikus imádságok, imaminták között helyet adott a török elleni imádság típusának (*Türkengebet*). Az opera antiturcica hatalmas korpuszában igen fontos szerepet játszó imaforma leggyakrabban a 79. zsoltárt parafrázálta. Erről magyarul l. IMRE Mihály, „Magyarország panaszá”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 98–107, 125–143.

¹¹ A lehetséges hazai kutatás távlatait, elméleti összefüggéseit és szóba jöhető forrásbázisát az alábbi közleményben mutatom be: *Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 52–77.

¹² Az eddigi kutatási beszámolók és a kapcsolódó konferenciák előadásai még nem jelentek meg. L. viszont a projektvezetőnek a 19. századról szóló tanulmányát: Philip WILLIAMSON, *State Prayers, Fasts and Thanksgivings: Public Worship in Britain 1830–1897*, Past and Present, 200, 2008, 121–174; a projekt honlapjának rövid leírását: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/; valamint a projekt egyik résztvevőjének alábbi, népszerűsítő összefoglalását: Natalie MEARS, *Praying for Britain*, BBC History Magazine, 2010/4, 46–51.

a *Book of Common Prayer* című hivatalos szertartáskönyv 1549-től kezdve sorra megjelenő edícióinak sajtó alá rendezői újabb és újabb imák beszerkesztésével értelmezték a közösség számára az aktuális politikai kríziseket vagy természeti csapásokat. A teológiai reagálás felgyorsítása miatt külön kiadványokban is nyomtatni és terjeszteni kezdték az ilyen kihívásokra felelő aktuális könyörgéseket, amelyek gyakran böjtre és alamizsnálkodásra való felszólítással egészültek ki. A veszélyek elmúltával hálaadó imákat szerkesztettek. Bizonyos minták és formulák alapján, sokszor kevés változtatással fogalmazták meg és adták ki e néhány leveles nyomtatványokat, és/vagy kéziratban is terjesztették azokat. A szövegek a világi hatalom: uralkodó, parlament, államtanács, városi magisztrátus és/vagy az egyházi hatalom kezdeményezésére születtek. Leggyakrabban a canterburyi érsek és apparátusa, esetleg a londoni püspök vagy más egyházi vezetők szerkesztették ezeket, illetve mozgósították a kinyomtatott munkák terjesztéséhez az érintett egyházrészekben. A brit kutatás már a projektet megelőzően elkezdte feldolgozni az országos imádságokról és böjtkről szóló döntési mechanizmust, az egyes alkalmakra írott, kéziratban maradt vagy nyomtatásban megjelent imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint a közböjtek és nemzeti könyörgő napok liturgiájának tényleges hatását.¹³ A kutatás irányítói a vizsgált 400 évre vonatkozóan fontosnak tartják feltárni az egyes nyomtatott imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint az előírt, országos könyörgések alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát stb.

E szempontok a kárpát-medencei protestáns és katolikus, egyházi és világi hatalmi központok kutatásában is fontosnak tűnnek. Érdeemes lesz megpróbálni például azoknak az – engem elsősorban érdeklő kora újkori – alkalmaknak a számba vételét, amikor a Milotai *Oratio*ájához hasonló országos könyörgést, illetve nemzeti böjtot vagy hálaadást rendeltek el. A hazai kutatás számára is fontos kérdés, hogy milyen körülmények miatt látták ezek szükségét, miképp szabályozták az alkalmi szövegek megírását, ezek kéziratban maradtak vagy máskor is megjelentek-e nyomtatásban, hány

¹³ Roland BARTEL, *The Story of Public Fast Days in England*, *Anglican Theological Review*, 37, 1955, 190–200; C. J. KITCHING, “Prayers Fit for the Time”: *Fasting and Prayer in Response to National Crises in the Reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition*, ed. William J. SHEILS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250; Christopher DURSTON, “For the Better Humiliation of the People”: *Public Days of Fasting and Thanksgiving during the English Revolution*, *The Seventeenth Century*, 7, 1992, 129–149 stb.

példányban, hogyan terjesztették ezeket, az uralkodóválasztást követően milyen alkalmakon és mennyi ideig kellett mondani őket.¹⁴ Fontos kérdés, hogy a magyarországi (illetve ausztriai) és erdélyi, különböző felekezethez tartozó, világi és egyházi hatalmi központok között volt-e és milyen különbség az országos imádságok és hasonló alkalmak előírásának gyakoriságában és jellegében, illetve miképp valósult meg mindez alattvalóik/híveik gyakorlatában. A bemutatott brit projekt által inspirált, széleskörű hazai kutatási lehetőségek közül jelen tanulmányban Bethlen Gábor első kitámadása és királlyá választása, vagyis az 1620 körüli évek vizsgálati lehetőségeivel foglalkozom. Ezen belül is most csupán az erdélyi, aztán magyarországi fejedelem, majd választott király hatalmi központjának vonzásköréhez tartozó, református kötődésű szövegek egy részét tudom érinteni.

II.

Az országos imádságok röviden összefoglalt kutatási szempontjai alapján – Fazakas József 1978-as tanulmányának gondolatmenetét folytatva – két feltételezés fogalmazható meg az *Oratio* kiadásával kapcsolatban. Egyrészt az, hogy mivel kéziratban (vagy a ma ismertnél korábbi kiadás formájában) is terjeszthették a királyválasztó országgyűlés után valószínűleg hamar megírt imát, a debreceni nyomtatvány címe valószínűleg nem „előlegez” „egy később megvalósítandó szokás[t]”,¹⁵ hanem inkább beszámol arról: vagyis talán nem közvetlenül a királyválasztást követően jelenhetett meg ez az edíció. Másrészt az, hogy Milotainak a választott magyar királyért könyörgő imádságát a nikolsburgi békét megelőzően, tehát még a királyi cím jogos viselése idején nyomtathatták ki Debrecenben. E kiadvány tehát nagy valószínűséggel 1620 ősze és 1622 januárja között láthatott napvilágot. Az ima ugyanis a fent röviden jellemzett angol országos könyörgésekhez hasonló, s

¹⁴ A fenti szempontok felől leegyszerűsítőnek tűnik Barcza József azon megfogalmazása, amely szerint az imádságot Bethlen „udvari prédikátora mond[ta] el a királlyá választást követő istentiszteleten”. E megjegyzés ugyanis egyetlen alkalomra szűkíti az *Oratio* elmondását, mintha a szöveg kiadásával pusztán archiválni akarták volna az imádságot, s nem a további, applikáló felhasználás céljából és szándékával rendezték volna sajtó alá. – L. BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 114.

¹⁵ FAZAKAS József, *i. m.*, 201.

mint a címe is elárulja, pro tempore íródott, tényleges alkalmi imádság, vagyis elsősorban Bethlen királysága idején volt aktualitása. Az imádság – számos, más helyzetekre is értelmezhető történelmi utaláson kívül – két helyen fogalmaz az adott politikai helyzetre közvetlen reflexióként érthető módon. Fent, az I. rész elején már idézett mondatban, illetve e helyen: „ime minékünk nemzetünköl valo keresztyen Kiralyt adtal”.¹⁶

A Bethlenre való, egyértelműnek tűnő utalások ellenére érdemes felgöngyölni arra, hogy az uralkodó tulajdonneve nem szerepel az *Oratió*ban. A szöveg tehát a tényleges politikai helyzetre szabott jellege, alkalmisága ellenére is hasonló azokhoz a kora újkori könyörgésekhez, amelyek a – nem csupán egyetlen alkalomra – írott és kiadott ágendákban, imádságoskönyvekben, énekeskönyvekben kaptak helyet. Ez utóbbiak ugyan szintén fogalmazódhattak konkrét történelmi szituációkban, uralkodóválasztáskor, ellenség betörésekor stb., szerzőjük, kiadójuk azonban szándékosan nem csupán az elsődleges kontextusban, a keletkezésükkel azonos időben és helyzetben való használatra tette e könyörgéseket alkalmassá. A politikai és hadi események, természeti csapások bibliai trópushasználattal történő leírása, az uralkodó elit és mások tulajdonneveinek mellőzése lehetővé tette, hogy az imádságok a történetileg utólagosnak számító kontextusokban is kiadhatók legyenek, a későbbi olvasók is aktualizálhassák a szövegeket, a használat során mindig saját uralkodójuk nevét behelyettesítve.¹⁷ Azért lehetett több alkalommal, akár változtatás nélkül is kiadni ezeket az ágendákat, imádságoskönyveket és énekeskönyveket, mert – mint például Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordításában, szemben az eredeti angol szöveggel – a személynév helyett köznévet (király, fejedelem stb.), vagyis a „hypothesis” helyett csupán a „thesis” szerepelt.¹⁸ Az *Oratio* e későbbi felhasználási potenciálját bizonyítja, hogy egyik, talán lelkész használója aktualizáló módosí-

¹⁶ [MILOTAI], *Oratio...*, i. m., A1v.

¹⁷ A fogalomhasználathoz l. TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 316–324; SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 96–111.

¹⁸ „Mivel az angliaiak könyörgésükben királyokat és a királyi maradékot ugyan neveken nevezik: a mostani Károly Királyt és a b. e. Friderik palatinati fejedelmet, Erzsébet fejedelemasszonnyal (ki megnevezett Károly Királlyal egy) mindenütt neveken említik, én itt a hypothesisist thesisre szabtam, a kinevezést elhagyván csak közönséggel említem a Királyokat és Fejedelmeket.” MEDGYESI PÁL, *Praxis pietatis*, kiad. INCZE Gábor, Bp., 1936, 18. – A kérdéstről l. bővebben tanulmányomat: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadáástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2006, 53–146.

tásokat írt tintával az imádság unikum példányának margójára és sorai közé. A bejegyzések tartalma alapján vélhetően már 1622 januárja, vagyis a királyi trónról való lemondás után nem sokkal, még a fejedelem életében, de azt sem lehet kizárni, hogy Bethlen valamely utódjának idején.¹⁹

A debreceni kiadvány lehetséges megjelenési idejének intervallumát 1620 ősze és 1622 eleje közé szűkítő feltételezést az is erősíti, hogy az imádság szövege nem pusztán bibliai eredetű trópushasználatában és a tulajdonnevek mellőzésében vethető össze számos korabeli imádsággal, hanem az egyik ilyen, éppen ekkoriban keletkezett imához nagyon hasonlóan mutatkozik. Ez az ima Milotai először 1621-ben megjelent *Agendájának* egyik könyörgése, a *Hadas időre való közönseges imátság Országunkért és Fejedelmünkért, S[tephannus] M[ilotai]*.²⁰ Fazakas József is használta ezt a szöveget, valamint az *Agenda* további három imádságát ahhoz, hogy bizonyítsa: az addig ismeretlen debreceni nyomtatvány szerzője Milotai. Ő azonban csak a fordulatok és a szókapcsolatok szintjén regisztrálta az *Oratio*val való egyezéseket.²¹ Ám a két imádság nemcsak frázisait, illetve mondat szerkezetét és képhasználatát, hanem felépítését, az imádság egyes részeinek elhelyezését és gondolatmenetét tekintve is hasonló. Az egyetlen komolyabb eltérés, hogy mivel az *Oratio* a „nemzetünkől való keresztyén”,²² azaz református király megválasztása után íródott, a miatta mondott köszönet itt bővebb, mint az *Agenda* imádságának elején a hálaadó rész. Az új uralkodóért való áldáskérés pedig az *Oratio* azon szerkezeti egységébe került, amelyben az *Agenda* imaszövege azért könyörög, hogy „tamasz minekünk minden időben Isten-felő hatalmas es győződelmes igaz vallasu fejedelmeket”.²³ Viszont természetesen az

¹⁹ Erre FAZAKAS József is felhívja a figyelmet (*i. m.*, 199.), jelezve, hogy valamely református egyházközség vagy prédikátor tulajdona lehetett a kiadvány, melynek szövegén „valaki nyilván felolvasás céljából módosított. [...] Jól látható ebből, hogy alkalmi imádságunkat később is használták Erdélyben, talán még Bethlen utódainak idejében is, *mutatis mutandis*.” A kiadvány egyik tulajdonosára egyébként találunk egy utalást a címlapon. Itt az alábbi, valószínűleg 18. századi bejegyzés szerepel: *Ex Coll. Claud.*, vagyis a kolozsvári kollégium adhatta vagy ajándékozhatta el a kötetet.

²⁰ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 396–399. Az imádságot e kiadásból közli (csonkán): INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931, 147–148. Az 1621-es *Agenda* teljes szövegét l. a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=melo_agen.lst

²¹ FAZAKAS József, *i. m.*, 199–200.

²² [MILOTAI], *Oratio...*, *i. m.*, A1v.

²³ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 397.

Agenda imádsága esetében is megtaláljuk az – ima mindenkori használói által konkrét névvel (gondolatban? hangosan kimondva?) behelyettesíthető – uralkodóért való kérést: „áld meg io egességes hoszszu elettel, minden Istenes dolgokban szerencses boldog elő menetellel, ellensegeken való tellyes gyöződelemmel: Nevezet szerint igaz vallasunkért s-meg romlot hazankért hadakozo, sok rendbeli veszedelmek között forgo nemzetünknek mostani keresztyen (Királyyat) Feiedelmet”.²⁴

E néhány idézet alapján is látható, hogy sok kora újkori imádsághoz és számtalan más szövegtípushoz hasonlóan e két Milotai-könyörgés is az ószövetségi deuteronomista teológiai hagyományra építve értelmezi a történelmet: a nehéz hadi és politikai körülmények között megválasztott uralkodóban bízva könyörög, de a bűnös a megtéréssel, imádkozással, a nemzet megalázkodásával, a bűnbánat-gyakorlással és böjtöléssel kiengesztelheti Istent.²⁵ Mindezt figyelembe véve úgy tűnik, hogy a *Hadas időre való* imádságnak a címe segítséget nyújt ahhoz, hogy e könyörgés mellett az *Oratio* szövegében is megfigyeljük: ezek a királyért/fejedelemért mondandó könyörgések nem egyszerűen bármiféle uralkodóvá válás alkalmára íródtak, hanem a politikai és katonai krízis idején történő trónra lépést jelentik meg.²⁶ Ezzel a tematikai szűkítéssel pedig még inkább lehetővé válik, hogy az efféle könyörgések (a propaganda eszközeiként is; közvetlenül főképp a lelkészek felé, rajtuk keresztül, közvetetten pedig igen széles kör számára)

²⁴ *Uo.*, 398–399.

²⁵ A bűnös nép megtérésére alapvető monográfiájában Óze Sándor is utal, de ennek megvalósulási lehetőségeiről nem szól, és azt sem vizsgálja, hogy foglalkoztak-e a kollektív penitencia tényleges módszerével a 16. századi magyar prédikátorok. ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai, 2), 28–37. L. még UÓ., *Hadiprédikáció Magyarországon a 16–17. században* Bormemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István [!] művei alapján = Ó. S., *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar útközözőnőnő népeségénél*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006, 112. Egyébként már az 1546-os törvények II. cikkelyében is megfogalmazták, hogy a magyar nemzetet bűneiért veri haragjában Isten. *Magyar Országgyűlési Emlékek*, III, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., MTA, 1876, 43. Az országos könyörgések, böjtök és nemzeti bűnbánatok történetének vizsgálata felől érdemes lesz a gyakorlati megvalósulás szempontjából újragondolni az Óze által vizsgált kérdéseket.

²⁶ A két imádság párhuzamos kiadása, összehasonlítása: FAZAKAS Gergely Tamás, *Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, F. G. T., SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 167–178.

úgy reprezentálják az (aktuális/leendő) uralkodót, mint akit Isten rendelt, így képes arra, hogy, mint a választott zsidóság királyai egykoron, segítséget nyújtson az országnak a nehéz történelmi helyzetben.

III.

Ha nem is került elő újabb adat az *Oratio* kiadására vonatkozóan, illetve a megírásával kapcsolatos konkrét felszólítást vagy egyéb megjegyzést sem ismerünk egyelőre, e könyörgés keletkezési körülményeinek és terjedésének megértéséhez segítséget nyújthat az 1620 körüli magyarországi és erdélyi krízishelyzet kontextualizáló vizsgálata. Noha az országos imádságok, böjtek és hálaadások tágabb hazai kérdéskörének, illetve a 17. század elejére vonatkozó újragondolásához a fentebbiekben bemutatott brit projekt adja az inspirációt, e nemzetközi kutatás (egyelőre?) nem létező elméleti reflexiójának hiányában²⁷ a hazai berkekben is jól ismert módszertani megalapozásokkal kell konfrontálni e kutatásokat. A közelítési lehetőségeket a 11. jegyzetben hivatkozott tanulmányban tárgyalom részletesebben. Most csak arra utalok, hogy érdemes figyelembe venni egyrészt a hatalmi reprezentáció-kutatásokat. Másrészt a politikai nyelvek, politikai diskurzusok használatát kontextualista módon vizsgáló cambridge-i eszmetörténeti iskola – egymástól azért jelentősen eltérő – tagjainak, illetve a politikai nyelvek szótárainak változásához a Koselleck-féle fogalomtörténeti csoportnak az eredményeit ötvözni próbáló, továbbá az irodalomtörténeti gyökerű toposzkutatást és textualista trópuselemzést, valamint társadalomtörténeti vizsgálatokat is bevonni kívánó Bene Sándor, illetve Takáts József kutatásait. Harmadrészt az adaptációk addigi eredményeit mérlegre tévő, alapos eszmetörténeti módszertani programot író Trencsényi Balázs munkáit.²⁸ Mindenképpen

²⁷ A projektvezető, Philip Williamson egy 2010. áprilisi magánbeszélgetésünkben, kérdésemre válaszolva, elmondta, hogy – a nagyszámú forrás feldolgozása miatti időhiány és csekély teoretikus érdeklődésük miatt – nem tervezik a politikai eszmetörténeti megfontolások összefoglalását, illetve kutatási szempontjainknak például az ún. cambridge-i eszmetörténeti iskola eredményeivel való összevetését. Egyelőre nem ismerek kívülről, más kutatócsoportból érkező írott reakciókat sem. – Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság mint feldolgozás...*, i. m.

²⁸ L. elsősorban: HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10); *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp.,

szükségesnek látszik tehát olyan szövegek számbavétele, amelyek ugyan az *Oratió*val azonos szerzőjű, azzal egy időben keletkezett *Hadas időre való* imádsághoz képest nem mindig mutatnak olyan szoros frazeológiai, tropológiai és szerkezeti hasonlóságokat, viszont alapos feldolgozásukkal árnyaltabb módon válhat lehetővé a nagyjából 1618 és 1622 közötti időszak politikai diskurzusainak rekonstrukciója. Ugyanis igaz, hogy „egy-egy politikai nyelvet, beszédmódot is mindig nagymértékben meghatároz a benne jelen lévő metaforika, toposzkészlet és argumentatív séma”,²⁹ ám nem lehet „egy adott politikai diskurzus teljes egészét toposzokra vetítve rekonstruálni”, hanem inkább „egy szélesebb politikai eszmetörténeti értelmezési keret megalkotásával”.³⁰ Kutatásainknak tehát nemcsak a *Hadas időre való* imádsághoz hasonló, ágendákban, imádságoskönyvekben és énekeskönyvekben közzétett, elsősorban mintának szánt könyörgésekkel kell számolnia, hanem az összes lehetséges, a fejedelem (majd király) hatalmi reprezentációiban elvileg szerepet játszó, különböző műfajú és sokféle regiszterből származó (a szakirodalomban nagyrészt ismert és részben elemzett) korabeli szöveggel is. Hiszen 1620 körül (is) a Bethlenért imádkozó gyülekezeteknek, a szűkebb és tágabb közvéleménynek a hatalomról kialakuló képzeire, a vallás és politika nyelvének magyarországi és erdélyi formálódására, s persze magára a fejedelemre számos szöveggel hatással kívántak lenni. Az imádságokon túl: felterjesztésekkel, törvényjavaslatokkal, levelekkel, prédikációs kötetekkel, teológiai vitairatokkal, zsoltármagyarázatokkal, királytükrokkal, politikaelméleti munkákkal, illetve mindezek praelimináriáival.

(1) E sokféle műfajú munka részletes vizsgálata helyett elsőként röviden arra utalok, hogy többük bizonyos szöveghelyei retorikailag és teológiailag

L'Harmattan, 2008; BENE Sándor, *Theatrum politicum*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999; UÓ., *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle, 2007/1, 50–64; TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise (1998)* = T. J., *Ismérés idegen terep*, Bp., Kijarat, 2007, 171–201; TRENCSENYI Balázs, *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról = A történelem szerzősávoslódása*, szerk. SZEKERES András, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2003, 117–158; UÓ., *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció, illetve A kora újkori nyilvánosság az irodalomtörténet és a politikai eszmetörténet tükrében* = T. B., *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 13–58, 170–180 stb.

²⁹ BENE, *Eszmetörténet és irodalomtörténet...*, i. m., 51.

³⁰ TRENCSENYI, *A kora újkori nyilvánosság...*, i. m., 175.

imádságként értelmezhetők. Az igen gyakran Bethlennek dedikált, az ő támogatásával megjelent könyvek³¹ bevezetői legtöbbször (például az *Oratio*hoz és a *Hadas időre való* imához hasonlóan) az ország és a hit érdekében harcoló fejedelemért mondandó könyörgés kommunikációs helyzetét jelenítik meg.³² E munkák egésze, s az imádság formájú részek különösen is olyan uralkodó reprezentációját dolgozzák ki, aki az ószövetségi Jósias királyhoz hasonlóan addig nem nyugszik, „valameddig ország gyűlését nem hirdete (4. Reg. 23 v. 2), Istennek frigyét nem köte”, és az igaz egyházat sokféleképpen segítő, kegyes fejedelemként válaszol az Úr szavára, bizonyos bibliai szövegrészeket, főképp egyes zsoltárokat különösen gyakran parafrázáló imádságokban. Ilyen könyörgéseket találunk sok más mellett például „a Bethlent dicsőítő irodalom legerjedelmesebb, önállóan megjelent darabját” író³³ Redmeczki T. János könyvében, vagy a fentebbiekben elemzett két imádsághoz hasonlóan Milotai Nyilas István által írott *Speculum Trinitatis* című, unitáriusok elleni teológiai vitairat előljáró beszédének több részében: „Ihol vagyok, Cherubimokon ülő dicsőségnek ura, te választott szolgálád, a te nevedben zászlómat anyaszentegyházadnak s nemzetemnek óltalmazására fölemelem, a te nagy nevednek ellenségi ellen, az te szent tiszteletednek ellenzői ellen, az te egyigyű híveidnek üldözői ellen, nemzetemet erőtelenítő és háborgató nyughatatlan kevély népek ellen.”³⁴ A 32. jegyzet-

³¹ Vö. BARCZA, *i. m.*, 128.

³² L. elsősorban Alvinczi Péter, Háportoni Forró Pál, Kecskeméti Alexis János, Kecskeméti C. János, Margitai Láni Péter, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Redmeczki T. János, Szenci Molnár Albert, Szepsi Csombor Márton munkáit. A „Bethlen Gábor körül kialakuló politikai és kulturális uralkodói reprezentáció céljait” azonban még többen szolgálják a korábbi és későbbi években. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 30), 199 (l. még 212–213, 216–217, 220–222). A kérdéshez vö. továbbá INCZE, *i. m.*, 146–149; NAGY Géza, *A református egyház története: 1608–1715*, I, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, 264; BARCZA, *i. m.*, főképp: 65–68, 100–105, 129–131; MAKKAI László, *Bethlen Gábor és az európai művelődés*, Századok, 1981, 676–678; HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében*, Irodalomtörténet, 1983, 685–708; UÓ., *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994, főképp: 155–161; UÓ., *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 58–59, 281–287; HARGITTAY, *i. m.*, főképp: 13–65 stb.

³³ Ezek Makkai László szavai. *Bethlen Gábor emlékezete*, s. a. r., vál., szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Európa, 1980, 546.

³⁴ REDMECZI T. János, *Az felséges Bethlen Gábornak ötrendbeli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről*, Kassa, Festus, 1622 (RMNy 1265); MILOTAI Nyilas István, *Speculum Trinitatis*,

ben említett szakirodalom szerzői közül már többen foglalkoztak e munkákkal, és részletesebben éppen a zsidó–magyar sorspárhuzam, illetve bibliai mitizáció politikai diskurzusában körvonalazódó Bethlen-reprezentációt és -propagandát vizsgálták. A figyelembe veendő 17. század eleji írások újraértelmezése, illetve újabb forráscsoportok feltárása³⁵ azonban – a vázolt kutatási szempontok felől – további feldolgozást igényel a későbbiekben.

(2) Mivel az 1620 körüli magyarországi és erdélyi krízishelyzet kontextualizáló vizsgálata során figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy 1619-ben nemzeti bünbánatra szólítottak fel, másodsorban azokkal a szövegekkel foglalkozom, amelyek alapján ez az esemény rekonstruálhatóvá válik. E vizsgálat úgy segítheti a Bethlen Gáborért mondandó országos imádság keletkezése körüli időszak politikai diskurzusainak feltárását, hogy az *Oratio* elrendelési módjának, megírásának és terjesztésének eddig ismeretlen folyamatához is hozzájárulhat. Az alább említendő források szintén ismertek a korszakkutatás számára, de az általános penitencia megfogalmazásának előbb erdélyi, majd magyarországi folyamatát, előírt formáját, illetve végrehajtását nem tárgyalta összefüggően a szakirodalom.

Először az 1619. január 9–10-én Keserői Dajka János püspök vezetésével tartott kükküllővári református semigenerális zsinat fogalmazta meg az általános, vagyis „közönséges Poenitentia tartás” fontosságát, amely „ha valaha, most kiváltképen szükséges”.³⁶ A határozatok szövege a zsinat és az ott született döntések szükségességének közvetlen okaként „az Ur isten ellenünk fellobbant haragját” hozta fel. Mivel ugyanis Isten a mi bűneink miatt és „penitencia tartatlanságunkért égi földi jegye által reánk következő rettenetes bosszuállásával fenyeget”,³⁷ „a’ közönséges Poenitentia

azaz Szentbármóság egy örök Istennek [...] maga kimutatása [...], Debrecen, Rheda Péter, 1622 (RMNy 1262). Az előbbi rövidítve, az utóbbinak az előljáró beszéde kiadva: *Bethlen Gábor emlékezete...*, i. m., 548–579 (főképp: 558, 566–567, 570–571, 574–575); 593–611 (a fenti idézetek innen valók: 593, 606; l. még 605, 607–608, 611).

³⁵ Nem lényegtelenek e szempontból például az országgyűlési iratok. L. pl. az 1620. szeptember 29-től október 7-ig ülésező fehérvári gyűlés artikulusainak Bethlenhez szóló bevezetőjében olvasható imádságot: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, VII, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1881, 548–549. (A továbbiakban: *EOE*, VII.)

³⁶ ILLYÉS Géza, *Az 1619. évi Kükküllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez*, Református Szemle, 1934, 501–505 (az idézet: 501).

³⁷ *Uo.* Ez az indoklás az 1618. év végén feltűnt, számos korabeli forrásban hivatkozott üstökösre vonatkozik. Hasonló összefüggésben utal erre a jelenségre Bocatius János,

tartásnak jó móddal való formájáról communibus suffragiis így deliberaláltunk”. Ezt követően 12 pontban írták le a „conclusiók[at]”, amelyeket felküldtek a fejedelemlnek, „hogy ezeket annuenter approbálván, nem csak acceptállya, hanem kegyelmesen ratificállya is, sőt egész birodalmába publicaltatván és autenticáltatván az Ország Népevel ad reformationem totius Ecclae inviolabiliter bizonyos ideig, míg tudni illik, az Urnak Haragja elmulik, megtartassa.”³⁸ A zsinat egyszerre sürgető és a fejedelmet példaadásra is intő³⁹ kérése teljesült: a fejedelem saját, jóváhagyó határozataival (és időnként kisebb módosításaival) látta el a felterjesztés egyes pontjait.⁴⁰ A legfontosabbakból törvény is lett a május 5-e és 26-a között ülésező gyulafehérvári országgyűlésen, mely szövegszerűen is hivatkozott az egyházi kezdeményezésre:⁴¹ „Minden egyéb világi külső állapotoknak igazgatása előtt penig, mivel az úristennek sok rendbéli ostorát és fenyegető csapásit látjuk és halljuk mind itt magunk között s mind szomszéd országokon,

Kecskeméti Alexis János, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Szepesi Csombor Márton, Szepesi Laczkó Máté stb. Vö. pl. HAJNÓCZY Iván, *Bocatinus János műve: Hornus Cometa 1618*, Magyar Könyvszemle, 1941, 186–189; KOVÁCS Sándor Iván, *Szepesi Csombor Márton = SZEPSI CSOMBOR Márton Összes művei*, s. a. r. K. S. I., KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968, 83; SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Erdély királytükrei (Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 282–283; HARGITTAY, i. m., 50–51.

³⁸ ILLYÉS Géza, i. m., 501, 505.

³⁹ „Minthogy az Ur Isten Nsgodat ebben a’ nyomorult országban mindeneknek felette emelte és mindeneknek szemét Nsgodra függesztette tanquam ad Luurnam Ecclae, szükség, hogy jó példájával ebből elől is járjon; nem különben, mint Ninivének királya az Jónás intésére és Josaphat a’ Jéhu próféta intésére. A’ nagy Istenért kérjük annak okáért, sőt méltóságos tisztünk szerint intjük Nsgodat, nomine Jésu Christi legatione fungentes, hogy Nsgod megalázzván a’ hatalmas Isten hivei alatt magát conformállya mind magát [!] s mind udvara népét, sőt egész országát az Istentől kívánt penitentia tartáshoz s mentől hamarébb lehet, Istennel békülyünk meg, hogy ő Felségénél találjunk alkalmas időbéli segítséget.” ILLYÉS Géza, i. m., 502. Vö. BARCZA, i. m., 112–117.

⁴⁰ Az Illyés Géza által közölt szöveg így maradt fenn a Küküllői Egyházmegyei Levéltárban, s erre a címe is utal: *Conclusiones a Semigenerali Küküllővariensis 9 et 10 Januarij continuo Illust. Principi Albae Juliae exhibitae 14. Maj Mensis ejusdem: Anno 1619 una cum Resolutione Illiud Celsitudinis.*

⁴¹ Sem az 1619. májusi, sem más országgyűlésre vonatkozóan nem találunk utalást ilyen „törvényelőkészítési” folyamatra TRÓCSÁNYI Zsolt könyveiben: *Az Erdélyi Fejedelemség országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1974 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 76); Uő., *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980 (A MOL Kiadványai, III., Hatóság- és hivataltörténet); Uő., *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*, Bp., Gondolat, 2005.

Felséged kegyelmes intéséből is igen jóvaljuk, hogy az egyházi rendeknek jó intéseket az poenitentia tartásról mindenütt szorgalmatosan megfogadják”.⁴²

Bethlen Gábor és serege 1619. augusztus 26-án indult el Gyulafehérvárról Magyarország felé. E kitámadással egy időben, szeptember 1-jén ülésezett a Nyitra vármegyei Sókón a dunántúli református zsinat, és – láthatólag a kükküllővári zsinat határozatainak és a gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek szövegét is követve – határozatot hozott az általános bűnbánatról (de poenitentia publica): „Disturbiorum nostrae aetatis temporibus, motibus bellorum periculosissimis, regnum hoc nostrum circumvallatum ecclesiamque afflictam videmus. Quocirca, ministri ecclesiarum nostrarum, ad exemplum populi veteris publicam poenitentiam indicere necesse habent.”⁴³ Az e határozatot hozó, „egész alsó és fölső, a Tátrán túl és innend levő”, magyarországi helvét hitvallású lelkészek 1619. december 23-án, a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésen, a fejedelem jelenlétében, „a nemes ország előtt recitaltatott oratiocká”-ban „Tekintetes és Nagyságos Uraink[nak], Patronusink[nak]” „alázatos szolgálatajukat ajánlják, és kéri, hogy mi általunk e plenipotencia mellett beadandó postulatumokra tekintsenek gratiose”.⁴⁴ E kérések az addig nem megoldott vallási sérelmek orvoslására vonatkoztak, melyek nagy részét a pozsonyi országgyűlés jóvá is hagyta. A 11 postulatum közül az elsőben szereplő poenitentia publica szükségessége⁴⁵ azonban – a gyulafehérvári törvényhozással ellentétben – nem került be az 1620. januári artikulusok közé.⁴⁶

⁴² EOE, VII, 512. Az 1619-es erdélyi általános bűnbánatról és a törvényalkotás folyamatáról l. BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus [...]*, Nagyenyed, Kis György, 1766, 62–67. Vö. továbbá POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története, 1605–1690*, II, Bp., Franklin, 1904, 76–77; *Az erdélyi református egyház története*, IV, 258–259; ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*, Debrecen, 1941, 94–96; JUHÁSZ István, *A Székelyföldi Református Egyházmegyéek*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947, 96–98; MAKKAI, Bethlen Gábor és az európai..., i. m., 679; BARCZA, i. m., 58–65, 112.

⁴³ *Constitutiones synodi, Sokini, in Comitatu Nitriensis iuxta Vagum fluvium 1. die Septembris, Anno 1619. celebratae*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. POKOLY József, VIII, Bp., Magyar Protestáns Irodalomtörténeti Társaság, 1910, 55–56.

⁴⁴ *Kanizsai Pálfi János pápai lelkész esperes feljegyzése a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésről, a helvét hivallású egyházak ott megjelent követeiről, a fejedelem jelenlétében tartott beszéddel együtt*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. POKOLY József, IX, Bp., Magyar Protestáns Irodalomtörténeti Társaság, 1910, 35–39 (itt: 37–38).

⁴⁵ „Sicut olim ingruentibus populo Dei calamitatibus magistratus pii, poenitentiam publicam, preces nimirum et ieiunia constituere fuerunt soliti, ita nunc pium illud poenitentiae publicae exercitium, ad advertendam iram Dei peccatis nostris accersitam

A nemzeti bűnbánat, és – mint a 45. jegyzetben közölt idézetből is látható – az ezzel szorosan összefüggő böjtölés (ieiunium) rendjét és formáját illetően némi eltérés mutatkozik a küüllővári zsinati felterjesztés, a fejedelem jóváhagyó megjegyzései, valamint a gyulafehérvári országgyűlés törvényei között: a zsinati kívánalmak több pontból állnak, illetve bővebbek is, mint a törvények rendelkezései. Ennek köszönhetően olyan mondatokat is tartalmaznak például a küüllővári conclusiók, amelyekből a fentebb vizsgált, Milotai-féle *Oratio*hoz hasonló országos imádságok „terjesztési” módjára is következtethetünk. Az egyik, a fejedelem által elfogadott határozatban ez áll:

Tetszett ezért, hogy ez jelen való időhöz és állapothoz szabott bizonyos könyörgésnek formája irattassék, mellyel az egész országban lévő Ekklesiák éljenek, míg az idő kívánnya. Minden Egyházi szolga azért magának megszerezni és azzal élni az ő Ekklesiájában az Ekklesiának nehéz büntetése alatt el mulatni ne merészelje.⁴⁷

A határozat szerint tehát – szemben a korábban hivatkozott angliai gyakorlattal – nem megkapják a lelkészek az imádságot az egyházvezetéstől, hanem maguknak kell megszerezniük azt. (A szöveg utalhat mind egy nyomtatvány megvásárlására, mind egy ilyen kiadvány vagy egy eredetileg is kézzel írott szöveg másolatban való megszerzésére.) Ugyan nem rögzítik, hogy kinek kell megfogalmaznia az ilyen könyörgéseket, de – mint az *Oratio* kapcsán láttuk – e feladatot talán szokás szerint valamely főpap (valószínűleg persze nem mindig a fejedelem udvari lelkésze) látta el.

A zsinati határozatoknak az országgyűlési törvényekkel szemben jóval alaposabb szabályozása mind a megnövekedett számú liturgiai alkalmak jellegére (a vásár- és ünnepnap ientiszteletekre és a hétköznapi prédikációs és könyörgő alkalmakra, illetve a böjt megtartásának napjaira és módjára), mind az „igaz penitentia tartásnak igen nagy segedelme[ként]” említett

publica magistratus Status et Ordines autoritate ecclesiae Dei commendari ardentur cupimus.” *Postulata ministrorum helveticae confessionis ecclesiarum in superiori Hungaria existentium Statibus et Ordinibus Inchyti Regni in Diaeta Posoniensi oblata*. Közölve: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, IX, i. m., 39. A szöveget és az 1619. december 23-i eseményeket röviden összefoglalja: NAGY, i. m., 84; MAKÁR János, *Kanizsai Pálfi János élete és munkássága*, New Brunswick, szerzői kiadás, 1961, 55–57.

⁴⁶ *Articuli dominorum, baronum, magnatum et nobilium caeterorumque statuum et ordinum regni Hungariae in diaeta eorum Posoniensi [...]*, [Kassa, Festus], 1620 (RMNy 1209).

⁴⁷ ILLYÉS Géza, i. m., 502.

tiszta magaviseletre kiterjedt.⁴⁸ Anélkül, hogy a jelen területi korlátok között hosszabb összehasonlítást végeznék az egyes szövegek konkrét szabályozási megfogalmazásai között, fontos jelezni, hogy a részletesebb zsinati határozatok közelebb állhatnak a végrehajtás gyakorlatához, és e szövegeket az egyházfegyelemmel foglalkozó szakirodalom is fontos kútfőként használta.⁴⁹ Az országgyűlési törvények viszont a be nem tartásuk esetében életbe lépő szankciókat közölték.

Az angol országos imádságok, bűnbánatok, közböjtök kutatásához hasonlóan az erdélyi és magyarországi közegben is jóval nehezebben vizsgálható, de szintén fontos lehet ezen alkalmak tényleges megvalósulásának kérdése. A brit projektet érdeklő, számunkra sem lényegtelen, hogy 1619–20-ban (és persze más időszakok más alkalmain) milyen széles körben terjesztették és mennyire ért célba a templomok látogatására való felhívás, hogyan ellenőrizte ezeket az egyházi, illetve politikai hatalom, valamint mennyire tartották hatékonynak e könyörgéseket, mikor fulladt esetleg érdektelenségbe egy-egy nemzeti imádság, milyen szankciókat léptettek életbe ilyenkor stb.

E kérdések megválaszolásához újabb forrásokat is számba kell venni, melyek közül az alábbiakban csak hármat említek. Először a református ágendákat. A 17. század első harmadában mind Erdélyben, mind a Dunántúlon megjelent és használatban volt egy-egy rendtartás. Milotai Nyilas Istvánnak a fentebbiekben tárgyalt, pontosan a vizsgált időszakban írott, először 1621-ben megjelent *Agendája* nem tartalmaz a közböjtre és nemzeti bűnbánatra vonatkozó passzusokat. Samarjai János rendtartása azonban (amely ugyan a vizsgált időszaknál másfél évtizeddel később, 1636-ban látott napvilágot, ám Kathon Géza szerint úgy szabályoz, hogy az addigi dunántúli protestáns szokásokat foglalja össze, és lényegében legitimálja azokat⁵⁰) a XVIII. részében közli *Az Közöséges Penitentia tartásról és Böjtölésről* való tudnivalókat.⁵¹

⁴⁸ Uo., 501–505; *Constitutiones synodi, Sokini...*, i. m., 56.

⁴⁹ JUHÁSZ, i. m., 96–98; ILLYÉS Endre, i. m., 94–96.

⁵⁰ KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, Debrecen, 1936 (Theológiai tanulmányok, 61), 4.

⁵¹ „I. Mi, Egyházi emberek, tartozunk az Anyaszentegyházban, bizonyos időkben, közöséges penitentiát, és böjtot hirdetni, a' Prophetáknak rend tartások szerint: *Hívjátok össze a' gyülekezetet, és hirdessetek böjtöt, etc.* Joel. 2.

Másrészt az 1619-es közösségi penitenciának pusztán a megtörténtére utal, bár a tényleges hatását, eredményességét is hangsúlyozza Milotai Nyilas István a *Speculum Trinitatis* már idézett, Bethlenhez intézett előljáró beszédében:

fölséged látván az Istennek haragját az földnek lakosira, az országgal egyetértvén Ninive királyának módjára poenitentiát hirdete, melynek formáját bizonyos articulusokban leíratá és az országra szerte szerint kibocsátá, melynek ím oly kedvessége volt Isten előtt, hogy ez világi minden nemzetségeknak fegyverben talpokra állások között békességben megtartattunk és csak hírrrel is alig hallottuk egyéb nemzetségeknak tűzzel, vassal, vérrrel való pusztulásokat.⁵²

Harmadrészt, annak megítéléséhez, hogy az általános bűnbánat milyen formában valósulhatott meg, illetve ennek milyen értelmezési lehetősége kínálkozott a társadalom számára, jó támpontot nyújt Margitai Péternek (a közösség bűnbánatának kérdését is érintő) *Jónás könyvéhez* írott magyarázó prédikációi.⁵³ A Csomaközi Andrásnak, Bethlen Gábor váradi vicekapitá-

II. Es közöséges nyomoruságnak idején kel ezt cselekednünk; midön avagy országunkra s-nemzetségünkre, avagy valamely tartományra, avagy falura, várasra, kiváltképpen valo haragja és büntetése szál Istennek: ugy-mint ellenségnek jövetele, rablása, égetése, kár tétele: avagy éhség, vagy dög halál, avagy egyéb nyomoruságh, ugymint aszály, nagy drágaságh, szüntelen valo kártévő, rettenetes árvizek, gyulladások, &c. A' Bethuliabéliek ekképpen, ellenség miat szörnyü veszedelemtől valo féltékben, böytölnének, Judith cap. 4. és a' Ninivebéliek, halván Jonás Prophetától, hogy ha meg nem térnének, negyven nap el mulván el sillyednének, az élő Istennek, böytölvén imádkozának.

III. Illyetén közöséges nyomoruságinknak idején, nem csak a' közöséges szent gyülekezetekben, hanem házuknál-is, nagy bánatban és szomoruságban visellyük magunkat, három kiváltképpen valo okokért: 1. Bűneinkért; mellyekben, nyomoruságinknak elötte, bátran, félelem rettegés nélkül éltünk. 2. Az Istennek reánk valo nagy haragjáért, mellyet, mint egy égő tüzet, fejünkre föl görjesztettünk. 3. A' jelen valo nyomoruságnak, és büntetésnek szörnyü voltáért.

IV. E' mi bánatinkat, és keserüségünket meg mutattjuk mind isten, s-mind e' világi emberek elöt, külső magunk viselésével: megh tartoztatván magunkat minden testi gyönyörüségektől, ugymint, inneplő drága ruháknak viselésétől, vendégség, és lakodalom tartástól, lant, hegedő, dob, trombita, sip szo hallástól, és egyéb féle vigság tévő szerszámoknak zengedezésektől, gyönyörüséges éneklésektől, szivbéli keserüséginket, bánatinkat, fáyalminkat, mind e' külső szomoruságban valo magunk viselésével jelentvén, de nem képmutatók modgyára.

V. Hirdetünk ilyen koron közöséges böytöt-is, melynek rendi imezek [...]”. SAMARJAI János, *Az helvetiai valláson levő Ecclesiáknak egyházi ceremonijáokrol es rend tartásokrol valo könyvetske* [...], Lőcse, Brewer, 1636, 137–139 (RMN_y 1654). (Kiemelés az eredetiben.) Vö. KATHONA, *i. m.*, 199–201.

⁵² Bethlen Gábor emlékezete..., *i. m.*, 601.

⁵³ MARGITAI Péter, *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarázattya* [...], Debrecen, Rheda Péter, 1621 (RMN_y 1237).

nyának dedikált, 1620. augusztus 1-jei kelettel ellátott ajánlásból kiderül, hogy a 31 prédikációt Margitai eredetileg saját gyülekezetének mondta el a nyírségi Kálló református templomában.

Mikor azert gondolkodnam, az mi utolso romlasara siető es közelgető nemzetsegünknek esze veszet allapattya felöl: Es latnam mely igen szükséges volna, mind az közönseges, s-mind peniglen az kivaltkeppen valo poenitentia tartas; Tetzek, hogy ezt az Ionas Propheta- poenitentiariol irt könyvet, magyarazatra az en halgatoim elöt fel vennem. Mellyet meg-is cselekettem, es az en rejam bizattatot talentum szerint, az Kallai Ecclesiaban, Isten segitsegeböl, vegben vittem.⁵⁴

Margitai tehát csak a saját szerepét említi mind a kollektív bűnbánat fontosságának hangsúlyozásában, mind az ennek magyarázatát segítő bibliai igehely kiválasztásában. Mint ahogy azonban a szükség felismerésében minden bizonnyal komoly hatása volt az 1619-es zsinati (illetve országgyűlési) előírásoknak, úgy talán a politikai helyzet értelmezését segítő történelmi analógia Jónás-történet textusait sem kommentálták csupán Kállóban. Margitai kiadott prédikációinak hatására aztán persze valószínűleg még többen értelmezheték magyarazatként az 1621-es megjelenése után (és talán máskor, hasonló időkben is) a niniveiek penitenciájának történetét, így e kiadvány ténylegesen is hozzájárulhatott a „nemzeti, közösségi bűnbánatra” való felhíváshoz.⁵⁵

A 15. prédikációban így ír Margitai a közönséges könyörgésről:

Az közönséges könyörgés pedig az (mint az neveis meg mutattya) sokasagtol bizonyos helyen es üdőben, szajal es nyelvel szokot vegben vitetni. Ezzel pedig az regi jamborok, főképpen akkor eltenek, mikor az Istennek haragjanak külső jegyet lattak; ugymint, dragasagot, dög halalt, fegyvert avagy fogsagot. Erről szol az Joel Propheta *Cap. 2. v. 15.* mondvan: kürtöllyetek Sionban, szentellyetek böyöt, hirdessetek gyülest, vegyetek melletek az veneket, vegyetek közetek az aproczkakat es az czecs szopokat. Mennyen ki az Völegeny az ő belső hazabol, es az meny Aszszony az ő kamorajabol. Az templomnak tornaca közt es az oltar között sirianak az Papok az Urnak szolgálai, es ezt mondgyak: Legy kegyelmes Uram az te nepednek, es ne bocsassad szidalomra az te öröksegedet, hogy az poganyok ő raytok uralkodgyanak, hogy ne mondgyak az nepek: Hol vagyon az ő Istenek. Erről szol az szent Pal-is, *1 Tim. 2. v. 1. &c.* Igy könyörge regen az jambor Ezechias Kiraly, mikor amaz kevely Sennacherib, Jerusalem varossat megh szallotta volna, *2 Reg. 19. v. 15 Esa. 37. v. 16.* Igy az Iosaphat Kiral-is, mikor a Moab es Ammon fiai, ő ellene nag' hadval tamattanak volna, Hasonlokeppen az Ninive varosbeliek, mikor az Ionasnak kemeny praedikatiojat halvan meg felemlettenek volna, *Ioan. 3. v. 5 &c.* Igy könyörgünk mi es kereszt-

⁵⁴ *Uo.*, (:o:)4v.

⁵⁵ HELTAI, *Műfajok és művek...*, i. m., 59.

yenek, mikor az Isten hazában, bizonyos üdöben, felesen fel gyülekezünk, es az mi szokot halaado könyörgesünket az Tanito utan el mondgyuk, &c. Ez azert mind az közönséges, s-mind a kivaltkepen valo könyörges.⁵⁶

Az idézet utolsó előtti mondata közvetlenül utal a bizonyos napokon, felesen (nagy számban) történő közösségi bűnbánatra, mely alkalmakon a prédikátor után mondtak el valamilyen hálaadó könyörgést. (Ez lehetett esetleg Milotai *Agendájának* másik imája, a *Közönséges Hala-ado Imadsagh, az Istennek mindennémü el-vött és el-vejdendő Lelki es testi jó teteményiért?*⁵⁷) E prédikáció tanúságában azt írja Margitai, hogy

[V]együk eszünkben azt is: Hog’ a’ keresztyen embernek nem eleg csak hazanal könyörgegni, hanem közönséges helyre-is az Isten hazaba fel kel menni. Mert it-is helye vagyon amaz közönséges mondasnak: *Multae manus allevant onus*, az az: Az sok kezek inkab fel emelhetik a’ terhet. Lasd meg mikepen szol az Joel Propheta, *cap. 2. v. 15.* Az sz. Pal is, *1. Tim 2, v. 1.* Intetessünk azert innet, hog’ hazunknal-is fel mennyünk, es az töb hivelkel együt könyörögjünk. Ezt saját példajaval commendallya David, *Psal. 109. v. 30.* mondvan: Az gyülekezetnek közepette dicsirlek tegedet Uram. Vetkeznek ez ellen, az kik sem hazoknal kivaltkeppen, sem pedigh az Isten hazában közönséges helyen nem könyörögnek.⁵⁸

A 23. prédikáció a ninivei kollektív bűntörlést értelmezve magyarázza meg a „közönséges okból” származó, éppen ezért „közönséges helyet és sokaságot” kívánó bűjt fontosságát:

1. Hogy az Istennek haragját a bűn ellen, mint egy közönséges gyulladást, igyekezzen mindenki oltani. 2. Hogy akik nem szégyelltek sokak botránkozására lenni, most ugyancsak közönséges helyen kövessék meg Istent. 3. Hogy egyebek is indíttassanak penitencia tartásra, mert a példa hathatós. Ilyen közönséges poenitentiat kíván Joel 2, 15. Ilyen a ninivebelieké is.⁵⁹

A 25. prédikációban Margitai még a fentebb elemzett zsinati határozatoknál, illetve a fejedelem környezetéhez tartozó prédikátorokénál is szigorúbban intette és serkentette a (mindenkori, de közvetlenül a saját korabeli) fejedelmet és általában a politikai vezetőket a közösségi bűnbánat előírására, irányítására, számon kérésére, illetve az ebben való példamutatásra:⁶⁰

a közönséges poenitentiat a Fejedelmeknek kellene indítaniok. Peldank erre az Ezechias Kiraly, 2. *Reg. 19. v. 1.* Ismet, *Isa. 37, v. 1.* Az Josaphat, 2. *Paralíp. 20. v.*

⁵⁶ MARGITAI, *i. m.*, L7r–v.

⁵⁷ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 386–395.

⁵⁸ MARGITAI, *i. m.*, L8r–v.

⁵⁹ *Uo.*, S7v–S8r.

⁶⁰ Vö. ehhez BARCZA, *i. m.*, 62, 83–92, 109–120, 130–131.

3. Az Ninivebeli Kiraly-is, itt az helyen. De kicsoda az mostani Fejedelmek közzül, az ki ez felől megh csak gondolkodnek-is, nem hogy valamit cselekedn[é]k. Ne csudallyuk tehat, hogy ha az kösseg el vetemedet, mert az Fejedelmek igen el feletkeztenek hivatallyokrol, az kösseg-is azert tölök tanult; Mert az viz-is főtül árad.⁶¹

A jelen tanulmányban körvonalazott kutatás során vizsgálendő szövegek és forrástípusok tehát ismertek voltak az eddigi szakirodalomban, s a bemutatott értelmezési szempontok sem mondhatók teljesen újnak. Érdeemesnek látszik azonban a brit projekt szempontjai felől, nagyobb kontextusban újragondolni mindezt. Nemcsak az 1620 körüli időszak alaposabb feldolgozását látom szükségesnek, hanem azt is érdemes kutatni, hogy más kora újkori (vagy későbbi) politikai, hadi szituációkban is hasonló módon történt-e meg az országos könyörgésekre, nemzeti bűnbánatokra és böjtökre vonatkozó egyházi kívánalmak megfogalmazása, a zsinati, majd világi törvényalkotás, illetve mindennek a tényleges megvalósulása.

⁶¹ Uo., V1v–V2r.

Igen kevés, mondhatni semmi kutatástörténeti múltja nincs ennek a könyvecskének a hazai kegyességtörténeti és lelki ségi szakirodalomban.¹ A beágyazódás adatainak hiánya szintén jellemzi ezt a tartalma miatt is érdekes imádságoskönyvet, amely ráadásul formátuma miatt még ma is igen ritkának számítana. Tudniillik nem korunkbeli minikönyv, természetesen nem is kicsinyítés fotomechanikus úton, hanem nagyító nélkül olvasható, imádkozható kiadvány. Keletkezését, szerzőségét, szerkesztésének és kiadásának körülményeit homály borítja.

Miért legkisebb? Hisz megjelent több hasonló formátumú imádságoskönyv magyarul. Csakhogy mindegyik terjedelmesebb, mint az itt vizsgált kötetke, a legkorábbi töredékes kiadást sem kivéve. Az első ismert 32° formátumú imádságoskönyv Kolozsvárott 1635-ben látott napvilágot. Ennek az unitárius kiadványnak csupán az elejéről maradt korunkra 15 levélnyi és felerészben olvashatatlan szövegű makulatúra,² de a hozzá hasonlóknak gondolt unitárius kiadványokból megítélhetően talán kétszerese is lehetett az 1685. évinek. Jelentek meg Lőcsén is ilyen formátumú evangélikus kiadások. Közülük az 1646-os³ terjedelme 478 lap, van benne 43 imádság és 91

* Készült az OTKA K 73139 számú pályázat támogatásával.

¹ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Theológiai Szemle, 1931, 37–229. Különlenyomatként is megjelent (Theológiai Tanulmányok, 15). INCZE, *i. m.*, 210–211. közli – néhány apró elírással – a „summa szerint való” imádságot; kimondja, hogy „forrás és író ismeretlen, de kétségtelen, hogy mindenkinek ez volt a hite és vágya a magyar reformátusok közt a munka megjelenése idejében”; hiányzó adatait nem tudja pótolni. – Felsorolja a kiadványban található énekeket H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17 – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok, 2), 260–261.

² *Imádságos és énekes kézben hordozó könyvecské, melyet naponként minden rendbéli keresztyén ember olvasgatbat* (RMNy 1615). Tükörmérete 70 × 35 mm. Tartalmából két zsolnáraparafraíz és egy Balassi-ének állapítható meg. *Szép Isteni dicséreték és hálaadások* rész cím található benne, mint a hasonló unitárius kiadványokban. A Várfalvi Nagy János leírásából ismert, azóta elveszett kiadás (RMNy 1290) csak énekekből 29-et tartalmazott, formátuma 8° volt; I. Keresztyén Magvető, 1871, 123–124. – A szakirodalom eddig nem foglalkozott az RMNy 1615. sz. töredékkel; H. HUBERT, *i. m.* sem említi.

³ *Imádságos könyvecské. Embernek mindennemű szükségében való szép és drága ájtatos könyörgésekkel és Isteni dicséretekkel rakva* (RMNy 2146); H. HUBERT, *i. m.*, 259.

ének. A hasonló 1683-as⁴ már 105 éneket tartalmazott (csonkasága miatt az imádságok végleges száma nem határozható meg). Formátumát tekintve csupán fele ekkora, 64° formátumú nyomtatványok is jelentek meg hazánkban a 17. század közepétől, de ezek német nyelvűek.⁵

I. Apafi Mihály (1632–1690) erdélyi fejedelem regnálása utolsó évtizedének közepén, a protestáns gályarabok kiszabadulása után néhány évvel jelent meg Kolozsvárott a 16–17. század egyik ép 32° formátumú, egyetlen példányban ismert nyomtatványa.

A *Buzgó imádságok, Isteni dicsíreték* című könyvecske⁶ még nem Tótfalusi Kis Miklós sajtóján készült az 1685. esztendőben, hanem Szatmárnémeti Mihályén. Egy évvel később Tótfalusinak is volt csaknem ilyen „kised formában” nyomtatott kiadványa, Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai (mellettük a szokásos imádságok közül csupán egy),⁷ ez viszont nem itthon, hanem még Amszterdamban jelent meg, és 24° formátumú. Bizonytalan, pótolhatjuk-e az 1685-ös imádságoskönyv fel nem tüntetett adatait további kutatással. Többek között azt, hogy ki rendelte vagy javasolta kiadását. Kezdeményezhette a patrónus vagy prédikátor. Ha Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta volna, elmondhatnánk, hogy maga a tudós nyomdász volt a kezdeményezője, vagy egyenesen kiadója. Szatmárnémeti Mihályról ezt nem állíthatjuk biztonsággal. Kelendőségére számítva kiadhatta saját költségén ő is a könyvecskét. Inkább az a kérdés, hányszor. Csak egyszer? A korabeli imádságoskönyvek általában nem egyetlen egyszer jelentek meg.

Gondolhatunk tehát arra, hogy esetlegesen korábbi vagy újabb kiadása is volt ennek a kedves kis nyomtatványnak, amelyet úton járók nem is kézben viselő, hanem inkább kebelükbe rejtett könyvecskéjének mondhatunk. Előző (vagy helyi) imádságoskönyvekkel való kapcsolata sem tisztázott.

⁴ RMKI. 1308–1309.

⁵ Szintén Lőcsén készült ilyen formátumú imádságoskönyv (1677), Luther káték (1673, 1686) 41 × 30 mm-es szedéstükörrel, és alig ujjamnyi kalendáriumok (Fingerkalender), vö. Magyar Könyvszemle, 1900, 76–79; 1930, 310; 1938, 371–372; BORSA Gedeon, KÜKEDI József, *A kisalaki régi magyarországi nyomtatványokról*, Magyar Könyvszemle, 1972, 122–126.

⁶ RMKI. 1334.

⁷ RMK I. 1346. Szabó Károly 32° formátumúnak írta le; hasonmás kiadása: Budapest, Helikon, 1985. Vö. még *Bibliography of Kis' Prints*, compiled by Elizabeth SOLTÉSZ = György HAIMAN, *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1650–1702*, Bp., Akadémiai, 1983, 385 (3. tétel). A címlap és a teljes előszó hasonmása: *Uo.*, 222–223.

Önmagában is méltó vizsgálatra a könyvecske. Ilyen kicsiny, 32° formátumban nem volt szokás hazánkban gyakran könyvet nyomtatni a 17. században. Ez még a következő évszázadban is különlegesnek számított.⁸

Hogyan imádkozták?

Énekes imakönyv a kiadvány műfaja. A liturgia általában, sőt hajdan a magános áhítatosság is olyan jelenség volt, amelyet eleve énekeltek, beleértve magát a *Bibliát*,⁹ valamint a szertartás egyéb, kötött és kötetlen beszédbe foglalt elemeit. Így lenne (lehetne) ma is, de a fennhangon mondott magános imádkozás vagy olvasás természetes gyakorlata szinte teljesen visszaszorult napjainkra.¹⁰ Vele együtt az előbeszéd is sokkal kevesebb írástudónak kenyere. Ebből az a hibás következtetés adódhat azok körében, akik mindig csak szemmel olvasnak, szertartáson sem énekelnek, hogy ez egyáltalán nem fontos, ilyen nem is volt soha.

A megnyitó fohász [1] után valamelyik reggeli imádság [5–6] következhetett Szenci Molnár Albert hozzá tartozó (reggeli és esti) énekével; illetve az esti imádság [7]. A mintának szánt imádság [3], illetve ennek valamelyik szakasza mindenkor elhangozhatott. Ez a liturgikus strukturálás még a 19. századi templomi imádságkönyvekben is fölbukkan, amikor rövid bevezető fohászt kiadósabb imádság vagy elmélkedés követ.

Énekelni némán nem érdemes. És imádkozni? Egykor azért ragasztottak az imádságkönyvekhez énekeket, mert a hangtalan imádkozás és olvasás ritkaságnak számított, e mellett hiányolták azt is, hogy énekszó nélkül imád-

⁸ BORSA, KÜKEDI, *i. m.*, 122–126; BORSA Gedeon, *A régi nyomtatványok mérete*, Bp., 1994 (A Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 2).

⁹ DOBSZAY László, *Biblia és liturgia = Biblia Hungarica philologica – Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban: Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad” című kiállítás alkalmából tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 11–15.

¹⁰ Manapság a hangos olvasás vitatott pedagógiai kérdés, vö. például *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Bp., Balassi, 2000; DEMETER Tamás, *A hangos olvasás problémája*, Világosság, 1998/11, 47–57; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Biblia és az olvasás*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2008/7, 3–17; HUBERT Ildikó, *A hangos olvasás szükségességéről*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1995/5, 40–44; ALBERTO MANGUEL, *Az olvasás története*, Bp., Park, 2001.

kozzanak.¹¹ Ebből következett, hogy a gyülekezeti és kegyességi énekeskönyvekben is mindenkor volt több-kevesebb könyörgés. A prózához vers, a könyörgéshez pedig ének társult, amint ezt igen jól szemlélteti Ács Mihály kiadványa, az *Arany lánc*.¹² Némelyik imádságnak így több évszázadon át bogozhatjuk a történetét. Mások eredete és használata homályba vész, mint szerzősége vagy keletkezésének körülményei.

Későbbi megszokás (mai tudományos metódus), hogy a kutatás és forráskiadás nem összefüggő egységként kezeli a legtöbb ilyen komplex szerkesztményt, hanem a prózai szövegeket külön, a betéteket (verseket vagy énekeket) ismét külön taglalja vagy adja ki.¹³ Hangsúlyoznunk kell az eredeti beágyazódást, hogy egykor természetesen ebből a kis kötetből senki sem imádkozta külön-külön csak az énekeket vagy csak a prózában írt imádságokat, és ugyanígy senki nem tekintette az éneket csupán versszövegnek. A magános rítusnak egyaránt része volt a könyörgések halkán vagy hangosan való elimádkozása, és a közjük iktatott énekeknek a fennhangon való eléneklése.

Válogatott énekek

Az énekek kiválasztásának szempontjairól és forrásairól a kötet nem árulkodik. Később a kutatás talán feltárhat előzményeket és kapcsolatokat, továbbiak megállapítása csak akkor lehetséges. Jellegzetes, hogyan érvényesülnek a hajdani protestáns liturgia rétegei: (1) anyanyelvi gregorián, (2) hazai istenes énekek, (3) genfi zsoltárok.

Legkorábbi időből ismert magyarul énekelt liturgikus tételünk, a *Te Deum laudamus*¹⁴ is megtalálható a kicsiny kötetben. Szent Ágoston és Ambrus¹⁵

¹¹ Bővebben l. FEKETE Csaba, *Protestáns imádságtörténeti mozzanatok = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 1), 23–54; különösen 48–52.

¹² RMK I. 1489, 1631, 1714.

¹³ H. HUBERT Gabriella, *A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatásának helyzete = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 1), 97–103; különösen 99.

¹⁴ SZENDREI Janka, *Te Deum als ungarischer Volksesang im Mittelalter*, Studia Musicologica, 15, 1973, 304–320; UŐ., *Első hangjegyes népénekünk: A Te Deum-dallam magyarországi története = Népzene és Zenetörténet*, III, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 262–277; UŐ., *A Te*

tekintélyes neve is emelte súlyát. Nyomatékkal kell utalnunk arra az elfeledett tényre, hogy még a 19. században is énekelték a protestánsok, utóljára a *Debreceni énekeskönyv*ben található hangjegyesen 1806-ban; ám peremvidékeken még a század második felében is a régi énekeket és graduálokat (ekkor már a 4° alakú gyülekezeti énekeskönyv neve volt ez) tekintették mércének. A 16. századtól az Evangéliumok és Episztolák kiadásaiiban, egyéb gyűjteményekben is felbukkant.

Az istenes énekek sorában a 134. zsoltárnak (133, „Ecce, nunc benedicite Dominum”) három parafrázisa is van, közöttük Szenci Molnár Albert genfi zsoltára az egyik. Ez nem véletlen, nem a sorszám, hanem a dicséretre intő zsoltárének tartalma döntött. Összesen hét zsoltárparafrázis van a tizenkét ének között.

A genfi zsoltárok elterjedéséhez néhány évtized kellett, ha az 1607-es első kiadást tekintjük, és még fél évszázad sem, ha a dallamokkal először megjelent hazai kiadásokra gondolunk (Lőcse, 1652 és az 1654-es énekeskönyv).¹⁶ A kicsiny énekcsoport harmada genfi zsoltár vagy zsoltárdallamra írott ének.

Bűnbánatra hív és az ítéletre („Közel vagyon e világnak vége”) figyelmet Nemes Imre (?) éneke; a református énekeskönyvben ma is megvan (1948, 362). Aztán van egy 16. század óta énekelt *Pater noster*-parafrázis. A *Miatyánk* minden imádság után elhangzott, bár sokszor nem jelölték; felválthatta énekelt, strófikus változata. A többi ének hálaadásra és dicséretre int. Kiegyensúlyozza egyes imádkozások önmarcangoló, komoran bűnvalló esedezését.

A könyvecske tartalma

A könyvecske élőfejei: Buzgó Imádságok (1–33), Reggeli Imádságok (34–41), Estvéli Imádságok (42–45), Ördög kísérteti ellen (46–51), Test kísérteti ellen (52–59), Világ kísérteti ellen (60–71), Útra indulónak Imádsága (72–95), Égi harmatért (96–101), Hadi könyörgés (102–107), Foglyok Imádsága

Deum mint ökumenikus örökségünk, Magyar Egyházzene, 2002/2003, 221–232; Uő., *Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez*, Magyar Egyházzene, 2005/2006, 13–20.

¹⁵ Amboruzs doktor néven is emlegették.

¹⁶ RMNy 2424 és 2532; H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének, i. m.*, 204–208.

(108–115), Úr Vatsorája előtt (116–119), Úr Vatsorája után (120–125), Halálra ítélték Imádsága (126–135), Istenes Halálért (136–145), Meghalónak Elmélkedési (146–171), Vonyakodónak Imádsága (172–177), Az örök Boldogságért (178–180), Szép Isteni Dícséreték (181–234).

Összesen 23 imádság és 12 dallamtalan énekszöveg (dallamutalással) található a kötetben, ezekről már volt szó. Ad notam megjelölésük elegendő volt, számíthattak rá, hogy mindenki tudja a megnevezett dallamokat. Kottaolvasó elég kevés akadt a gyülekezetekben, iskolázottak is inkább hallás után tanultak éneket. Jellegzetesek az imádságok témái, toposzai. Többségüket bő választékban találjuk meg minden terjedelmesebb gyűjteményben, mint például a Szenci Molnár Albert fordította (Bullinger-féle),¹⁷ vagy mint a sokáig mintaként szolgáló Johann Habermann (Avenarius)¹⁸ kiadta és a hasonlóan soká használt, többször lefordított imádságos példatár. Tanulságos az is, hogy a 17. század végén, az erdélyi fejedelemség végső napjaiban melyek azok az imádságok, imádságtémák, amelyek nem hiányozhattak egy valóban kised imádságoskönyvből sem.

A kísértéseket elhárító ördög-világ-test elleni hármasság [8–10]¹⁹ jellegzetes. A sákramentumokhoz járulás előtti és utáni fohászkodás [16–

¹⁷ *Imádságos könyvecské* [...], Heidelberg, 1621 (RMNy 1238). — Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert* [kísérő tanulmány] = SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Imádságos könyvecské: Heidelberg, 1621*, kiad. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35).

¹⁸ RMNy 732 (Szalaszegi György-féle fordítás); RMK I. 1195 (Pernyeszi Osztopányi Zsigmond-féle fordítás); vö. INCZE, *i. m.*, passim.

¹⁹ Például a keresztlési szertartás része (abrenuntiatio) az apostoli kortól; így Szent Ambrus szertartása szerint: „Ellene mondasz-e az ördögnek és minden cselekedetének? – Ellene mondok. – Ellene mondasz-e a világnak és csábításának? – Ellene mondok.” (Szent AMBRUS, *A szentségekről – A misztériumokról*, Bp., Jel, 2004 (Ókeresztény Örökségünk, 8), XXVII. Vagy az anglikán szertartásban: „Ellene mondasz-e [...] az ördögnek és minden műveinek; a világ hiú pompáinak, nagyravágásának és minden kapzsi vágyának és a test minden bűnös kívánságának [...]?” (*The Book of Common Prayer*). Később ismétlődik a gondolati triász Szenci Molnár Albertnél is, akinek énekét teljesen félremagyarázta Frank BARON, *A Faustmonda és magyar változatai: Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 22–31, valamint SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, 1999/2, 36–45. Helyreigazította VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a Sátán szövevétele, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1977, 395–403. és SZABÓ András, *Közösségi hitelmény és egyéni sors a gyülekezeti énekek szövegében: Szenci Molnár Albert: Mindennemű háborúság ellen*, Zsoltár: A Református Egyházzenészek Munkaközösségének lapja, 2005, 14–20; ugyanez átdolgozva: UŐ., *Mindennemű háborúság ellen: Szenci Molnár Albert versének hátteréhez = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A Szegezen 2003-ban megrendezett régi magyar*

17]), vagy a mindennapokban a megtermékenyítő harmatért [13] való könyörgés mellett a korabeli hadi állapotokhoz [14] igazodik a fogságban sínylődő [15] és halálra ítélt [18] könyörgése. Ebben a helyzetben útnak indulni nagyobb kockázat volt jóval, mint manapság, meglehetősen gyakori volt az úton járók imádsága [11] a népszerű imádságoskönyvekben. Különösen hangsúlyos a halálra és az örökkévalóságra készület, amelyhez a teljességet jelképező hetes szám, miként a minta-imádságtanban, a rövid meditációsorozat szakaszaiban [20] másodszor is megjelenik. Ritkaság az, hogy találunk egy könyörgést az olyan haldokló szájába adva, akit nem győzött meg eléggé a boldog meghalásnak az elmélkedésekben foglalt kecsegtető elemzése, nem nagyon akar meghalni, vonakodik [21].

Tömörített elmélet

Egészen rövid és summás elvi megközelítést, minimális euchológiát tartalmaz a könyvecske. Ilyen terjedelemben elkerülhetetlen a tömörítés, a nélkülözhetetlenre korlátozott tanítás. Igencsak figyelemre méltó vonása ez ennek a kompilációnak. Sok jóval terjedelmesebb és nagyobb formátumú imádságoskönyvben sem található mindenkor (énekeskönyvekben még kevésbé) az imádkozás okáról és módjáról, követelményeiről traktátus, tehát egyszerű és gondosan megfogalmazott elméleti oktatás. Az imádkozás minimális tudnivalóinak is csak váza fér el néhány sorban. A mellett szól ez is, hogy a kötet összeállítója, és vele együtt az euchológiácska megfogalmazója tudós prédikátor lehetett, aki gyakorlati és elméleti ismereteire meg könyveire támaszkodott.

* * *

Néhány válogatott szemelvény mutatja alább az imádságos gyűjtemény főntebb körvonalazott jellegzetességeit. A tételeket számozom a tartalomjegyzék szerint.

irodalmi konferencia előadásai, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 361–374.

Előbb a nyitófohász [1], majd a lélek kibocsátása idejére (lélekajánlásért, commendatio animae) való [22] rövid fohász következik. A liturgikus imádságokon, kezdő fohászokon kívül ily rövid imádságokat csupán káték mellett vagy gyermekeknek szánt könyvecskékben találunk. A vonakodva haldokló [21] említett könyörgése, aztán a halálra felkészülő beteg elmélkedéseiből való egy szakasz [20/V], majd a szűkre szabott euchologia teljes szövege zárja a szemléltetést [3–4]. A [3] hét pontból áll. A [4] mintaimádságnak a szakaszait elkülönítettem, megjelöltem az I–VII. pont szerinti tagolást.

*

[1]

A Szent Háromságnak buzgó megszólítása 3–4
A Te kegyelmed, óh Uram Jézus Krisztus, a te szerelmed, óh én mennyei Atyám; a te vigasztalásod és bátorításod, óh áldott Szent Lélek Isten; légyen én velem, és lakozzék az én szívemben ma és mindörökké. [Ámen.]

*

[22]

Lélek kibocsátásakorra való Imádság 177–178
Oh, Istennek Báránya, ki a te véred által elvitted e világnak bűneit, irgalmazz nékem bűnösnek. Uram Jézus, vedd hozzád az én lelkemet. Ámen.

*

[21]

Vonyakodónak Könyörgése 172–177
A te kezekben ajánlom, Uram, az én lelkemet, megváltottál engemet igazságnak Istene. Uram Jézus Krisztus, irgalmasságnak Atyja, cselekedjél irgalmasságot én velem, szegény teremtett állattal. Segélj meg engemet ez utolsó szükségemben, nyújts segítséget az én szűkölködő és elhagyatott lelkemnek én Uram Istenem, hogy el ne nyelettsék amaz kárhozatnak kölykeinek reám [tát]tatott torkoktól. Én édes idvezítő Uram Jézus Krisztusom, az te kínszenvedésednek méltósága és ereje által, írj bé engemet a te választott híveidnek száma közé. Én teremtő és megváltó Uram Jézus Krisztusom, tenéked adom egészen én magamat, ne vess meg engemet: tehozzád megyek, ne űzz el előled engemet. Mostan Uram cselekedjél irgalmasságot énvelem a te jóakaratom szerént, és fogadd hozzád az én lelkemet. Adjad, Uram Jézus, hogy zengedezzen az én szívemben ama te gyönyörűséges mondásod: Ma velem lészesz paradicsomban. [Ámen].

*

[20/V]

V. Elmélkedés. Aki Krisztusban hiszen, soha meg nem hal. 159–163
Oh, Uram, te látod a Sátánnak gonoszságát, ki (meg nem elégedvén lelkünknek teljes életünkben éjjel és nappal sívó oroszlán módjára veszedelemre való keresésével) akkor incsel-

kedik legszorgalmasan szegény fiaid környül, mikor legerőtlenbek, és végekhez közelebb estek. Fedd meg, Uramm őtet és tartsd meg az én lelkemet. Ő az halállal akart engem rettenteni, melyet bűneimmel érdemlettem; de te Szent Lelked által bátorítsad lelkemet, szent-séges véreddel keresett örök életemnek bizonyos voltával. Enyhítsd kínomat, neveljed tűrésemet, és ha szent akarated, végezd el sanyargattatásomat, mert lelkem buzgóan esedezik hozzád az boldog vén Simeonnal: Uram, bocsásd el mostan szolgálodat békességben a te beszéded szerint. [Ámen.]

*

[3]

Midőn akarsz könyörgeni, summa szerint ezekért esedezzél Istened előtt. 7–10

- I. Valld meg sok rendbéli bűneidet.
- II. Kérj bocsánatot és kegyelmet, a Krisztus nevében, azoknak.
- III. Könyörögj a Szent Léleknek életed jobbító kegyelméért.
- IV. Adj hálát az elvött jókért.
- V. Imádkozzál az elveendő jókért.
- VI. Emlékezetet tégy az Ekléziáról, a Királyról, Fejedelemről, Tanítókról, Tisztviselőkről, és minden ínségben forgó atyafiakról.
- VII. És utólszor, ajánljad mind magadat s mind pedig mindenedet az ő kegyelmes oltaalma alá. Mind ezeket ilyen formán cselekedheted:

*

[4]

[I] Óh, minden irgalmasságnak és kegyelmességnek Istene és Atyja, én te szegény méltatlan szolgáló, megismerem magamban, hogy miképpen bűnben születtettem, azonképpen álnokságban éltem, és megrontottam minden te hagyományodat, gondolatomban, szólásomban és cselekedetemben; mindenekben magam akaratajának kívánságait, és testemnek gonosz indulatit követtem, nem is akarván a te szent igéddel és Lelkeddel igazgattatni. Minek okáért igazán megérdemlek minden szégyent és nyavalyát ez életben, a következendőben pedig örök kárhozzatot az pokolnak tűzében, ha csak a te igazságod és az én érdemem szerént bánol énvelem.

[II] De kérlek tégedet, ó én mennyei Atyám, Fiadért, és az énmiattam rajta esett keserű halálának és véres kínszenvedésének (melyet elhittem, én érettem cselekedett) érdeméért, engedd és bocsásd meg nékem minden én bűneimet, s ments meg a szégyentől és bosszúállástól, mellyel én azokért tartozom. És bocsásd Szent Lelkedet az én szívemben, ki bizonyossá tégyen engem, hogy te én Atyám vagy, s én is te fiad vagyok, és hogy változhatatlan képpen szeretsz engemet.

[III] Ugyan ezen Szent Lelked által vezérelj engemet a te igazságodban, s készítsd meg énbennem inkább-inkább e világi és testi gerjedezéseket, hogy bennem inkább-inkább meghaljanak én bennem: és szolgálhassak tenéked fegyhetetlen igazságban és szentségben, e máj napon s életemnek minden napjaiban: hogy mikoron osztán ez halandó élet végben mégyen, mennyei országodnak örök dicsőségében Jézus Krisztusomban való irgalmasságod által részesülhessek.

[IV] Te pedig, ó Uram! Hálákat adok én tenéked szívemnek mélységéből, minden te lelkemmel és testemmel közlött áldomásodért, Fiad által tött megváltásodért, Szent Lelked által való megszentelésedért, és gyermekségetől fogván ez mai napi s óráig kegyelmes Atyai gondviselésed szerént cselekedett megtartásodért. És immáron kérlek, édes Uram!

tégedet, megbántott nagy bűnben eséstül: Helyheztesd félelmedet szemeim eleiben, és Szent Lelked úgy igazgassa szívemet, hogy valamit gondolok, cselekeszem, avagy szólok, ez máj napon szolgáljon nagy nevednek dicsőségére, másoknak hasznokra, és az én magam Lelkem ismérétienek csendességére.

[V] És e végre kegyelmes igazgatásod alá ajánlom magamat és minden útaimat, mindazokkal együtt, valamelyek énhozzám tartoznak; áhétatossan esedezvéen tenéked, hogy őrizz meg mindazokkal egyetemben engemet, minden gonoszságtól, és származtasd áldomáso-dat minden mi tisztességés munkáinkra és igyekezetinkre.

[VI] Oltalmazd egészen Anyaszentegyházadat, e világnak és az Antikrisztusnak kegyetlenségéktől: őrizd meg kegyelmes Királyunkat, Fejedelmünket minden támadástól és pártütéstől, adj önéki hosszú és szerencsés országglást mi rajtunk. Áldj meg minden egyéb keresztyén Királyokat és Fejedelmeket is, ruházd fel kegyelmeddel őket, és tartsd meg minden gonosz ellen. Áldd meg Tanítóinkat és gondviselőinek is azzal az kegyelmmel és ajándékokkal, melyeket legszükségesbnek ítélsz nekik az ő helyek szerint. Légy kegyelmes, Uram, mindazokhoz, akik félnek tégedet, és reszketnek ítéletid előtt. Vigasztaljad a beteget és vigasztalás nélkül valókat.

[VII] Uram, Istenem, tarts meg engemet is, szüntelen készüléetben az hit és megtérés által, utolsó végemre, hogy vagy élek, vagy halok, találtathassam te sajátodnak, örök dicsőségedre, és énnékem vég nélkül való örömemre, az én idvezítő Jézus Krisztusom által, kinek áldott nevében mindezeket te kezeidből várom, és dicsíretedet s dicsőségedet néked tulajdonítom, abban a könyörgésben, melyet maga szent ajakival megszentelt, mondván, Mi Atyánk, &c.

* * *

TÁBLÁJA AZ IMÁDSÁGOKNAK

[1] A Szent Háromságnak buzgó megszólítása A Te kegyelmed, oh Uram Iézus Krisztus, a te szerelmed... légyen énvelem	3–4
[2] Reggel így beszélgeess Isteneddel (Az Istennel való Reggeli beszélgetés) Az én lelkem figyelmetesben várja az Urat, hogynem mint a Virrasztó	4–6
[3] Summa szerint való oktatás: minémű szükséginkért kellessék Istennek könyörgeni Midőn akarsz könyörgeni, summa szerint ezekért esedezzél.	7–10
[4] Azonról szép könyörgés Oh, minden irgalmasságnak és kegyelmességnek Istene és Atyja [Végén]: Mi Atyánk &c...	10–32
[5] I. Reggeli imádság Én Uram és én Istenem, hozzád fohászok az én lelkem	32–37
[6] II. Reggeli imádság Kibeszélhetetlen bölcsességű Isten	37–41
[7] Estvéli könyörgés Oh, édes Jézusom	42–46
[8] Ördög kísérteti ellen Úr Isten, én mennyei szent Atyám, mivelhogy e gonosz ellenség	46–50

[9] A test kísérteti ellen Kegyelmes Atyám én	50–59
[10] E világ kísérteti ellen Óh, kegyes és Szent Atyám	59–71
[11] Útra indulónak Irgalmas és kegyelmes Isten, ki az Izrael fiait a tenger közepin	72–78
[12] Más [Úton járóknak] Úr Isten, én mennyei szerelmes Szent Atyám, ki az Ábrahámot a te szolgádat	78–96
[13] Égi harmatért Mindenható és irgalmas Úr Isten, ki az eget és a földet nekünk fi	96–100
[14] Hadi könyörgés Úr Isten, mi Atyáinknak Istene, lásd meg mostan	101–107
[15] Foglyok Imádsága Örök mindenható Isten, mi Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges	107–116
[16] Úr Vacsorája előtt (Az Úr vacsorájakor) Úr Isten, mi mennyei szent Atyánk, hálákat adunk	116–119
[17] Úr Vacsorája után Ez Istenes, titkos és Lelki Sacramentumban	119–125
[18] Halálra ítélt ember könyörgése Irgalmas kegyelmes Isten, ki a te véghetetlen	125–135
[19] Istenes halálért Kegyes és irgalmas Úr Isten, életünknek és halálunknak Ura	136–145
[20] Hét szent elmélkedések e világból kiköltöző betegnek Egnehány szent elmélkedési e világból kiköltöző Betegnek	146–171
Első. Siralommal teljes e világi életünk.	
Oh, nagy Isten, ez élet csak háboruságos bujdosás	146–149
II. Elmélkedés. Az halál ennek a siralmas harcnak végét szakasztja	
Oh, én nyavalyás ember, ki szabadít meg ez halálnak testéből	149–152
III. Elmélkedés. Kibeszélhetetlen nyereség az Úrban meghalni	
Oh, Uram Jézus Krisztus, élő Istennek Fia	152–155
IV. Elmélkedés. Az halál az keresztyén embernek nem kárára hanem hasznára szolgál	
Oh, Uram Jézus Krisztus, minden benned bízóknak egyetlen egy idvezítője	156–159
V. Elmélkedés. Aki Krisztusban hiszen, soha meg nem hal.	
Oh Uram, te látod a Sátánnak gonoszságát	159–163
VI. Elmélkedés. Nagy áldomása vagyon Istennek a keresztyén emberen, mert igaz hit által múlik ki ez világból.	
Oh, Uram Jézus Krisztus, ki feltámadás és élet vagy	164–168
VII. Elmélkedés. Krisztus Urunk s egyéb szentek példájával örömmel kell a keresztyén embernek az halálra menni.	
Oh Uram, az én bűneim igazán megérdemlették volna a pokolnak és az örök kárhozatnak kínját	168–171
[21] Vonakodónak könyörgése. (Vonyakodónak) A te kezekben ajánlom Uram az én lelkemet	172–177
[22] Lélek kibocsátásakorra való Imádság Oh, Istennek Báránya, ki a te véred által elvitted	177–178

[23] Az örök boldogságért
Oh, emberi nemzetnek drágalátos váltsága 178–180

A kötetke 16. századi énekei (dallamok nélkül, de ad notam utalásokkal):

<i>RPHA</i> 1378	Ti, keresztyének, dicséjétek Istent (134. zs.)	198
<i>RPHA</i> 1447	Úrnak szolgálai, no, dicséjétek (134. zs.)	195
<i>RPHA</i> 251	Dicsérd az Isten, mostan ó, én lelkem (146. zs.)	201
<i>RPHA</i> 61	Adjunk hálát az Úrnak (136. zs.)	228
<i>RPHA</i> 968	Mindenek meghallják és jól megtanulják (127. zs.)	188
<i>RPHA</i> 308	Ébredjél fel, világ, bűneidből – Nemes Imre (?) intő éneke	221
<i>RPHA</i> 906	Mi Atyánk ki vagy mennyekben, Te fiad	213
<i>RPHA</i> 1364	Téged, Úr Isten – Te Deum laudamus	208

(Összesítve: *RPHA* 61, 251, 308, 906, 968, 1364, 1378, 1447.)

Még négy 17. századi ének (két zsoltár és egy reggeli-esti énekpár) található Szenci Molnár Alberttől a piciny kötetben:

Az Úr énnékem őriző pásztorom (23. zs.)	184
Úrnak szolgálai mindnyájan (134. zs.)	193
Hálát adok néked, mennybéli Isten [...] ez éjjel (reggeli)	181
Hálát adok néked, mennybéli Isten [...] e napon (esteli)	232

* * *

Zárjuk áttekintésünket a könyvecske legfontosabb adatainak leírásával:

BUZGO | IMAD- | SAGOK | *Es Isteni* | DICSIRE= | TEK. | [lénia] |
KOLOSVARAT | 1685. ||

[Typ. Szatmárnémeti.]

A⁸–P⁸ = 234 pag., [3] fol. 32°

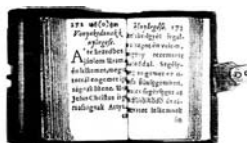
Eredeti, 2 bordás, fatáblás, igen elkopott és sérült, egykor vaknyomásos, egykapcsos, barna bőrkötés. Úgy látszik, kellő felszerelés és újrafűzés nélkül javígtatták, gerincén világos bőr pótolja a hiányt; a cím is kései (talán a 20. század közepe tájáról való) a gerincen. Lehetséges, hogy a kapocs és rézlemezről kivágott rögzítése is utólag készült. A metszés eredeti színét nem lehet megállapítani.

Kötésméret: 62 × 40 mm. Vastagsága: 17 mm. Papírméret: 57 × 37 mm. Szedéstükör: 46 × 28 mm. Végig van élőfej és custos. Ahol imádság kezdődik, ott az élőfejben Aldus-levélke van (2. ábra); másutt makkos cifra.

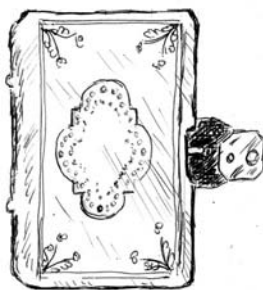
RMKI. 1334.

A könyvecske címlapja

Egy lappár; az előfej sorát és a custos sorát nem számítva mindenütt kilenc szövegsort szedtek oldalanként.

Az egycsatos, kétbordás bőrkötés szerkezete és megállapítható mintázata: sávozás keretezi a sarkokban levélkés bélyegzőmintaival, kis mérete miatt a középmezőben kettős pontsorról kitöltött körívvel tagolt keret van.

FERENCZI ILONA

Az ének mint imádság

Madarász Márton ének-imádságai (1629)

A 16–17. századi énekeskönyveink gyülekezeti énekei elsősorban dicsőítő, hálaadó és kérő imádságok rímes-strófikus alakban. Még az egyházi esztendő ünnepeire készült énekeknel is ritkán fordul elő, hogy az ünnep jellegének hangsúlyozásán túl ne sugározná át valamilyen imádságtartalom. A reformáció kezdeti szakaszában a gyülekezeti éneklést, az énekelt imádságokat ugyanis sokkal természetesebbnek vették, mint napjainkban. Az énekek elsősorban nem esztétikai értékük, hanem mély biblikus tartalmuk miatt jelentették a liturgiának a többivel egyenrangú részét. Ezek a strófikus keretbe öltöztetett és dallammal ellátott imádságok a 17. században nemcsak az énekeskönyvekben, hanem a magyar nyelvű imádságoskönyvekben is helyet kaptak. Effajta, énekeket is tartalmazó imádságoskönyvet adott ki Lőcsén 1629-ben az eperjesi evangélikus egyház lelkésze, Madarász Márton is.

Az imádságoskönyvet Madarász első megjelent munkájaként tartjuk számon. Címe: *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese, az az minden-napi imadsagos könyveczkéje [...]*.¹ Madarász tizenöt fejezetbe rendezte az imádságokat: 1) Templomba menéskor imádságok; 2) Hétköznapi imádságok, mindennapi estveli imádságok; 3) Tanulás vagy olvasás előtt való imádságok; 4) Asztaláldási imádság; 5) Békességért való imádság; 6) Bűn bocsánatjáért imádság; 7) Úr vacsorájáról imádságok (Úr vacsorájával való élés előtt, Úr vacsorájával való élés után); 8) Lelki szükséginkért imádságok; 9) A Sz. Háromságról imádság; 10) Halálra ítélt ember imádsági; 11) Beteg ember könyörgési (*Bibliából* vett imádságok: Sz. Dávid, Ezékiás király, Jeremiás próféta imádsága); 12) Úton járók imádsága; Utából megjött ember imádsági; 13) Aszály ellen termő esőért; 14) Fő ünnepnap imádságok; 15) A Sz. apostolok imádsági; 16) E könyvért való hálaadás (a 23., 91. és 132. zsoltár).

¹ L. RMNy 1439; ma hat példányról tudunk: Budapesten három, Debrecenben, Turócszentmártonban és Eperjesen egy-egy példány maradt fenn.

A könyv szerkesztője, Madarász az imádságok közé sorolt olyan tételeket is, melyeket korábról feltehetően mint énekelt tételleket, gyülekezeti énekeket vagy a középkorból örökölt magyar nyelvre fordított liturgikus tételleket ismert; imádságoskönyvében nyolc imádságnak minősített ének-szöveget adott ki:

1. Dicsérjétek az Urat, mert igen jó (147. zoltár; p. 63.)
2. Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli (p. 66.)
3. Valaki üdvözülni akar (Athanasius hitvallása; p. 256.)
4. Téged, Isten, dicsérünk (*Te Deum*, kétféle változatban: p. 265, p. 268.)
5. Magasztalja az én lelkem az Urat (*Magnificat*; p. 271.)
6. Kyrie eleison (Litánia; p. 273.)
7. Ne emlékezzél meg, Úristen, a mi bűneinkről (p. 279.)
8. Uram Isten, mennyei Királyunk (p. 335.)

Valamilyen módon mindegyik tétel kapcsolódik az imádságoskönyv megjelenése után hat évvel később, 1635-ben szerkesztett és összeírt, a későbbiekben még néhány tétellel bővített eperjesi liturgikus énekeskönyvhöz, az *Eperjesi graduál*hoz.² Ez a graduál elsősorban magyar nyelvű gregoriánt, továbbá gyülekezeti énekeket és többszólamú tételleket: genfi zoltár-, kanció- és korál-feldolgozásokat tartalmaz. Az imádságoskönyv énekei közül az első, a 147. zoltár („Dicsérjétek az Urat, mert igen jó”) az *Eperjesi graduál* többszólamú tömbjében foglal helyet. Az „Adjunk hálát az Úrnak” kezdetű imádság csak mint ad notam jelzés szerepel a graduál 46. (47.) zoltáránál („Minden népek örülvén tapsoljanak”).³ A következő három ének-imádság az *Eperjesi graduál*ban is egymáshoz közeli oldalakon található, sőt a litánia és az azt követő könyörgés még szorosabban összetartoznak.⁴ Az utolsó tétel, az esőért és szép időért könyörgő antifona az *Eperjesi graduál*ban Mennybemenetel ünnepének liturgiájához kapcsolódik. Vala-

² Címe: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis. In honorem et laudem Sacratissimae Triadis! Conscriptum, et piis concentibus sive hymnis, antiphonis, psalmis, cantionibusq[ue] suavissimis adornatum sub ministerio admodum reverendi et clarissimi viri Domini Martini Damasceni, Pastoris Hungarorum vigilantiss[imi] [...].* Kiadva: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, edited and introduced by Ilona FERENCZI, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1988 (Musicalia Danubiana, 9). A továbbiakban: *Eperjesi graduál*.

³ *Eperjesi graduál*, Nr. 575, illetve 349.

⁴ *Eperjesi graduál*, Nr. 454, 402, 399, valamint Nr. 256 és 257.

mennyi tétel a graduál törzsanyagában van lejegyezve, közülük hat hangjegyekkel.

Az imádságoskönyv negyedik részének (Asztaláldási imádság) „Az étel után való könyörgések” című fejezetében a harmadik imádságnál Madarász Márton megjegyzi: Ének, 147. zsoltár az Adjunk hálát nótájára: Dicsérjétek az Urat, mert igen jó. A zsoltárimádság tizenhét versből áll, melyek közül az első tizennégy vers a bibliai zsoltár verses parafrázisa. A tizenötödik versben az asztali áldás azzal bővül ki, hogy a lelki éhenhalás elleni fegyverzet felöltését, az ige hirdetésének fontosságát hangsúlyozza. Az imádságoskönyv zsoltárimádságának mindegyik verse szóról szóra megegyezik az *Eperjesi graduál*ban lejegyzett változattal.

Az *Eperjesi graduál* négyyszólamú letétjének fő dallama nem a legfelső, hanem a harmadik szólamban, a tenorban helyezkedik el. A dallam „Vitamque faciunt” szöveggel igen népszerűvé vált a 16. század során, először német földön, majd Magyarországon is.⁵ Énekeskönyveinkben erre a latin szövegre több „nótautalás” is található. Madarász Márton imádságoskönyvének másik asztali imádsága („Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli”) ugyancsak a „Vitamque faciunt” mintán alapul. A magyar szöveg nálunk először 1569-ben Debrecenben jelent meg Szegedi Gergely énekeskönyvében. Mint asztali áldás a 16–17. század fordulóján a többszólamú gyűjteményekbe is bekerült, így pl. Bartholomeus Gesius a naponkénti iskolai és házi éneklésre szánt énekkönyvében (1605) a szerdai napnál ezt ajánlja: „Das Deo Gratias nach der Mahlzeit: Danket dem Herren, denn er ist sehr freundlich.” Imádságoskönyvünkben – mint már említettük – éppen erre az énekre („Adjunk hálát az Úrnak”) utal az előző imádság, vagyis a 147. zsoltár („Dicsérjétek az Urat”) „nótajelzése” is.

A Szentháromságról szóló imádságok közé ékelődnek a hitvallások, elsőként „Sz. Athanasius alexandriai püspök vallása, ki élt Krisztus urunk születése után 445 esztendőben.” Ez a vallástétel különös módon nem egyes szám első személyben, hanem egyértelmű állításokkal, kijelentésszerű-

⁵ Az ének forrásait l. *RPHA*, Nr. 61. A szöveg eredetéről, szerkezetéről, továbbá a magyarországi énekeskönyvekben előforduló szöveg- és dallamvariánsokat l. CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1), 326, 327, 521, 664; UŐ., *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 330. – Az ének történetéről, énekes és hangszeres változatairól l. FERENCZI Ilona, „Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli”: Egy metrikus dallam többszólamú, hangszeres és népi változatai, *Magyar Zene*, 1987, 17–20.

en van megírva elejétől fogva: „Valaki üdvözülni akar: mindenknek előtte szükség, hogy a közönséges keresztyén hitet tartsa.” A kétrészes hitvallás első része a Szentháromság lényegét, egységét és háromságát taglalja, a második részben pedig Krisztus megváltó munkájának fontosságát. Az *Eperjesi graduál*ban *Symbolum Athanasii* címmel és kevés változtatással került lejegyzésre a hitvallás;⁶ így pl. a közönséges keresztyén hit szókapcsolatból a keresztyén jelző kimaradt. A hitvallás a zsoltárokhoz hasonlóan két félversből álló versekből épül fel, előadása is zsoltárrecitálással történhetett.

A hagyomány szerint a *Te Deum* – mint ahogyan a következő ének címéből olvasható – *Sz. Ambrus és Sz. Agoston hála-adása*. A keresztyénségnek ezt a nagyszabású dicsőítő énekét a reformáció idejében, sőt már azt megelőzően is anyanyelven énekelték. Az egyik magyar fordítást dallamával együtt Huszár Gál nyomtatta ki 1574-ben, második énekeskönyvében.⁷ A 17. századi graduálokban újabb fordítást alkalmaztak, de az eperjesi imádságoskönyvben mindezeketől eltérő szövegű fordítás jelent meg. Madarász Márton azonban nem csak ennek az egy fordításnak közlését tartotta fontosnak. A *Te Deum* az egyetlen imádság, hálaadó-dicsőítő imádság, melyet kétszer nyomtatott ki, és a második szövegváltozatot ezzel a címmel látta el: „Másképpen: a mint itt mi nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekleni.” Vagyis az eperjesi gyülekezetben az ünnepnapokon saját fordításban énekelték a *Te Deumot*. Bár lényeges eltérés nem mutatható ki Madarász Márton kétféle közlése között, ez utóbbi változat inkább a *Te Deum* német fordítását követi. Az *Eperjesi graduál* szerkesztője 1635-ben ezt a szövegváltozatot vette át, mely tehát az eperjesi hagyományhoz igazodott. Ehhez a szöveghez nem a többi protestáns graduálban lejegyzett magyar alakot, hanem a *Te Deum* német dallamváltozatát társította.⁸

A *Te Deumot* Mária dicsőítő éneke, *A boldog szűz Máriának, Idvözítőnk szűz Anyjának szép dicsireti és hála-adása* követi. Lukács evangéliuma 1. fejeze-

⁶ *Eperjesi graduál*, Nr. 454.

⁷ SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története) = Népzene és zenei történet*, szerk. VARGYAS Lajos, III, Bp., Zeneműkiadó, 1977, 102–133, 262–275.

⁸ *Eperjesi graduál*, Nr. 402; vö. *Der Altargesang. Die einstimmigen Weisen: Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, hrsg. von Konrad AMELN, Christhard MAHRENHOLZ, Wilhelm THOMAS, Mitarbeit von Carl GERHARDT, I/1, Göttingen, 1941, Nr. (502–)506. Amíg a protestáns graduálokban lejegyzett *Te Deumok* második félversében az ereszkedő záróformula általában h-g-e, a tétel vége pedig kvárttal fölfelé transzponált, az *Eperjesi graduál*ban ez a transzpozíció elmarad, és a záróformula c-g-e-re változik.

te 46–55. verseinek szakaszolása az imádságban nem mindenütt az evangélium beosztása szerint történt, így a 10+2 (doxológia) versszakos *Magnificat* 9+1 versszakká tömörül. Az *Eperjesi graduál*ba ez esetben az imádságoskönyvtől eltérő fordítást írták be, és az első verset hangjegyekkel jegyezték le 5. zsolnártónusban.⁹

Hogyan került be a következő énekelt tétel, a litánia az eperjesi evangélikus imádságoskönyvbe? Hasonlóan a középkorból örökölt többi imádsághoz, a hálaadó-dicsőítő *Te Deum*hoz, vagy Mária énekéhez, a *Magnificat*hoz, a litánia megmaradt formulái sem tartalmaznak semmi olyasmit, ami a reformáció tanításával ellentétes lenne, sőt még az 1562-es debreceni zsinat is rendelkezett a litánia énekléséről.¹⁰ A litánia-imádság a 17. századi protestáns graduálokban, így az *Eperjesi graduál*ban is megtalálható, ahol két litániát jegyeztek le: egy hosszabb terjedelmű és egy rövidebb litániát (*Litania maior*, illetve *Litania minor*).¹¹ A *Litania maior* éneklése nagyobb hangterjedelmet vesz igénybe, az egyes könyörgések nagy ívű dallammal indulnak. A *Litania minor* három-négy egymás melletti hangból álló recitáló formulákat használ fel. Ez utóbbi szövege beosztásában és tartalmában teljesen megegyezik az imádságoskönyvével. A litánia-imádság a háromszoros Kyrie-Christe-Kyrie könyörgések közé foglalja a refrénnel megerősített kéréseket a rossz dolgok megszűnéséért, a jókban oltalomért, segítségért és meghallgatásért. A tételt a háromrészes *Agnus Dei* és a háromszoros Kyrie-Christe-Kyrie könyörgés zárja le.

Egy középkori antifóna („Ne reminiscaris, Domine”)¹² szövegéből származik a litánia után nyomtatott „könyörgés”: „Ne emlékezzél meg, Úristen, a mi bűneinkről, se Atyáinknak vétkekről: ne állj bosszút mirajtunk, szent Fiadnak kedvéért.” Az *Eperjesi graduál*ban szintén a litániához, a *Litania minor*hoz kapcsolódik cím nélkül, és szó szerint megegyezik az imádságoskönyv szövegezésével.¹³

⁹ *Eperjesi graduál*, Nr. 399.

¹⁰ Sőt még az 1562-es debreceni zsinat is így rendelkezett: „Szerartásunk kevés van; szent énekeinket és a litániákat együtt énekeljük.” Vö. KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*, Bp., 1881, 237.

¹¹ *Eperjesi graduál*, Nr. 255, illetve 256.

¹² Ezt a könyörgést a szerkesztő külön nem tüntette fel az imádságoskönyv tartalomjegyzékében, mert valószínűleg a litánia függelékének tekintette. A tételt vö. *Antiphonen*, hrsg. von László DOBSZAY, Janka SZENDREI, Kassel, Bärenreiter, 1999 (Monumenta Monodica Medii Aevi, V/1–3), Nr. 4228.

¹³ *Eperjesi graduál*, Nr. 257.

A XIII. részben az aszály ellen termő esőért folyamodó imádságot a középkori gyakorlatból mint imádság-antifonát, ún. rogációs antifonát ismerjük; ez azt jelenti, hogy a magyarországi gyakorlatban nem az officium antifonák között jegyezték le. A középkori tételből fordították – némi kiegészítéssel és változtatással – magyar nyelvre:

Domine, Rex, Deus Abraham, dona nobis pluviam super faciem terrae ut discat populus iste quia tu es Dominus Deus noster.¹⁴ – Uram Isten, mennyei Királynunk, mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja, adj esőt a föld színére, hogy megismerje e nép, hogy te vagy a mi Urunk, Istenünk. Dicséret Istennek.

A tétel az *Eperjesi graduál*ban hangjegyekkel és latin címmel szerepel: *Antiphona et Psalmus pro impetrandis pluvii (et serenitate)*.¹⁵ Az imádságoskönyv és a graduál antifona-imádságának szövege majdnem teljesen megegyezik.

Az énekek sorát további négy tétellel lehet bővíteni, melyeket a középkorban a liturgiában énekeltek, de imádságoskönyvében Madarász Márton nem utal erre a funkcióra, mivel inkább az imádság-jelleget tartotta fontosnak. Az imádságoskönyv 58. és 59. oldalán két zsoltárvers olvasható: „Szent Dávid királynak lefekvésekor való rövid imádsága: Én lefekszem, elaluszom és felkelek, mert az Úr oltalmaz engemet” (3. zsoltár 6. vers), valamint: „Békességben elnyugszom és elaluszom, mert te, Uram, egyedül adsz énnékem bátorságos nyugodalmat” (4. zsoltár 9. vers). Mindkét zsoltárvers része volt a középkori éjszakai szertartásoknak,¹⁶ a 17. századi magyar nyelvű graduálok vespera liturgiájában pedig mint kiemelt antifona-szöveg a teljes zsoltár recitálását keretezte („Én elaludtam és álomban voltam”, illetve „Nagy békességgel kimúlok e világból”).¹⁷

Az egyik ádventi imádság, „Egek, harmatozzatok onnan felül” (p. 364.) zenei-liturgiai vonatkozásai ugyan már a középkorból ismeretesek, latin elődje, a „Rorate coeli desuper” ádvent negyedik vasárnapi miséjének introitusa; az imádságoskönyv tipográfiája azonban nem sugallja, hogy ezt az imádságot valaha énekelve képzelték el. Madarász Márton az imádságoskönyvben nem a liturgikus funkció, a liturgikus műfaj három

¹⁴ L. pl. *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, ed. Janka SZENDREI, Richard RYBARIČ, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1982 (*Musicalia Danubiana*, 1), f. 156v.

¹⁵ *Eperjesi graduál*, Nr. 343.

¹⁶ „Ego dormivi et somnum coepi”, illetve „In pace in idipsum” szöveggel, l. *Antiphonen...*, *i. m.*, Nr. 8169 és 8117.

¹⁷ A két magyar nyelvű antifonát („Én elaludtam és álomban voltam”, illetve „Nagy békességgel kimúlok e világból”) l. *Öreg graduál*, 113, valamint *Eperjesi graduál*, Nr. 215.

részes formája szerint építi be a szöveget, hanem az introitusnak csak az első részét (Ézsaiás 45. fejezet, 8. vers). Ez a vers azonban teljesebb, mint ahogy a középkori introitusba és annak mintájára a protestáns graduálok introitusába került. Madarász az imádságoskönyvben Káldi Györgynek 1626-ban, Bécsben kiadott friss bibliafordítását használta fel. Az *Eperjesi graduál*ban – ahol egyébként is több Káldi-fordítású zsoltár- és abból kiemelt antifona-szöveg található – ugyanazt a szöveget jegyezték le az introitus alá, melyet az imádságoskönyvben kinyomtattak: „Egek, harmatozzatok onnan felül és az fellegek csepegjék az igazat: nyilatkozzék meg az föld és teremje az üdvözítőt: (és az igazság együtt származzék).”¹⁸

A hitvallásokhoz hasonlóan ugyancsak a Szentháromság ünnepére szóló imádságok között bukkan fel az „Ó, világosság, boldog Szent Háromság” kezdetű imádság (p. 252.), mely az „O lux beata trinitas” középkori himnuszt veszi alapul.¹⁹ Ez a himnusz oly módon került be az imádságoskönyvbe, ahogyan a középkor vége felé kódexeinkben a himnuszokat fordították: nem éneklésre készült verses fordítás, hanem kizárólag imádság, mely magánjátatosság célját szolgálta.²⁰ Az imádságoskönyv prózai fordítása az eredeti himnusz tartalmának lényegét adja vissza:

Ó, világosság, boldog Szent Háromság és fő egység, Immáron a fényes nap alá mégye, Önts világosságot szíveinkbe.

Reggel téged dicséret énekléssel, Estve, kérünk könyörgéssel, Téged a mi alázatos dicsőítésünk Dicsérjen mindörökkön örökké.

Dicsőség legyen az Isten Atyának, És az ő egyetlen egy fiának A vigasztaló szent Lélekkel, Most és mindörökkön örökké.

Más imádságoskönyvben is található effajta, eredetileg énekelt, verses gregorián tételből prózában lefordított imádság. Így például az 1632-ben ugyancsak Lőcsén kinyomtatott *Szép imádságos könyvecske*²¹ szerkesztője a pünkösdi imádságba („Jövel, Szentlélek Úristen”) a „Veni Sancte Spiritus”

¹⁸ L. *Eperjesi graduál*, Nr. 35. Az eperjesi evangélikus lelkész nemcsak itt, hanem Balthasar Meisner elmélkedéseinek magyar nyelvre átültetésében is szívesen alkalmazta a modernebb nyelvezetű katolikus fordítást. – A zárójeles szöveg csak az imádságoskönyvben fordul elő.

¹⁹ Vö. *RPHA*, Nr. 1102.

²⁰ A nyolcszótagos sorokból álló latin himnusz fordítása érthető módon problémát jelentett, pl. a 'lux' egyszótagos fordítása, a 'fény' nem azonos értékű a 'világosság' szóval; nehéz úgy visszaadni, hogy tartalma a fordításban megmaradjon.

²¹ *RMNy* 1552, evangélikus imádságos- és énekeskönyv, a második rész énekekkel.

kezdetű pünkösd-i szekvencia néhány versének gondolatát – természetesen a háromsoros versek feloldásával – építette be imádság céljából.²²

Mit jelenthet számunkra, mire taníthat minket ma is az eperjesi imádságoskönyv? Elsősorban arra, amire Pál apostol is felhívja a figyelmet az Efezusiakhoz írt levelében, hogy az élet harcaihoz Isten fegyverzetét, lelki fegyverzetet kell viselni. A 17. század első felében az eperjesi lelkész, Madarász Márton is tudatában volt ennek, és a lelki felfegyverkezéshez az imádságot tartotta a legmegfelelőbb eszköznek. Az imádságot, mellyel minden nap, minden helyzetben élhetünk. Ezért a gyülekezet és az egyén életének különböző helyzeteire, alkalmaira, a hét napjaira, az év jelesebb ünnepeire gyűjtött össze, fordított le imádságokat. Az imádságok közé felvett néhány olyan tételt is, melyeket az eperjesi gyülekezet dallammal együtt ismert, feltehetően énekelt is. Az énekek szövegénél nemcsak a már ismert fordításokat vette figyelembe, hanem a helyi szokásokat is, az eperjesi gyülekezet éneklési módját. Az énekek közül kiemelt több évszázados imádságokat a lelkész Madarász minden bizonnyal azért is tartotta fontosnak, mert megtapasztalta, hogy ezek nemcsak Istennel, hanem keresztény őseinkkel is összekapcsolnak.

²² A lőcsei imádságoskönyv pünkösd-i imádsága, valamint Balthasar Meisnernek Madarász Márton által fordított pünkösd-i prédikációja vonatkozó részeinek egybevetését az *Eperjesi graduál* pünkösd-i szekvenciájával, l. *Eperjesi graduál*, Nr. 27.

FRAUHAMMER KRISZTINA

„Olvadás által imára buzdítani”

*Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete**

Folkloristaként, a vallási néprajz és főképp a Mária-tisztelet iránt érdeklődő kutatóként gyakran nyúlok ponyvákban, kéziratokban, imakönyvekben vagy épp a szájhagyományban fellelhető vallásos népénekeinkhez, imaszövegeinkhez, bibliai tárgyú elbeszélésekhez. Bizonyára sokak számára ismeretes e források és a bennük rejlő hagyományok végtelen gazdagsága. Ha csak Mária alakját tekintjük, akkor is látható, hogy életének a *Bibliából* nem megismerhető epizódjai is milyen részletességgel, színesen jelennek meg e szövegekben. Részletesen ismerik és leírják születésének, gyermekéveinek, templomi bemutatásának, Józseffel való eljegyzésének és közös életének, elszenderedésének eseményeit. Honnan ismerték ezeket az evangéliumokon kívül eső történeteket az egyszerű falusi emberek? Milyen olvasmányokból merítették ismereteiket? A ponyvák, búcsús füzetek, kéziratok ének- és imakönyvek szerzői miket olvastak? Hogyan jutottak el ezek a középkori, sőt gyakran a kora kereszténység korából származó epizódok a parasztság körébe? Ilyen és ehhez hasonló kérdések vezettek el e hagyományok egyik lehetséges közvetítőjéhez, Ujfalusi Judit *Makula nélkül való tiüköréhez*, illetve annak feltételezhető forrásához, Martin von Cochem *Das große Leben Christi, oder ausführliche andächtige und bewegliche ganz Vollkommene Beschreibung deß Allerheiligsten Lebens und bittern Leidens unsers Herrn Jesu Christi und seiner gloriösigen Mutter Mariae* (Krisztus nagy életrajza, avagy részletes, áhítatos és megindító leírása Jézus Krisztus és az ő dicsőséges édesanyja, Mária életének és keserű szenvedésének) című művéhez.¹ Vizsgálódásaim középpontjában e két mű és a bennük, illetve általuk megvalósuló hagyományozódási folyamat áll.

* A cikk megírása az OTKA 12551 K511 számú kutatási támogatásával és a Bolyai ösztöndíj segítségével valósult meg.

¹ Ez az általam használt 1689-es, Frankfurtban a Bencard kiadónál megjelent ötödik kiadás címe. Az egyes kiadások címei nem mutatnak teljes egyezést ezzel. Néhol elmaradnak egyes jelzők, néhol alcímmel egészülnek ki, amelyben az egyes módosításokra vonatkozó megjegyzések olvashatóak. Mivel azonban valamennyi címvariáns a „Krisztus nagy életrajza” kifejezéssel indul, a köztudatban és a szakirodalomban is ez a rövid elnevezése honosodott meg a műnek. A következőkben már én is csak ezt a rövid megnevezését használom.

A forrás kérdése

A magyar szakirodalomban elsőként Vida Tivadar nevezte meg Martin von Cochem művét mint a *Makula* lehetséges eredetijét.² Ujfalusi művének címlapjából kiderül az is, hogy a híres *Makula* nem ebből, hanem egy meg nem nevezett cseh nyelvű könyv fordításából keletkezett.³ Vida Tivadar lelkes kutatói tevékenységének és a különböző nyelvű kiadások összevetésének köszönhetően tudjuk, hogy Cochem művét cseh nyelvre is lefordították, és ez a fordítás a sok eltérés ellenére is számos egyezést mutat a magyar művel.⁴

A forrás kérdését illetően a néprajzi szakirodalomban az utóbbi években egy másik vélekedés is napvilágot látott, Nagy Ilona tollából.⁵ E szerint maga Cochem is egy másik szerzőnek, Valentin Leuchtnak, a frankfurti székesegyház skolaszterének és a könyvvásárok császári cenzorának 1610-es *Vita Sanctorum* című, laikusok számára összeállított könyve alapján dolgozott. A könyv valójában a szerző négy korábbi fordításának (Szentek élete, Krisztus élete, Mária élete és Szent Anna élete) új, összevont kiadása.⁶ Jóllehet ezt a művet is lefordították cseh nyelvre⁷ – tehát a szerzőnő akár erre is utalhatott előszavában –, Cochem és Ujfalusi Judit könyvének általam elvégzett alapos és részletes forráskritikai egybevetése egyértelműen Vida

² VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, Magyar Könyvszemle, 1967, 250–253.

³ „Makula nélkül való tükör. Melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmeiből Szűz Szent Klára Szerzetében lévő Ujfalusi Judith által Cseh nyelvből Magyar nyelvre fordítottatott és a' Tekintetes és Nagyságos ujfalusi Ujfalusi Klára asszonynak, Tekintetes és Nagyságos Karancs Berényi György Uram ő Nagysága kedves Házás-társának költségen kibocsáttatott.” Az 1712-es kiadás címlapjának szövegét Vida Tivadar idézi: VIDA, *i. m.*, 250.

⁴ VIDA, *i. m.*, 250.

⁵ NAGY Ilona, *Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig*, Ethnographia, 1998, 121–123; UÓ., *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór*, Bp., L'Harmattan, 2001, 19.

⁶ Valentin Leucht 1610-es művében a következő szerzők művének fordításait olvashatjuk: 1. *Vitae Sanctorum* – Laurentius Surius kölni karthauzi 6 kötetes latin nyelvű művéből készült válogatás fordítása, 1592; 2. *Vita Christi* – Johann Boudouinus flandriai tanácsos munkájának fordítása, 1593; 3. *Vita De Mariae Virginis* – Petrus Canisius mariológiájának fordítása, 1596; 4. *Vita De Annae* – Laurentius Cuperus tournay-i karmelita művének fordítása. – Leucht munkásságáról bővebben: Wolfgang BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkommissar Valentin Leucht: Leben und literarisches Werk* = W. B., *Geschichten und Geschichte: Weltvermittlung durch narrative Verständigen*, Würzburg, 2000 (Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner, 11; Volkskunde als historische Kulturwissenschaft, 87), 219–308.

⁷ A cseh fordítást 1625-ben Prágában adták ki. BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkommissar...*, *i. m.*, 276.

Tivadar felvetését igazolta. Maga Cochem is cáfolja ezt a megállapítást, hiszen könyve minden egyes fejezetének végén egészen pontosan megnevezi az általa felhasznált forrásokat, itt azonban Valentin Leucht neve csak egy fejezetnél olvasható.⁸ Nagy Ilona felvetését tehát elvethetjük, legalábbis a Krisztus-életrajz vonatkozásában, hiszen Wolfgang Brückner rámutat arra, hogy egyes művek esetében Cochem valóban nagy tiszteletben tartott elődje írásait vette alapul és dolgozta át.⁹

Martin von Cochem írói célkitűzései a korabeli lelkiségi irodalom tükrében

Ha a róla szóló kevés számú szakirodalmat olvassuk, neve mellett a következő jelzők tűnnek fel: Németország apostola,¹⁰ a lelki élet megújítója,¹¹ népi misszionárius,¹² Németország legolvasottabb vallásos írója.¹³ De ki is volt ő valójában? Eredeti neve Martin Linius, a Mosel melletti Kochem városkában született 1634-ben. Ő maga írja szülővárosáról, hogy „az áhítosság, az imádságos lelkület és az erények élő példája”¹⁴ volt, amit mi sem bizonyított jobban, mint az itt működő kilenc szerzetesrend kolostorai. Ő a kapucinusoknál nevelkedett, ahol 26 évesen szentelték pappá, majd a rend mainzi kolostorában kezdte meg munkásságát. Mivel kiváló tanulóknak bizonyult, tanulmányai után a rend fiataljainak bölcséletet oktatott, tanulmá-

⁸ Ez a fejezet a Krisztus csodáiról szóló, az 1689-es kiadásban 84-es számmal jelzett fejezet. E fejezet forráskritikai elemzéséről: Hans STAHL, *Pater Martin von Cochem und das Leben Christi: Ein Beitrag zur Geschichte der religiösen Volksliteratur*, Bonn, 1909 (Beiträge zur Literaturgeschichte und Kulturgeschichte des Rheinlandes 2), 81–83.

⁹ A fent említett Cochem-mű pontos címe: *Außerlesenes History-Buch Oder Außführliche, anmütige und bewegliche Beschreibung Geistlicher Geschichten und Historien* (Válogatott históriák könyve, áhítatos és megindító egyházi történetek és históriák), 1690. – A műről, illetve Valentin Leucht Cochemre gyakorolt hatásáról: Wolfgang BRÜCKNER, *Außerlesenes History-Buch und seine Vorbilder*, Fabula, 33, 1992, 193–205.

¹⁰ Kosch 1921-ben megjelent művének címében nevezi így Cochemet. Wilhelm KOSCH, *P. Martin von Cochem: Der Apostel Deutschlands im Zeitalter der großen Kriege*, M. Gladbach, 1921.

¹¹ *Uo.*, 16.

¹² BRÜCKNER, *Außerlesenes History-Buch... i. m.*, 1992, 205.

¹³ Leutfried SIGNER, *Martin von Cochem, eine grosse Gestalt des rheinischen Barock*, Wiesbaden, Steiner, 1963, 22–23.

¹⁴ A *Das große Leben Christi* 1680-as kiadásának ajánlásából.

nyi vezetőként és subvicariusként működött. Az élet azonban hamarosan teljesen új területekre sodorta a művelt szerzetest. A harmincéves háború viszontagságaitól meggyötört Németországban nagyon nagy hiány volt papokból, és így a lelki gondozás is sokszor ellátatlan maradt. A nehézségeket tetézte, hogy 1666-ban hatalmas pestisjárvány tört ki, és a fertőzésektől félve a plébánosok gyakran nem látták el feladataikat. Ebben a helyzetben a kapucinusok vállalták fel a térség lakóinak lelki gondozását. Cochem is felhagyott az oktatással, és lelkipásztorként, majd vizitátorként és misszionáriusként működött tovább egészen élete végéig. Az egyházközségeket járva fogalmazódott meg benne a felismerés: lehangoló a hívek és a falvak lelki állapota. Nagyon nagy a hiány és így az igény is prédikációkra, katekizmusokra, imákra és énekekre, a szentmise liturgiájának magyarázatára. Különösen olyanokra, amelyek az egyszerű emberek szükségleteinek megfelelnek. Mindezeket látva már lelkipásztori és vizitatori tevékenységének kezdetén célul tűzte ki a klérus és a laikus keresztények életének megújítását. Írói tevékenységét is teljesen e célnak rendelte alá.

Természetesen itt nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a korabeli Németországban ekkor már virágzott a lelkiségi irodalmi alkotások és imakönyvek kiadása. A reformációs és ellenreformációs könyvkiadói törekvések valóságos versenyhelyzetet teremtettek szerzők és kiadók között. Ezt a versenyt részben a protestánsokkal való lépéstartás, részben pedig a katolikus könyvek kiadásáért és ellenőrzésének jogaiért folytatott harc tartotta hosszú ideig életben. Divattá váltak a nemzeti nyelven kiadott népkönyvek, exemplum-kiadványok, postillák katolikus oldalon is, hiszen ezek jól szolgálták az egyszerű, latinul nem tudó hívek közötti hitvédelmező és felvilágosító munkát. Hasonló missziós célkitűzések vezették a jezsuitákat is, amikor a 16. század végétől tudatosan is hangsúlyt fektettek arra, hogy a nép közé vigyék katekézis formájában a katolikus tanítást. E célból a 17. század elején Münchenben a jó könyvek terjesztését támogató egyesület hoztak létre *Verein vom goldenen Almosen* (Arany Alalmazsna Egyesület) néven, illetve a rend tagjai is írni, fordítani kezdtek. Mindent természetesen ők sem tudtak elvégezni, de mindenkit támogattak és segítettek ebben a munkában, akár anyagilag is.¹⁵ Mindezek a folyamatok komoly változást okoztak a német lelkiségi irodalom kiadóinak piacán is. A prédikációk, hit-

¹⁵ BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkomissar...*, i. m., 235–236.

szónoklatok és imakönyvek mellett a nagy népszerűségnek örvendő, néphez szóló, népi igényekhez alkalmazkodó népkönyvek nyomtatása üzleti érdeké is vált, hiszen keresettek és jól eladhatóak voltak, jelentős anyagi bevételhez juttatva ezáltal a nyomdákat és kiadóikat. Ezt jelzi a korszakban fénykorát élő Frankfurter Buchmesse (frankfurti könyvvásár) is.¹⁶

Ebbe a tudatos, népmisziós törekvésektől is vezérelt fordítási és könyvkiadási lázba kapcsolódott be műveivel az egyszerű emberek pasztorációjával foglalkozó Cochem is. Első könyve egy katekizmus (*Kinderlehr-Büchlein*), amelynek olyan nagy keletje volt, hogy a kiadó további írásra bátorította. 1677-ben megjelent Krisztus-életrajza még életében negyven kiadást ért meg, és Cochem írói sikertörténete vizitatori tevékenysége alatt is tovább folytatódott. Sorra születtek művei, Konradin Roth 1980-as bibliográfiája szerint összesen harminc, és halála után még további ötöt állítottak össze írásaiból. E művek utánnomásainak száma 1767, spanyol, cseh, lengyel, román, angol, francia, olasz, portugál és magyar nyelven.¹⁷ Cochem népszerűsége és hatása tehát vitathatatlan.

A lelkeségi irodalom német–magyar kapcsolatai

A reformációs, ellenreformációs törekvések a magyar lelkeségi irodalomra is nagy hatással voltak, igaz, ez katolikus oldalon csak a 17. századra vált igazán érzékelhetővé.¹⁸ A meginduló szervezett papképzéshez, a katolikus oktatás fellendítéséhez nagy tömegű, nem elsősorban tudományos, de friss, a papi munka során közvetlenül hasznosítható könyvre volt szükség, amelynek nem elhanyagolható részét Münchenből, Augsburgból, Passauból,

¹⁶ A könyvvásár felvirágoztatásában a Martin von Cochem munkásságára nagy hatást gyakorló Valentin Leuchtnak volt különösen is nagy szerepe, aki több mint húsz évig (1597–1622) hivatalos császári megbízottja a vásárnak, és ezáltal nagyon fontos személyisége a katolikus könyvnyomtatási reform véghezvitelének. Wolfgang BRÜCKNER, *Valentin Leucht = Enzyklopädie des Märchens*, Hrsg. Wilhelm BREDNICH, VIII, Göttingen, 1996, 992.

¹⁷ Konradin ROTH, *Pater Martin von Cochem, Kapuziner, 1634 Cochem – 1712 Weghäusel: Festschrift zur Feier des 350. Geburtstages in seiner Heimatstadt*, Koblenz, Kirchengemeinde St. Martin Cochem, 1984.

¹⁸ MONOK István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések = Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, Bp., Universitas, 2007, 38.

Bambergből, Regensburgból és Dillingenből, azaz német nyelvterületről szerezték be.¹⁹ Nem elhanyagolható továbbá az a körülmény sem, hogy az ekkor nagy számban érkező német telepesek is hozták magukkal imakönyveiket, olvasmányaikat is. Két Budán élő német könyvkereskedő hagyatéka (Thomas Claarwein, 1717; Joseph Matzenauer, 1738),²⁰ illetve azoknak a budai polgárok könyveivel való összevetése is jelzi, hogy jelentős hatása volt a Bajorországból behozott könyveknek a katolikus könyvállomány gyarapításában és formálásában. E könyvlistákon Cochem Krisztus-életrajza és imakönyvei is szerepelnek.

A szerzetesrendek könyvtárait is gyakran ezekből a dél-német nyomdákban gyarapították.²¹ Közülük is elsősorban a ferencesek és a jezsuiták azok, akiknek tevékenysége révén gyarapodásnak indult a katolikus könyvállomány. Természetesen itt a főként patrónusként megjelenő nemesi családok (Esterházyak, Nádasdyak, Batthyányak) szerepét sem felejtethetjük el.

Különösen is jelentős szerepet játszottak az anyanyelvi olvasmányanyag használatában, előállításában és részbeni terjesztésében a klarissza apácák, akiknél szintén fellelhetőek voltak Cochem egyes művei – köztük a Krisztus-életrajz.²² A renchez tartozott a nemesi családból származó Ujfalusi Judit is, a Nógrád megyei Karancsberény urának, Berényi György feleségének testvérnénje.²³ Mind a családi környezet – tudjuk egy 1690-es könyvjegyzékből, hogy Berényi György nagy, 214 darabos alfabetikus rendbe szedett könyvtárral rendelkezett²⁴ –, mind a klarissza kolostor – ahol ekkor

¹⁹ *Uo.*, 37.

²⁰ Claarwein és Matzenauer könyvjegyzékét l. *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Bálint, Bp., OSZK, 2009, 254–255, 339–346.

²¹ MONOK, *i. m.*, 37.

²² MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003², 134. – A klarisszák apácák XVIII. századi könyvjegyzékét l. SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum, 1994 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 6).

²³ Divékfalusi előneve utal a Divék nemzetségből való származására, illetve arra, hogy feltehetőleg az Észak-Nyitra megyei Divékújfalun töltötte gyermekéveit. Itt szlovák lakosság is élt, így a nyelvismeret innen is eredeztethető. A nyelvet később Nagyszombatban tovább tökéletesíthette, hiszen itt a nagyszombati szlovák nyelven jól megértették egymást a cseh és szlovák nyelvű diákok, csakúgy, mint a magyarok.

²⁴ Berényi György könyvtárának könyvjegyzékét l. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, Scriptum, 1992, 130–137.

valóságos fordítási lázról lehet beszélni²⁵ – kiváló háttérrel adott az apáca fordítói ambícióinak.

Arról sajnos pontos adatokkal nem rendelkezünk, miként jutott Ujfalusi Judit kezébe a Cochem-mű cseh fordítása,²⁶ annyi azonban bizonyos, hogy az 1700-as évek elejére a könyv már nagyon nagy népszerűségnek örvendett, és Németország határain túl is ismert volt.²⁷

Cochem és Ujfalusi Krisztus-életrajza

A *Große Leben Christi* Cochem életművének egyik legnagyobb hatású alkotása. Ahogy halála előtt feljegyzi: a korabeli Németország minden házában megtalálható.²⁸ Fontos megjegyezni azonban, hogy nem saját alkotásról, hanem szinte teljes egészében kompilációról van szó. Cochem ezt nem is titkolja, hiszen minden fejezetének végén viszonylagos pontossággal megnevezi azokat a forrásokat, melyekből dolgozik, összesen 18 szerzőt és műveiket.²⁹ Ez is mutatja hallatlan nagy olvasottságát és tájékozottságát a ko-

²⁵ Schwarz Katalin a klarisszák 18. századi könyvkultúráját bemutató művében három nagyszombati és két pozsonyi, később budai apácáról állapítja meg, hogy fordítással foglalkoztak. (SCHWARZ, *i. m.*)

²⁶ Vida Tivadar feltételezése és az apácák naplófeljegyzései szerint a Thököly támadásai elől Morvaországba menekülő klarisszák számos adományt kaptak az ottani lakosságtól (1683). Feltehetőleg Nagyszombatba való visszaérkezésük után sem szakadt meg a kapcsolat Morvaországgal, így onnan hozzájuthattak a könyvhöz. – VIDA, *i. m.*, 252–253.

²⁷ Tanulmányában J. C. Schulte hívja fel arra a figyelmet, hogy a könyv utáni érdeklődés valószínűleg nagyon nagy lehetett, mert egyes nyomdák jogtalanul is kinyomtatták. A nyomtatás jogaiért folytatott harc 1681-ben zárult le, amikor a frankfurti Bencard nyomda szerezte meg a nyomtatás jogait. – Johannes Chrysostomus SCHULTE, *P. Martin von Cochem 1634–1712, sein Leben und seine Schriften*, Freiburg i. Br., Herder, 1910, 40.

²⁸ *Uo.*, 43.

²⁹ Hans Stahl elemzése alapján a mű megírásához a következő műveket használta fel Cochem: Szent Brigitta látomásait 1492-ből (*Relevationes*), Szent Gertrúd és Mechtild látomásait, Szent Bernát, Szent Anzelm és Szent Bonaventura írásait, Ludolf von Sachsen 1340-ben megjelent *Vita Christi*-jét, Wilhelm Stanihurstus jezsuita 1663-ban megjelent *Geschichte des unsterblichen in einem sterblichen Liebe leidenden Gottes* (A halálos szeretetben szenvedő halhatatlan Isten története) című művét, Adam Walasser 16. századi vallásos népi író műveit, Johann Justus Landsperg 16. századi karthauzi szerzetes prédikációit, Simon Mänhard és Johannes de Carthagen 16. századi ferencesek prédikációit, Sebastian Barradius, Cornelius a Lapide, Alfons Calmeron 16–17. századi ferencesek evangéliumkommentárjait, Nicephorus Callistus 14. századi egyháztörténetét, Laurentius Surius *Vita Sanctorum*-át a 16.

rabeli vallásos irodalomban, és alkotói kiválóságát is, mellyel e művek sokaságából egy stílusosan egységes egészet alkot.

A könyv először 1677-ben jelenik meg, majd ezt követik az újabb és újabb kiadások (1679, 1680, 1681, 1683, 1689, 1707), melyeken 1707-ig kisebb-nagyobb változtatásokat is végez a szerző. Ezután azonban már csak az 1689-es, illetve 1707-es változatokat nyomják újra hosszú ideig. A 19. század második felében egy meg nem nevezett szerző átdolgozza a művet, és a bevezető és záradék fejezetek elhagyásával, valamint több kisebb módosítással újra kiadják. Egészen 1933-ig nyomon követhetőek ennek a rövidített változatnak az utánnomásai is.³⁰ Mindez jelzi, hogy több évszázados hatástörténettel számolhatunk az életrajz kapcsán.

Könyvét tudatosan az egyszerű embereknek írja, hogy azok „vasárnap és ünnepnap, különösen esténként és böjt idején magán és közösségi felolvasás alkalmával” kézbe vehessék egyszerű szórakozás, áhítat, illetve a keresztény tanítás megismerése céljából. A mű alapgondolata, hogy az egyházi évhez szorosán hozzáigazítva megjelenítse a kereszténység üdvtanának legfontosabb alapállításait és történeteit, és Krisztus személyének közép-pontba helyezésén át bemutassa az egész üdvtörténetet. Cochem ezáltal a keresztény hittanítás vázlatát kívánja olvasói elé tárni. A mű egészének és az egyes fejezeteknek a felépítése is ezt jelzi. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé e felépítés részletes bemutatását, így itt csak néhány alapvető sajátosságra szeretném felhívni a figyelmet, jelezve ezzel a szövegkritikai egybevetés további szükségességét.

századból, Athanasius Kircher jezsuita műveit és végül Quaresmius Franciscus 17. századi, Szentföldről szóló útleírásait. – STAHL, *i. m.*

³⁰ A Krisztus-életrajzból készített rövidített kivonat címe: *Die heilige Familie – Jesus! Maria! Joseph! Unser Schutz im Leben! Unser Trost im Sterben! Auszug aus dem Großen Leben Christi! Des P. Martino von Cochem.* (Jézus, Mária, József: életünkben segítségünk, halálunkban vigaszunk. Kivonat Martin von Cochem kapucinus atya Nagy Krisztus-életrajzából.) Az átdolgozás első kiadásának dátumáról sajnos ezidáig nem sikerült pontos adatokat beszerezni. A müncheni digitális könyvtárban elérhető kiadás 1890 körül keletkezett, ennek elérhetősége: <https://opacplus.bsb-muenchen.de> (2010. 09. 28.). Mivel a művek egybevetése ezidáig még nem történt meg, csak feltételezhető, hogy ennek az átdolgozott kiadásnak a magyar fordítása az OSZK könyvtárában fellelhető hasonló cím alatt megjelent három kötetes mű is, melyet Schmiedt Ferenc dolgozott át. (*Jézus, Mária, József: életünkben segítségünk, halálunkban vigaszunk: Lelki házikincstár a keresztény katolikus hívők lelki épülésére / Cochem M. kapucinus atya „Jézus élete”, szabadon átdolgozta SCHMIEDT Ferencz, Bp., [1910 k.]*) A könyvre Maczák Ibolya hívta fel a figyelmemet, az adatot neki köszönöm.

Cochem történeteit mindig rövid bevezető elmélkedéssel indítja, amelyben felvezeti mondandóját. Nem maradnak el az egyes történetek utáni moralizáló jellegű magyarázatok és elmélkedések sem, amelyekben felhívja az olvasó figyelmét arra, miként tudja Krisztus életének adott eseményét saját életére átültetni. E magyarázatok után hosszú, az egyházi év napjaihoz vagy mindennapi szituációkhoz igazodó imákat közöl, majd hasonló felépítés szerint folytatja Krisztus történetét. Az életrajz egyes epizódjait egész fejezetekkel is megszakítja, melyekben többek között a szentmise részeinek magyarázatáról, az egyes egyházi ünnepek lényegéről és fontosságáról, azaz katechetikai jellegű kérdésekről ír a hétköznapi olvasónak. Ujfalusi a fordítás során következetesen változtat ezen a felépítésen. Elhagyja mind a bevezető, mind pedig a moralizáló, magyarázó elmélkedéseket, és a közbeékelt hosszú imákat is csak néha közli, akkor is csak nagyon lerövidítve. Elmaradnak a hitoktató jellegű fejezetek is. Mindezek után alapvetően csak a dialógusokkal, a körülmények részletes ábrázolásával és a bőségesen áradó érzelmekkel bemutatott történet marad meg.

Egyéb eltérések is vannak a művek között, ezeket feltehetőleg még a cseh fordítás sem tartalmazta.³¹ Így a magyar műből teljesen hiányoznak a bevezető, a Mária halála utáni időkről szóló és a záradék fejezetek, amelyek közel 600 oldalt tesznek ki 68 fejezetre osztva. Ezek a Krisztus életét megelőző eseményekről, a halála utáni időkről és az emberi üdvtörténet végső szakaszáról, a halálról és a halál utáni életről szólnak, mintegy enciklopédikus összefoglalását adva a keresztény üdvtannak. Ezek az elhagyások tovább erősítik a mű életrajz-jellegét, amiben Jézus személye mellett ugyanolyan hangsúlyosan jelenik meg Mária.

Véleményem szerint ezeknek a részeknek az elhagyása alapvetően megváltoztatja a művet. Háttérbe szorul a katechetikai, népmisziós szándék, és a hosszú, különálló imák elhagyásával talán módosul az egyéni és közösségi áhítatra gyakorolt hatás is. A középpontba itt Jézus és Mária életrajzának

³¹ A cseh és német kiadás egybevetését Miloš Sládek cseh irodalomtudós végezte el elsőként 2007-ben. E vizsgálat tanulságait a cseh nyelvű fordítás kritikai kiadásához (Martin z KOCHEMU, *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, přeložil Edelbert NYMBURSKÝ, edičně upravili Miloš SLÁDEK, Lucie PEISERTOVÁ, Tomáš BREŇ, předmluva Lucie HUČINOVÁ, Miloš SLÁDEK, Praha, Argo, 2007) írt előtanulmányban olvashatjuk. Mindezek alapján megállapítható, hogy a cseh fordítást végző Edelbert Nymburský az Ádám elítélése és Bíróság Ádám felett című fejezetek kivételével teljesen betűhív fordítást végzett.

szemléletes ábrázolása kerül, segítve ezáltal a sorsukba való belehelyezkedést és szemlélődést. Mindezekre a változtatásokra talán magyarázatul szolgálhat az eltérő célközönség. Ujfalusi könyvét eleinte talán rendtársainak, illetve nemesi családok, hölgyek olvasmányának szánta, amit jelez, hogy a nemes Karancsberényi Györgynének ajánlja. Az alfabetizáció szintje miatt sem célozhatott meg más közönséget, hiszen alig akadt az egyszerű, falusi emberek között olvasni tudó. Mindezek mellett Magyarországon talán ekkor még nem jelentkeztek olyan erősen a népi felvilágosítást és oktatást célzó törekvések, mint a korabeli Németországban, ahol az akkor már éledő pietizmus feltehetőleg érezte hatását a katolikus szerzők körében is.³² Nálunk a népi kultúra barokká válása egy elhúzódó hosszabb folyamat, és paraszti szinten csak a 18. században következik be. Ezért, ahogy Nagy Ilona is fogalmaz, a német népkönyvhöz képest jóval később érkezik meg a mű „a hazai ponyvák piacára, a falusi szegény vagy nem éppen szegény, de műveltségét tekintve mindenképpen alsó néposztályhoz.”³³

Mivel magyarázható a mű népszerűsége?

Minden módosítás ellenére azonban nálunk is sikertörténetet járt be a *Ma-keula*. 1912-ig mintegy húsz alkalommal adták ki,³⁴ sőt, ahogy arra már utaltam is, a 19. századi német átdolgozásnak is elkészült a magyar kiadása. Az eredeti német mű népszerűségéhez mindenképpen nagyban hozzájárult annak anyanyelvűsége. A kor a német nyelv szétesésének kora volt, francia és más nyelvek szavai jelentek meg tömegesen, melyeket az egyszerű emberek nem igazán tudtak befogadni. Úgy vélem, Ujfalusi művének sikerességében is fontos szerepet játszott az anyanyelvűség, sőt a felvidéki tájnyelven való megszólalás, hiszen anyanyelvi munkákban idehaza sem bővelkedtünk.

A Cochem által tudatosan választott új stílus, melynek jellemvonásait Ujfalusi munkájában is felfedezhetjük, szintén nagymértékben elősegítette a könyv olvasását. Egyik fő vonása ennek az egyszerűség. Így ír erről műve 1689-es kiadásának előszavában: „[...] elhatároztam, hogy mindent rosszul és egyszerűen írok, hogy a tanulatlan polgár és parasztemberek is mindent

³² BRÜCKNER, *Der kaiserliche Bücherkomissar...*, i. m., 316–317.

³³ NAGY, *Apokrif evangéliumok...*, i. m., 21.

³⁴ *Uo.*, 124–125.

megértsenek. Ezért senki ne vessen meg engem azért, hogy többnyire egyszerűen írok és a Hochdeutschban ismeretlen szavakat használok [...]”.

A tudatosan választott stílus másik fő erőssége a bőbeszédű, érzelemgazdag elbeszélés, mely természetességet, közvetlenséget eredményez. Ennek eléréshez gyakran használja a láttatás eszközt, minden láthatóvá válik nála: az alak, a forma, a táj, az évszak, az időjárás, és mindennek pontos méretezése is:

Micsodás volt pedig az ő Menyegzős ruhája [...] vala pedig az ő fején egy igen drága Koron és abban hét drága kő vala helyeztetve, a' haja le eresztve és öcselve vala, a' szoknyája drága vont arany, a' palástja ég színű selyem vala. Ily szép ruházattal vala Mária fel-ékesítve kívülről, de sokkal jobban természet szerint való szépséggel meg vala ékesülve belől. Hogy pedig minden őtet szerető hívek meg tudhassák az ő szépségét sok elhíhető Írások szerént kinyilatkoztatom. Vala pedig a Sz. Szűz közép szerű, és valamennyire nagyobb a közép rend közöt. Az ő teste búza színű vala, és a' haja arany színű, szemei igen kegyes, és barna színűek valának. Orra valamennyire vékony, ajakai pirosak, ábrázattya hoszszas, kezei és újjai is hoszszasak valának, szavai nyájassak és kedvesek, járása lassú és szemérmes vala. Egy szóval mindenben kedves, és ékes volt.³⁵

Ez a részlet is jól szemlélteti, hogy az írónak szeme volt a kis dolgokhoz is, ezt jelzi, hogy Mária és Jézus életének apró hétköznapi pillanatait is megjeleníti, ami abban segíti az olvasót, hogy saját életére, saját hétköznapijaira tudja vonatkoztatni az eseményeket. Ez a népi vallásosságban különösen erős igényként jelentkezik.

[...] midőn le akarta fektetni, az apró szénát válogatta ki, úgy tette a' jászolba, és jól bé-takarta, hogy ne fázzék, és énekelt néki, hogy hamarabb el-alhassék, vigyázot szorgalmatosan reája, hogy valami rosz ne érje. Midőn kásácskát főzöt néki, azt nagy szorgalmatossággal tette, hogy jól légyen főzve.³⁶

E történetek elmesélésén keresztül nagy mennyiségű világi ismeretet is közvetít. Leírja például, hogy melyik város hol fekszik, milyen ott a táj, milyen növények teremnek ott stb., így hatalmas általános tudást is átad. Emellett azonban még ha, ahogy ő írja, „nem a teológia vagy filozófia szabályaihoz mérten”³⁷ is, de egyfajta teológiai ismeretet is átad. Mindezt pedig úgy teszi, hogy elkerüli a puszta fogalmak alkalmazását az elvont dolgok megjelenítő ábrázolásával:

³⁵ *Makula nélkül való tükör, Melly az üvözítő Jézus Kristusnak, És Szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elő*, Nagyszombat, 1746, 61.

³⁶ *Uo.*, 119.

³⁷ Az 1689-es kiadás előszavából.

Azt pedig tudnunk kell, hogy az Angyaloknak nincsen testek, hanem midőn valakinek meg-akarnak jelenni, tehát a Levegő Egből vesznek testet magokra, és ha el-enyésznek ujjobban az ő testek a Levegő Egben el-oszol, és el-változik.³⁸

Elbeszélői stílusának további fontos eleme a múltbéli bibliai események jelenbe helyezése párbeszédnek, az olvasóhoz intézett gyakori kérdések, felhívások segítségével. Ennek célja, ahogy ezt műve bevezetőjében is pontosan megfogalmazza, hogy az olvasót ne csak informálja, hanem a bibliai történetek újra átéléséhez is hozzásegítse. Így akarja olvasóját megérinteni és az Istennel való személyes találkozáshoz segíteni:

Mivel pedig Urunk már két ízben koronáztatott volt, azért az harmadik koronázásában a' hegyes tövissek erőssen az előbbeni sebekben bé-nyomattattak. Oh tehát melly ki-mondhatatlan fájdalom lehetett az. De tekintsd-meg én lelkem Szép Jézusodat, melly igen rútnak látszik most az ő haja, szakálla, füle, órra, teli alutt vérrel. Meg-szoktál rettenni, ha látsz valakit véressen; miért tehát most meg nem rettensz? Látván szerelmes bátyádat, sőt édes szeretődöt mindenestül véressen. Imé a' te szeretőd tövis koronában mezitelen áll a' Cálvária hegyén, a' hidegtül reszket, szemei a' vértül bé-homályosodtak; azért oh én lelkem essél előtte térdre, és az ő illy nagy fájdalmain siránkozzál.³⁹

Nem ismeretlen eljárás ez: a régi ferences meditációs technika, a compositio módszere, azaz a bibliai jelenetbe való belehelyezkedés, ami aztán lehetőséget teremt az átélésre, az együtt szenvedésre, a szenvedő vigasztalására, azaz a com-passióra.⁴⁰ Itt megint szerencsésen találkozunk a szerzői akarat a népi vallásosság igényeivel.

Óh szerelmes Jézusom! Által-járta szívemet a' te fájdalomod, és nem szólhatok. El hiszem nagy fájdalmidat, oh szerelmes Jezusom! Örömet vigasztalnálak, és segitenélek, csak tudnám miként. Imé könyhullatásimat, és fohászkodásimat, kérek vedd kedvessen tőlem. Óh édes Jézusom szánakodgyál te is akkor rajtam, midőn az halál fájdalmi körül fognak.⁴¹

Cochem ez által a tudatosan megválasztott és felépített módszer által kívánta olvasóit bensőséges, Isten-közeli, személyes és szívből jövő imára hívni és tanítani. Művében ezt az imádkozó lelkületet kívánta olvasói számára közvetíteni, ahogy ő fogalmazta: „Olvasás által imára buzdítani”.⁴²

³⁸ *Makula nélkül való tükkör, i. m.*, 70.

³⁹ *Uo.*, 385.

⁴⁰ Leonhard LEHMANN, *Durch Bücher zum beten bewegen. Zum 350. Geburtstag des Volkschriftstellers Martin von Cochem (1634–1712)*, Wissenschaft und Weisheit, 45, 1985, 213.

⁴¹ *Makula nélkül való tükkör, i. m.*, 390.

⁴² Az 1689-es kiadás előszavából.

Célját minden bizonnyal elérte, erről tanúskodnak azok az ének- és ima-szövegek, azok a ponyvakiadványok, a szintén sokak által olvasott *Verses Szentírás* is, melyekben lépten-nyomon felbukkan a *Makula* öröksége. Az áthagyományozódás természetesen sokszor nem követhető egyértelműen nyomon, és más források is segíthették azt. Az azonban bizonyos, hogy a *Makula nélkül való tükörmek* és a mű eredeti szerzőjének, Martin von Cochemnek is fontos szerepe volt abban, hogy a magyar népi vallásosság a közelmúltig megőrizte a kora kereszténység korába visszavezető apokrif és középkori hagyományok számos elemét.

HORVÁTH SÁNDOR

Imák a Hisa Zlata imakönyvben

A grádistyei horvátok legkedveltebb, legnagyobb példányszámban napvilágot látott imakönyvének keletkezéséről, valamint az imakönyv énekeiről e lelkeségtörténeti konferenciasorozat korábbi előadásában számoltam be.¹ Ezúttal ennek a Bogovich Lőrinc által kiadott imakönyvnek, az első ízben 1754-ben napvilágot látott *Hisa Zlatának* az imádságaira fordítunk figyelmet.

A Hisa Zlata az imakönyvtípusok között

Az imakönyveket több szempontból csoportosíthatjuk. Zlata Šundalić, aki a 16–18. századi horvát imakönyvek sajátosságait mutatta be monográfiájában,² a következő csoportosításokat vette figyelembe. Terjedelem szerint az imakönyv lehet nagy (600 oldalas vagy efölötti), közepes (400–500 oldalas) és kicsi (200 oldalasig). Az imakönyv olvasója lehet: nép, társulat, papság és nép, misszió résztvevői, nők, zarándokok, betegek. Történeti alakulása szerint az imakönyv tartalmazhat liturgikus szövegeket a népnek, lehet florilegium (válogatás magánáhítathoz, amely a 16. század terméke), valamint egyházmegyei (püspöki) kiadás, amely az előző kettő vegyítékét jelenti. Az imakönyv szerzője lehet: pap, világi hívő és szerzetes.

Szerkezetük és tartalmuk szerint két nagy csoportra oszthatók az imakönyvek: a) a szerző dönt, b) nem a szerző dönt (például egy liturgikus könyv meghatározott szerkezetű, tartalmú). A szerző döntése alapján keletkezők lehetnek: 1. imádságoskönyvek, 2. kevert műfajúak (az imádság mel-

¹ HORVÁTH Sándor, *Egy 18. század közepi ima- és énekeskönyv a grádistyei horvátoknál = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat – PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkeségtörténeti tanulmányok, 2), 63–94. – Vö. Nikola BENČIĆ, *Književnost Gradišćanskib Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, Zagreb, 1998 (Prinosi za povijest književnosti u Hrvata. Autori i djela Knjiga, 7), 77–80.

² Zlata ŠUNDALIĆ, *Studenac nebeski. Molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do kraja 18. stoljeća (s posebnim osvrtom na Antuna Kanižlića)*, Split, Književni krug, 2003 (Biblioteka znanstvenih djela, 132).

lett más is található bennük). Az utóbbi lehet: imádságos-katekézises, énekes-imádságos, imádságos-oratorikus, imádságos-ábécés. A nem szerzőtől, összeállítótól függő imakönyv lehet: imádságos-breviáriumi (ennek két alfaja: amikor az officium nyolc részre oszlik, azaz részletes, valamint amikor csak kompozícióban jelenítődik meg), imádságos-hagiografikus (egy szent tiszteletéhez kötődő), valamint imádságos-passió (ehhez társul a keresztút).

Az általunk vizsgált *Hisa Zlata* imakönyv a fentiek szerint imádságos-breviáriumi-énekes típusként határozható meg, közepes terjedelmű, társulatlak szánt, de a nép lett az olvasója, florilegium és liturgikus szövegek keveréke található benne, valamint szerzetes a szerzője.

A *Hisa Zlata* imái, imatípusai

Az imakönyvben a következő imák találhatók:

Napi imák (*Hisa Zlata*, 1772 – a továbbiakban *HZ* –, 1–28.)

Imák mise alatt (*HZ*, 29–126.)

Ebben: gyónási imák (*HZ*, 73–94.)

áldozási imák (*HZ*, 94–125.)

Ima a hitigazságokról (*HZ*, 142–147.)

Ima a *Miatyánkról* (*HZ*, 147–154.)

Imák Jézushoz (*HZ*, 154–157.)

Isten Anyjának patrónául fogadásához 9 ima (*HZ*, 247–272.)

Ima Mária hét öröméről (*HZ*, 273–274.)

Ima Mária öt boldogságáról (*HZ*, 274–275.)

Ima a Celli Szűzanyához (*HZ*, 275–278.)

Imák az angyalokhoz (*HZ*, 289–295.)

Ima jó halálért Szent Józsefhez (*HZ*, 295–297.)

Imák más patrónusokhoz (*HZ*, 344–356.)

(Minta)ima apostolhoz, vértanúhoz, hitvallóhoz és szűzhöz (*HZ*, 371–376.)

Imák más szükségben (*HZ*, 377–412.)

Keresztút (*HZ*, 435–454.)

Litániák (és hozzájuk kapcsolt imádságok)

Szentháromság-litánia (*HZ*, 126–142.)

Jézus nevééről (*HZ*, 163–175.)

Szentlélekről (HZ, 176–183.)
Oltáriszentségről (HZ, 184–193.)
Krisztus szenvedéséről (HZ, 193–212.)
Lorettói litánia (HZ, 238–247.)
Fájdalmas Szűz Máriáról (HZ, 278–289.)
Szent Józsefről (HZ, 297–307.)
Szent Annáról (HZ 308–317.)
Szeráfi Szent Ferencről (HZ, 317–328.)
Páduai Szent Antalról (HZ, 328–338.)
Nepomuki Szent Jánosról (HZ, 339–343.)
Mindenszentek litániája (HZ, 356–370.)
Litánia betegért (HZ, 412–424.)
Litánia minden meghalt hívőért (HZ, 432–435.)

Officiumok

Jézus nevééről (HZ, 157–163.)
A Szeplőtelen Fogantatásról, Szűz Máriáról (HZ, 212–238.)
A megholt lelkekért (HZ, 424–431.)

A különféle (vagy „más”) szentekhez és patrónusokhoz mondott imák részletezve:

Szent János apostolhoz
Szent Sebestyénhez (pestis ellen)
Szent Flóriánhoz (tűz ellen)
Szent Donáthoz (rossz idő ellen)
Szent Katalinhoz
Szent Borbálához (jó halálért)
Szent Apollóniához (fogfájás ellen)
Szent Lúciához (szembetegség ellen)

A „más szükségben” mondott imák típusai részletezve:

- a) jó termésért
- b) esőért
- c) jó időért
- d) rossz idő, mennydörgés ellen
- e) váratlan halál elleni orvosság (2 ima)
- f) pestis ellen
- g) állatok hullásakor

- h) házastársak egymásért
- i) apa vagy anya a gyerekeiért
- j) egy gyerek (fiú vagy leány) imája
- k) élő szülőkért
- l) legény vagy leány imája
- m) barátokért
- n) betegért
- o) imák haldoklónál

Az angyalokhoz szóló imák részletezve:

- Szent Mihály arkangyalhoz halálért
- Szent Gábriel arkangyalhoz
- Szent Rafael arkangyalhoz
- Hét angyali karhoz
- Órangyalhoz

Ha kilenc alapvető imatípus szerint jellemezzük a könyvben szereplő imákat, akkor a napi imák (például a reggeli imádságok) esetében már azt látjuk, hogy többnyire összetettek. Ezért is tűnnek – például az archaikus népi imádságokhoz viszonyítva – bonyolultaknak. Az összetett mondatfűzések pedig még inkább megkövetelik az alapos reáfigyelést. A kilenc alapvető imatípus:

1. kérelem (petíció)
2. segítségül hívás (invokáció)
3. köszönetnyilvánítás (hálaadás, dicséret)
4. felajánlás (dedikáció)
5. esdeklés (szuplikáció)
6. könyörgés közbenjárásért (intercesszió)
7. hitvallás, vallomás (konfesszió)
8. bűnbánat, vezeklés (penitencia)
9. áldás (benedikció)

Az első tíz fohász, ima (reggeli imádságok) esetében ezek az alapvető imatípusok a következőképpen fonódnak össze, jelennek meg az egyes imádságoknál:

1. p. = 1. + 2.
2. p. = 5.
2. p. = 1. + 4. + 1.
- 3–5. p. = 4. + 7. + 3. + 7. + 3. + 4.

- 5–6. p. = 8. + 5. + 4. + 5. + 1.
6–7. p. = 2. + 4. + 5. + 1.
8–9. p. = 1. + 4. + 1. + 4. + 1.
9–10. p. = 4. + 1. + 4. + 6. + 1.
11–12. p. = 1.
12–13. p. = 2. + 6. + doxológia
13–14. p. = 9.

A munkák befejezéséhez doxológiát javasol az imakönyv imádkozni: „Dicsőség az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek, miképpen kezdetben, most és mindörökkön örökké. Amen.” (HZ, 19.) Doxológia olvasható még a 32–33. oldalakon található imánál, más imádságoknál azonban nincs. Emlekeztetünk arra, hogy az énekeknél sokkal többször volt doxológia a befejezésnél.

Az imádkozás módja

Az imákhoz fűzött megjegyzések, észrevételek segítenek rávilágítani az imádkozás korabeli módjára, körülményeire. A reggeli fohásznál olvassuk: „Jézus, Mária, József, irgalmazzatok / Jézus, Mária, József, segítsetek / Jézus, Mária, József, nektek ajánlom testem, lelkem és szívem” után: „És amikor felkelsz, vess keresztet és mondjad”. (HZ, 1.)

A keresztvetés és az újabb fohász után: „És ismét kegyesen mondjad”. (HZ, 2.) Majd az ezt követő rövid ima után: „Ezután térdelj le a keresztrefeszített Jézus vagy a boldogságos Szűz Mária képe előtt, és ájtatosan imádkozzad a következő imádságockákat”. (HZ, 3.)

Az Atya Istenhez mondott reggeli imában: „kegyelmed által figyelemmel tartózkodom minden bűntől, különösen a (itt nevezd meg azt a szokott bűnödöt, amelytől leginkább tartózkodnod kell és tartózkodni akarsz)”. (HZ, 6–7.)

A patrónusokról szóló imádságban: „itt nevezd meg a patrónusaidat”. (HZ, 12.) Ennek az imádságnak mintegy a felénél betoldva: „Itt hajtsd le a fejedet, kérd az áldást, amelyet este, lefekvés előtt is kérhetsz a következőképpen”. (HZ, 13.)

A test rezdüléseinek, mozgásainak imádsággá tételül szolgáló ima, azaz „Dogovaranye z-Bogom” (Beszélgetés Istennel) bevezetéseként: „Ez a beszélgetés kimondhatatlanul igen hasznos, és nemcsak reggel, hanem más-kor a templomban vagy másutt is megtehető.” (HZ, 14.)

Az esti imádságnak mintegy a közepén olvasható: „Itt, kedves lélek, gondold végig a mai gondolataidat, beszédedet és cselekedetedet, és így tarts bánatot”. (HZ, 22.)

A Szűzanyához szóló esti imádság végén: „Kedves lelkem, most a Szűz-ananyáról mondatsz litániát.” (HZ, 24.)

A patrónusokhoz való esti imádságban ismét jelzi, hogy: „nevezd néven őket” (tudniillik a patrónusokat). (HZ, 25.) Majd ennek végén: „Most, ha térdelsz, kelj fel és mondd Istenednek.” (HZ, 26.) Ezután az Istenhez szóló imával folytatódik. Majd ennek végén: „Ezután hintsd meg magad szentelt vízzel és mondd.” (HZ, 27.) Majd ennek végén: „De így is mondhatod, ha már fekszel: Jézus, Mária, József, legyetek az elmémbe és a homlokodra vess keresztet [a ✝ jelével jelezve]. Jézus, Mária, József, legyetek a számban. És az ajkakra is vess keresztet. Jézus, Mária, József, legyetek a szívemben most és mindenkor, és halálom óráján. Amen. Végül a szívedre tegyél keresztet.” (HZ, 28.) Majd ezután, külön bekezdésben: „Így aludj el Istennel, és rossz gondolatban ne maradj, mert az Isten és az őrangyal lát.” (HZ, 28.)

A miséknél mondandó imádságok elején: „Szeretettel emlékeztetek, drága lélek,³ hogy ezeket jól tartsd az eszedben: 1. Hogy az Úr Istent mint a legnagyobb Urat tiszteljed. 2. Az ajándékait és kegyelmeit megköszönjed. 3. Bűneidért tarts bűnbánatot és elégtételt. 4. Hogy a neked vagy a hozzátartozóidnak szükséges áldásokat és kegyelmeket kérjed.” (HZ, 29.)

A mise alatt mondandó imádságok végén: „N. B. A szentmise alatt, azaz az énekes misén más imádságok is imádkozhatók, mint a Szűzanya officiuma, litániák, vagy a Szentháromságról, a Jézus szenvedéséről, az Ol-táriszentségről, vagy más szentekről, saját vagy közös szükségre, amint ezek bőségesen megtalálhatók e könyvemben. Ha pedig hosszabban tartózkodsz a templomban, vagy hosszabb időd lesz, akkor az alábbi négy imádságot javaslom.” (HZ, 62.)

³ A „drága lélek” vagy „kedves lélek” fordítású „draga dussa” a korban többször előfordul, használta Mulih is a *Dubovne jacske* könyvében. Juraj MULIH, *Dubovne jacske* [...], va Gyuri, 1750. (Lásd: HZ, 74.)

A gyónási imádságok elején olvashatjuk: „N. B. Ha még többet akarsz a szentgyónásra való jó felkészüléshez, akkor ezt megtalálod a katekizmusomban, amelyet befejezésül e könyvhöz helyeztünk, amelyet, javaslom, többször olvass el.” (HZ, 73.) Ez azonban a *Hisa Zlatá*ban nem található, tehát egy másik könyvből való átvétel miatt maradt meg.

Az imakönyvben hivatkozott, idézett egyházi szerzők

Egyszerű emberek számára készült az imakönyv, más szerzőkre való hivatkozások alig találhatók benne. Emiatt fokozott figyelmet érdemel az a kevéske néven nevezett szerző, akiknek a nevét mégis olvashatjuk az imakönyvben.

Az idézett szerzők egyike a „doctor seraficus”-nak is nevezett ferences, Bonaventura (1218–1274). Itt Szent Antalhoz szóló imáját olvashatjuk. (HZ, 333.) Egy másik Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153), aki a középkorban – többek között – a jegyesmisztikáról, a Krisztus-misztikáról fogalmazott meg nagyhatású gondolatokat. A menyasszony mértéktelen szeretetével (amor intemperans) kapcsolatban így kiáltott fel: „Ó, hirtelen (praeceps), heves (vehemens), lángoló (flagrans), féktelen (impetuose) szeretet, aki nem engeded, hogy rajtad kívül másra gondoljunk, minden visszataszít és unalommal tölt el, magadon kívül mindent megvetsz és csak magaddal vagy elégedett! Te összekuszálsz a rendet, nem igazodsz semmiféle szabályhoz, nem ismersz mértéket (modus).”⁴ Ez a heves, lángoló Isten-szeretet mint elérendő vagy követendő életminta a *Hisa Zlata* imádságaiban többször megjelenik.

Szent Athanáz alexandriai püspök (295 k.–373) hitvallása – az úgynevezett *Quicumque* vagy *Symbolum Athanasii* – is olvasható az imakönyvben. (HZ, 137–142.) A neki tulajdonított, ám vitatott eredetű imádság a Szentháromságról és a megtestesülés misztériumáról szól. A II. Vatikáni Zsinat után szűnt meg a rendszeres éneklése: addig a vasárnapi primában rendszeresen énekeltek. Magyarul Pázmány Péter fordításában bekerült az *Éneklő Egyház* népénektárba.⁵

⁴ Kurt RUH, *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Bp., Akadémiai, 2006, 258.

⁵ *Éneklő egyház: Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1985, 1132–1135.

Zsoltárok kompilációja

„A hirtelen, váratlan halál ellen való orvosság” („Vracstvo szuprot nagloj, i nerpipravnoj szmertí”) címet viselő ima zsoltárkompiláció. (HZ, 385.) A következő zsoltárrészletek szerepelnek – a következő sorrendben – az imában: 12, 4; 30, 6; 85, 17; 115, 7; 138, 5–6; 141, 6–7. Amint Šundalić kimutatta: 16. századi szerzőket követ ezzel az eljárással Bogovich. Nikola Dešić 1560-ban Páduában megjelentetett *Raj duše* című könyvében lát napvilágot szinte ugyanez a zsoltárkompiláció: csak egyetlen részletet helyezett Dešić más sorrendbe. Nyelvileg azonban Bogovich jelentősen átírta a feltételezett forrását, Dešić imádságát.⁶

Átvételek további korábbi kiadványokból

Amint már a *Hisa Zlata* énekeinél is megállapítottuk, a legtöbb eddig igazolható átvétel – már a *Dubovni Verthyacszba* is – Juraj Mulih *Dubovne Jacske* című könyvéből (va Gyuri, 1750) történt. Mivel Mulih könyvében csak kevés imádság található, ezért csak néhány átvétel történhetett.

Az étkezés előtti ima némileg átírt, ahogy a többi is. „Urunk Istenünk, áldj meg minket és ezeket az ajándékaidat, amelyeket magunkhoz kívánunk venni, és testünket a te szolgálatodra felerősíteni.” (Mulih, 1750, 73.) – A *Hisa Zlatában* ugyanez így hangzik: „Urunk Istenünk, áldj meg minket és ezeket az ajándékaidat, amelyeket venni [!] akarunk, és bűnös testünket a szolgálatodra felerősíteni.” (HZ, 19.) – Ez az apróság is jelzi azt az eltérést, amit akár Mulih könyve és a *Hisa Zlata*, akár a *Dubovni Verthyacsz* és a *Hisa Zlata* között tapasztalhatunk: a *Hisa Zlatában* a negatív érzelmek keltése a cél, és fontos az ember gyarlóságának, bűnösségének a hangoztatása.

De pozitív tartalmú betoldások is találhatóak, mint a következő Mulihtól való átvételnél látható, az étkezés utáni imába a „Köszönjük neked, Úr Isten, ezeket és minden ajándékodat” részhez Bogovich betoldotta, hogy „amelyekkel kegyesen megajándékoztál minket”. (Mulih, 1750, 73; HZ, 20.)

⁶ Vö. ŠUNDALIĆ, *i. m.*, 221. – A hirtelen halál ellen való orvosság eredetileg: Nikola DEŠIĆ, *Raj duše*, Padova, 1560, 445r–446v.

Az imádság végéhez Bogovich még betoldja: „Adj, Uram, minden jöte-vőnknek – élőknak és holtaknak – örök Életet. Amen.” (HZ, 20.)

Az esti imádság Mulihtól átvétel, de Bogovich erősen átírta. (Muli, 1750, 73–75; HZ, 21–23.)

A „Názáreti Jézus, Zsidók Királya” kezdetű fohász átvétel Mulihtól, de Bogovich a *Hisa Zlata*-ban hosszabb imát fűz hozzá. (Muli, 1750, 78; HZ, 27–28.)

A *Miatyánkról* Nikola Krajačević Sartorius versbe szedett imádságot közölt 1640-ben kiadott imakönyvében,⁷ Bogovich pedig imát írt a *Miatyánkból*. (HZ, 147–154.)

A *Hisa Zlata* egyik újdonsága a *Dubovni Verthyacsho*-hoz képest a házastársak egymásért szóló imádsága, amelynek előképét viszont Frangepán Katalinnál találjuk meg, az *Útitárs (Putni tovaruš)* című imakönyvében szerepel.⁸ Bogovichnál többek között ezt olvashatjuk:

Nagyon bölcs Isten, aki hatalmas bölcseségedből e Világ kezdetén az első házastársakat, és a régi Pátriárkáknál is tiszteletben tartottad ugyanezt a szent házasságot, annak jegyében, hogy általa az emberi nemzet növekedne, és a választottjaid száma a mennyben meglenne, add nekem és házastársamnak égi áldásodat, hogy ebben az állapotban híven szolgáljunk, és benne bölcsen és állhatatosan egymásért alázatosan éljünk, hogy ez az állapot számunkra ne romlás legyen, hanem a megváltásunkat szolgálja [...]. (Bose premudri, kisi polig prevelike mudroszti u pocsetku ovoga Szvita va pervom hisnom zakonu, hisno tovarustvo poszvetil, y u sztari Patriarkah jeszi va postenyi dersal to izsto szveto Histvo, vato jime, dabisze po nyem cslovicsji narod povekssaval, y tvojih izibranih broi va nebi napunil; darui ti meni y mojoi tovarussiczi (ali ako szi sena, reci: mojemu tovarussu) tvoi nebeszki blagoszlov, dati va ovom sztalissu verno szlusimo, ter va nyem szpametno y dosztoino jeda drugomu pokorni sivimo, danam ov sztaliss nebude na szkvarenyne, nego na zvelicsenyne [...]; HZ, 392–393.)

Az első áldozás utáni ének – a négyből – a Loyolai Szent Ignác fohászként ismert „Krisztus lelke, szentelj meg engem” (Dussa Kristusseva poszveti me; HZ, 108–109), amely horvátul a 14. századi „Vatikáni Imakönyv”-ben (Vatikanski molitvenik) jelent meg először, ennek egy átírt, stilizált változata.⁹

⁷ Nikola KRAJAČEVIĆ Sartorius, *Molitvene knjižice*, Požun, 1640, 453; ŠUNDALIĆ, *i. m.*, 218.

⁸ Katarina FRANKOPAN ZRINSKA, *Putni tovaruš*, 1661, 351–352.

⁹ ŠUNDALIĆ, *i. m.*, 219. Vö. Franjo FANCEV, Ciro GIANELLI, *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir*, Zagreb, 1934 (Djela HAZU, knj. 31).

Egyes szavak megfelelései nyomán feltételezhetjük, hogy a grádistryei horvátok első katolikus evangéliumos könyvét forrásként használhatták a *Hisa Zlata* összeállításánál. Ilyen szó például a „plav” (hajó).¹⁰

János evangéliumának az elejét a mise befejező imádságai között találjuk, bár címe szerint „Szent János utolsó evangéliuma”. (HZ, 58–60.) Az ünnepekre szóló evangéliumi részek között megtaláljuk a *Pavlinksi zbornik*ben olvashatókat is, de ott kaj dialektusban, míg itt csá nyelvjárásban szerepel.¹¹

A közvetlen előkép: a *Dubovni Vrtlyac*

A közvetlen példát a *Dubovni Vrtlyac* (a továbbiakban *DV*) jelenti, amelyet egy évvel korábban adott ki Bogovich és Palkovics. Egyes vélemények szerint azonos a két imakönyv. Részletes összevetésük nyomán azonban feltűnnek az eltérések, a különbségek. Feltűnik, hogy a *DV* számozatlan oldalú bevezetőjében a doxológia mondásához vagy hallásához/hallgatásához 30 nap búcsút ígér – míg a *HZ*-ban ritkán találkozunk az imádságokban a „Dicsőség”-gel. A *DV* 1–5. oldalán olvasható imák nem szerepelnek a *HZ*-ban.

A mise felajánlási részénél mondandó imádság a *HZ*-ban (42–43) részben változata, átírt variánsa a *DV*-ban (12–13) olvasható hasonló imának, de van hozzáírt része is. A szent ostya felmutatásának imája a *HZ*-ban (47–48) azonos a *DV*-ban találhatóval (13), de a *HZ*-ban a befejezésnél a Jézus-hoz szóló invocáció gazdagabb, bővítettebb. A *DV*-ban „O dobri Jesus” (Ó, jó Jézus), a *HZ*-ban „O dóbri Jesus, o szlatki Jesus, o Divicze Marie predragi Szin” (Ó, jó Jézus, ó, édes Jézus, ó, Szűz Mária drágalátos Fia) található. Az áldozás utáni Loyolai Szent Ignác-imádságot már a *DV* (13–14) is közli (vö. *HZ*, 48–49). Apró eltéréseket fedezhetünk fel: például a visszaható névmás „méne” (engem) helyett a *HZ*-ban a rövid alak („me”, engem) jelenik meg. További hasonlóság található más mise alatti imádságoknál is. Ezt tapasztaljuk a gyónási imáknál is (például *HZ*, 75–78, 88–93). Több új áldozási imádságot, valamint a *Miatyánkról* szóló imádságot találunk a *HZ*-ban, amelyek a *DV*-ban hiányoznak.

¹⁰ *Horvacko evangelye*, Győr, 1732, 34. – NYOMÁRKAY István, *Ein burgenländisch-kroatisches Evangelienbuch aus dem Jahre 1732*, *Studia Slavica*, 19, 1973, 399.

¹¹ *Pavlinksi zbornik 1644: Transkripcija i komentari*, pripremila za tisak i popratne studije napisali Koraljka KOS, Antun ŠOJAT, Vladimir ZAGORAC, Zagreb, 1991, 53–54.

A Jézus nevééről szóló officium mindkettőben olvasható: *DV* 30-tól, *HZ* 157-től. De a *HZ*-ban egyes szavak variánsát találhatjuk, például: „legszegényebb Jézus” – *DV*: „Jesus naiubogij”, *HZ*: „Jesus najsiromassij”. Továbbá a *HZ*-ban betoldott, újabb sorokat is találunk, például: „Jesus najpokorniji” (legalázatosabb Jézus; *HZ*, 164); „Jesus mirnik med Bogom i lyud” (Isten és az emberek közötti békítő Jézus; *HZ*, 165); a *DV*-ban ezek nem szerepelnek.

A további imádságoknál is hasonló összefüggések, illetőleg eltérések fedezhetők fel. Vannak a *DV*-ban olyan imák, amelyek hiányoznak a *HZ*-ban: például a 49–51. oldalon. Találunk azonos szándékokra teljesen más imádságokat is: Szent Mihály és Ráfael arkangyalokhoz más imádság található a *DV*-ban (76 és 77) és a *HZ*-ban (289–290 és 292); a Gábrriel arkangyalhoz szóló imádság a *HZ*-ban (291–292) a *DV* (77) változata. A szentekhez szóló imádságok közül a Donáthoz szóló (*HZ*, 347–348) hiányzik a *DV*-ból, amint hiányzik a hirtelen halál elleni imádság (*HZ*, 385–387), a pestis elleni ima (*HZ*, 388–390), hiányoznak a családtagok egymásért szóló imái (*HZ*, 392–400), valamint az egy apostolhoz, egy vértanúhoz, egy hitvallóhoz és egy szűzhez szóló általános imák (*HZ*, 371–376). A betegeknek és haldoklóknak mondandó imádságok mások a *DV*-ban (88–91) és a *HZ*-ban (401–412).

A nyelvi sajátosságokból

A grádistyei horvátoknál nem rögzült a konszekrált ostyára a „lelki liszt”, „lelki táplálék” (duhovno brasno), de a *Hisa Zlatá*-ban megjelent: „A lelki táplálék, amely Istentől a haldoklóknak adatott” („Brasno duhovno od Boga dano lyudém preminuchim”; *HZ*, 185). Marko Marulić (1450–1524), a nagy spliti humanista írásában már megtaláljuk a „lelki liszt”, „lelki táplálék” kifejezést. Lelki tápláléknak fordítja Balogh István.¹² Azt gondoljuk, hogy Bogovich az imakönyv összeállításánál azt a kaj-horvát hagyományt követte, amelynek létezését a *Gazophylacium* és egy önálló kötet, amely ezt a címet viseli, igazolja.¹³ Utóbbi, Nikola Hermon jezuita könyve az 1656-ban

¹² BALOGH István, *Politikai nyelvtörténet*, Létünk, 2007/3, 17.

¹³ Joannis BELLOSZTENCZ, *Gazophylacium* [...], Zagrabiae, Typis Joannis Baptistae Weitzi, Incltyi Regni Cratae Typographi, 1740, 29.

megalapított rijekai Szent Kereszt Társulat számára készült, és 1693-ban jelent meg Ljubljánában.¹⁴

Több horvát szó, kifejezés külön elemzendő lenne ahhoz, hogy az előzményeket, a mintákat egyes nyelvi sajátosságokkal is alátámasszuk. Ennek kifejtése helyett azonban ezúttal csupán utalunk néhány – további – nyelvi sajátosságra, különlegességre. A magyar jövevényszavak között található például a „csalarni szvit” (csalárd világ; például *HZ*, 325). A katona szó „voschan” formája a „vojak” forma helyett (*HZ*, 345); az uralkodó szó „ladavacz” formában (*HZ*, 289); a fekély szó „mozol” formában (*HZ*, 77); a lény szóra a „bitye” (*HZ*, 191) – utóbbit Nyomárkay szótára¹⁵ nem közli a *Hisa Zlatá*ból, csak Jordán Tamás 1857-es katekizmusában és az 1862-es közép-katekizmusban található szavakra hivatkozik.

Látványos ünneplés – passzív részvétel

A barokk kultúra az ünneplés kultúrája – a látványos ünneplés kultúrája volt. Láttatni engedte a parasztoknak és a polgároknak a fennkölt és fenséges ünneplést, amelyben ők nézőként vehettek részt. A szentmisén tehát szinte passzív résztvevők voltak a hívek: csak az éneklésbe kapcsolódtak be. Bár, ha jeles templom ünnepi miséjét tartották, akkor azon a templom zenekara szerepelt – többnyire az éneklés helyett.¹⁶ Ezért olvashatunk az imakönyvben sok mise alatti imádságot, elmélkedést.

¹⁴ Nikola HERMON, *Brašno dubovno – molitvenik uredio* [...] Branko Fučić, Rijeka, Katedrala u Rijeci, 1993. Faks. pretisak izd.: Ljubljana, Tiskara J. Tadija Majera, 1693.

¹⁵ István NYOMÁRKAY, *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen mit einem rückläufigen Verzeichnis der Tittelwörter*, Szombathely, Akadémiai – Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov – Wissenschaftliches Institut der Burgenländischen Kroaten, 1996, 9.

¹⁶ Franjo Emanuel HOŠKO, *Sadržajne i povijesne odrednice razvoja i istraživanja pučke pobožnosti*, Bogoslovska smotra, 1983/2–3, 199; Joseph Andreas JUNGSMANN, *Liturgisches Erbe und pastorale Gegenwart*, Innsbruck, 1960, 109–110.

Pietas austriaca: Szentháromság, Szent Kereszt, Eucharisztia, Mária tisztelete

A „pietas austriaca” szellemisége is tükröződik a kegyes jámborságon, s ennek lenyomata is ez az imakönyv. A Szentháromság és a Szent Kereszt tisztelete a törökök elleni harchoz, az Eucharisztia- és Mária-tisztelet pedig az ellenreformációhoz köthető. Krisztus tisztelete már középkori gyökerű, de az ő háromféle tisztelete jellegzetesen barokk. A szenvedő Krisztus tisztelete, a megdicsőült Krisztus tisztelete, valamint Krisztus tisztelete az Eucharishtiában mondhatni egyelő súlyt kap e korszak hivatalos szertartásaiban és kegyes jámborságában. A Fájdalmas Krisztus (Ecce Homo) számos kőoszlopon jelent meg ebben az időszakban az utak mentén. De – e tiszteletek kiemelkedő képviselői – a ferencesek révén megjelenik a keresztútjárásban, a keresztút imádkozásában is.¹⁷ Ugyancsak sok szenvedő Jézussal kapcsolatos imádságban (Jézus szenvedő tagjainak, Jézus sebeinek tiszteletében; *HZ*, 200–212) – és többek között a Jézus szenvedéséről szóló litániákban (*HZ*, 193–200) – is kifejeződött e tisztelet.¹⁸ Mivel eredetileg a kismartoni kálváriához kötődő Máriás horvát kegyes társulatnak készített könyvről beszélünk, a hangsúlyos Mária-tisztelet magától értetődő.

A fentiek mellett – Söveges Dávid nyomán – számba vehetjük a hazai barokk népi lelkiség szentkultuszát, amint ezt megtettük az énekeknél is.¹⁹ Söveges szerint jelentős Nepomuki Szent János, Mária Magdolna, Szent Mihály, Szent Flórián, Szent Vendel, Szent Sebestyén és Szent Rókus tisztelete. Szent József csak a 19. században lesz divatos Antaléval és Tádééval egyetemben, és nagyon terjed a magyar szentek tisztelete.²⁰ E sorból csupán Mária Magdolna hiányzik, ha könyvünk szenttiszteletét tekintjük át, Szent Vendel helyett pedig megjelenik Donát. Ugyanakkor Szent József és Pádúai Szent Antal tisztelete már jelen van. Utóbbi tisztelete ferences szentként természetesen egy ferences kiadványban, amint Szeráfi Szent Ferenc tisztelete is.

¹⁷ Konrad BAUMGARTNER, *Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration*, St. Ottilien, 1975, 457; HOŠKO, *i. m.*, 201.

¹⁸ HOŠKO, *i. m.*, 200.

¹⁹ SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből II. A reneszánsz humanizmustól a II. Vatikáni Zsinatot követő változásokig*, Pannonhalma, Bencés, 2007 (Napjaink Teológiája, 7).

²⁰ *Uo.*, 104–105.

Régi és modern – középkori és barokk

Akár az imádságokban megjelenő szenteket vizsgáljuk, akár az egész imakönyv szerkezetét, tartalmát tekintjük át, azt tapasztaljuk, hogy a régi és az új keveredik benne: tehát a középkori és a barokk elemek egymás mellett találhatók.

Ha Pázmány *Imádságos könyvét* (1606) a középkori, órás imakönyvekkel szemben modernnek tekintjük, akkor a *Hisa Zlata* modern is, meg régi, középkori is. A könyv szerkezete pedig már alapjaiban modern. Pázmánynál hivatalos, közösségben mondott imák, napközi imák, gyónást, szentáldozást kísérlő imák, imák a szentmise alatt, hálaadó és dicsérlő imák, különféle kérő imák, különféle állapotokban lévők imái találhatók.²¹ Bogovich imakönyve is ilyen szerkezetű. Pázmány például emlékként idézi a régi „keresztvetést”, azaz a homlokra, szájra, szívre rajzolt kis keresztet, Bogovich pedig ezt a gyakorlatot követi imádságaiban (vö. *HZ*, 28).

Pázmány nem követi azt a késő gótikus gyakorlatot, hogy egyes kedvelt szentekhez írjon imákat, hanem csak általános imákat ír az egyes szentek és más tiszteletre méltók csoportjaihoz: az apostolokhoz, a mártírokhoz, a szüzekhez, a konfessorokhoz.²² Bogovich ilyen imákat is közöl, de több konkrét szenthez is fohászodik imádságokban. Sőt, ezeket a középkori gyakorlatnak megfelelően kéri valami elleni oltalomra. Ez is régi, középkori viszonyulás: a valami ellenében kért segítség. Az új már valamiért szóló ima. Valami elleniek például: Szent Sebestyént a pestis ellen kéri oltalmazóként, Szent Flóriánt a tűz ellen, Szent Donátot a rossz idő ellen, Szent Apollóniát a fogfájás ellen, Szent Lúciát a szembetegség ellen, míg Szent Borbálát a jó halálért kéri támogatóul. Ez a valami elleni imamód és a valamiért imamód a szentek nélküli kérő, könyörgő imákban is megjelenik.

Stílus eszközök a kegyesség szolgálatában

Az érzelmek megmozgatása, az érzelmek révén keltett erkölcsi hatás jól ismert, a szakirodalomban feltárt módja a barokk retorikának. Az affektus-

²¹ *Uo.*, 106.

²² *Uo.*, 108.

elmélet szerint ez akkor válik jelentőssé, amikor megjelennek a patetikus figurák is.²³ Ehhez a barokk szerzők gyakran azt az utat választják, hogy ellentétes érzelmekkel kívánják elérni a megfelelő hatást. Ezt az utat választotta Bogovich is a *Hisa Zlatá*ban. Erre utaltunk már az imakönyv énekeivel kapcsolatban is. Az imádságokban is olyan fordulatok, megfogalmazások találhatók, amelyek félelmet ébresztenek a hívőben, hogy ezáltal – a félelmei tárgyát, a kárhozatot elkerülendő – az örök boldogságot, a mennyországot kívánja, azt törekedjen elérni. Tehát negatív érzelmekkel pozitív értéket, erkölcsiséget ébreszt, alakít az ilyen ima. S ha a közvetlen előkép, a *Dubovni Verthjac* és a *Hisa Zlata* közötti különbséget keressük, akkor hatását, eszmeiségét illetően ebben leljük meg. Noha a felszínebb összehasonlítás nyomán azt mondanánk, hogy a két imakönyv szinte azonos, alaposabban szemügyre véve ez a stiláris elem erőteljesen megkülönbözteti őket. Az eddigi vélekedéssel szemben tehát ki kell jelentenünk, hogy éppen a *Hisa Zlatá*ban jól megfogható affektivitás jelenthette e könyv óriási sikerét, sok ezer példányos megjelenését a százezernyi grádistryei horvát számára. Példaként a Szent Apollóniához szóló imádságot idézhetjük (*HZ*, 353–354):

Ó, nemes Szűz, Isten vértanúja, szent Apollónia! Ki az Égi Völegényed, Jézus Krisztus szeretetéért szörnyű kínokat szívesen és boldogan vállaltál, amikor az ő szent Nevéért fogaidat kiverték; alázatosan kérlek, kérjed értem a kegyes Istent, hogy szabadítson meg a súlyos fogfájástól és minden bűntől, hogy halálom után ne legyek a külső sötétségbe vetve, ahol sírás és fogszikorgatás lesz. Amen. (O Plemenita Divicza i Mucsenicza Bosja, szvéta APOLONIA! ka szi za lyubav tvojeja Nebészkoza Zarucnyaka JEsussa Kristussa sztrassnu muku radó i veszelo terpila, kad szuti za nyegovo preszvéto Jime zube zbijali; ponizno ti sze molim, proszi za me miloga Boga, da me oszlobodi od preteské zubné boli i od szi grihov, da po szmertí nebudem zahichen va oné vajnszke [!] skurine, kadi bude placs i skripanye zubi. Amén. *DV*, 87.)

Mindenható Úristen, akinek a dicsőségére és hálaadására szent Apollónia szörnyű és keserves fogkirángatást szenvedett, kérünk, hallgass meg minket, hogy mi, akik az ő emlékezetét szolgáljuk, a szörnyű fogfájástól imádsága által mentesüljünk, és halálunk után az Égi Királyságot elnyerjük. Amen. (Szemoguchi Goszpodine Bose, za koga diku, y hvalu, je szvéta Apolonia Sztrassno, y suhko zubno terzanye terpila. Proszimote, uszlissi nasz, dasze mi, ki nye szpominanye pobosno obszljusjemo, od sztrassne zubné bóli: po nye molitvi mentujemo, y po szmertí nassoi Nebészko Krályesztvo zadobimo, Amen.)

²³ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csonkai Könyvtár, 45).

A negatív érzelmeket gerjesztő „hogy halálom után ne legyek a külső sötétségbe vetve, ahol sírás és fogcsikorgatás lesz” (HZ) helyett az ima végén azt kérni, hogy „halálunk után az Égi Királyságot elnyerjük” (DV), nagy különbséget jelent. Pozitív érzelmeket kelt az imádkozóban az a magyar nyelvű, Szent Apollóniához szóló imádság, amely vélhetően a *Hisa Zlata* keletkezésének idejében íródhatott egy Kámán Kata szolgáló fizetéséről és tartozásáról szóló nyugta hátlapjára, s amely Vidos János özvegye, Tallián Júlianna chartabianciái között maradt fenn, ezért 1768-ra datálható.²⁴ Összevetésül a szövege:

Istenj Kinek dicsőségéért a' szent szűz, es Mártyr Apollónia fogainak Ki-verésétt, es füleiben forró ónnak öntésétt szenvette nagy bekességgel, Könyörgök néked alázotossan, hogy a' Kik az ő emlékezetitt tisztellyük, a' fog fájásnok, es füleink siketségének Kinyaibul megmenekgjünk, es az örök életnek örömeben juthasunk, a' mi Urunk Jésus Krisztus által. Amen.

Az imádságokban az ima mondója nagyon gyakran kifejezi, milyen mélységesen nagy bűnös, s kéri Isten bocsánatát. A Szentháromsághoz szóló reggeli imádságban például ez áll:

Tudom, hogy ezen az éjszakán sok lelkecskét bűnös ágyából kemény bíróságodhoz hívtál, és a szokásnak megfelelően a pokol szenvedéseire ítélted, engem pedig, sokkal nagyobb bűnöst életben és egészségben tartottál. (Znam da jeszi ovu noch nogo dussicz iz nyihove grissne sztélye na tvoi ostrí szud pozval, i po praviczí va paklénszke muke odszudil, a mene za csuda véchega grissnika jeszi sívoga, i zdravoga obdersal. HZ, 4.)

Páduai Szent Antal litániájában egy régi toposz jelenik meg Szent Antal egyik jellemzéseként: „a gonosz ellenség ostora” („Ti bics zali népreteľov”; HZ, 330). Az „Isten ostorából” való áthallás nyilvánvaló. „Isten ostora” pedig a *Hisa Zlata* megjelenését megelőző évezredben Attila volt, a hunok vezére. Itt azonban ne ragadjunk le, hiszen e jelzős szerkezet a káldeusok jellemzéseként adott tartalmi hasonlóság miatt alakulhatott ki Attilánál. Habakuk prófétának Isten úgy jellemezte a káldeusokat, azaz a babilóniaiakat, miként később a hunokat; e bibliai helyet gyakran így is értelmezték: „Az első jövendölés: a káldeusok az Isten ostora” (Hab 1, 5–11).²⁵

A fokozás sajátosan barokk módját találjuk az esti imádságok között.

²⁴ Vas Megyei Levéltár, Polgári Perek Fasc. 251. N. 51. – Az adatot Benczik Gyulának köszönöm.

²⁵ *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1068.

Ó, hõn szeretett Istenem és minden javam! Valahányszor lélegzetet veszek a mai éjszakán, annyiszor ezerszer légy általam áldva, és valahányszor ereim és szívem megmozdulnak, annyiszor légy helyettem dicsérve a teljes égi udvartól, és hálaadásul minden jótéteményedért felajánlom néked Jézus és Mária drágalátos szívét. (O preljubljeni Bog moj, i sze dobro moje! kulikogoder krat ovu noch zdahnem, tuliko jezero-krat budi od mene blagoslovlyen, i kulikogoderkrat mi sze sila, i szercze gane, tulikokrat mészto méne budi hvalyen od szega dvora nebészkoa, i na zahvalnoszt za sze dobrocsinénye tvoje offrujem ti prelyublyéna szercza Jesussa i MARIE.)

Az idézet rávilágít arra is, hogy Bogovich terjeszti Jézus és Mária Szívének tiszteletét is.

Az „Isten Anyja hét fájdalmaról” szóló imádságban az ima mondója emlékezteti a Szűzanyát élete egyes eseményeire, analógiaként használja fel azokat, hogy kérhesse Máriát, úgy legyen most az ő segítségére, amint egykoron tette. Például:

Ó, Mária, te, aki a türelem igaz tükre vagy! Emlékeztetek szeretetedre, amellyel fiadhoz a legnagyobb fájdalmak közepette is hű maradtál, és kérlek, maradj velem is ilyen híven utolsó és legnagyobb szenvedésem idején. (O Maria, ti pravo zerczalo szterplénja! szpominam te isz oné lyubavi, sz-kum szí pri tvojem Szinu va nyegovi najvechi muka vérnó osztala, i proszim te, obsztani i pri meni tako vérnó, [sic!] va poszlipnyoj [sic!] i najvechoj muki mojoj. *HZ*, 287.)

Hét analógiát sorol ez az imádság. (*HZ*, 286–289.) Így összetett gondolatritmus születik, amely egyben az affektivitással is él.

Sorolást, halmozást többször használnak az imádságok. Idézzünk egy másik példát is:

Ó, rendkívül szerencsés Mária! Te, a könyörületes Isten Anyja, te, a szenvedő ember Anyja, te, a kemény Bíró Anyja, te, a bűnös vétkes Anyja.²⁶ (O MARIA kruto szrichnal ti Mati Boga milosztivnoga, ti Mati cslovika nevólynoga, ti Mati Szudcza ostróga, ti Mati krivcza grissnoga. *HZ*, 246–147.)

Az utazás a világ háborgó tengerén – e romantikus, érzelmes szövegekben ma nagy előszeretettel alkalmazott metafora is megjelenik az imakönyvben. „Míg e világ háborgó tengerén utazom, világíts és ne hagyj elmerülni?” („doklyésze po zburkanom ovoga szvita morju vózim, szviti mi i nedajmisze utopit?”; *HZ*, 269). Quintus Horatius Flaccus (Kr. e. 65–8) ódájának költői képe rendkívül szívósan él, s időről időre meg-megjelenik a szépirodalmi, s talán még gyakrabban a közköltészeti alkotásokban, s amint látjuk, néha az imádságokból sem marad ki.

²⁶ Utóbbi fogalom nehezen értelmezhető: talán elírás egy átvétel kapcsán.

Ehhez hasonlóan gyakorta olvasható a romantikus írásokban a másik jellegzetes barokk kép: a lángoló szív, a lángoló szeretet, avagy a szív lángoló szeretete. Mária szeretetéről olvashatjuk a *Hisa Zlatá*ban: „Óh, bárcsak úgy meggyulladna szívem a szeretetedtől, hogy minden evilági vágyat bennem eloltana!” („Oh dabi sze szercze moje od ljubavi tvoje tako vasgalo, dabi sze va meni sze poselénye ovoga szvita pogaszilo!”; *HZ*, 267.)

Litániák

Nem véletlen, hogy sok – összesen tizenöt – litániát tartalmaz e könyv, hiszen a litánia-imaforma nagyon megfelelt a barokknak: ekkor élte virágkorát.²⁷ Az *Officium Rakoczianumban* tizenhét litánia található, a *Himmelische Palmgärtlein*ben tizenegy.²⁸

Szent Józsefről is olvashatunk litániát az imakönyvben. Ehhez egy „Jézus, Mária és József”-hez szóló imádság is csatlakozik. Azt gondolhatnánk, hogy a Szent Család tiszteletének a nyomára bukkanunk. Noha az „égi család” (z-obum nebészkm drusinum; *HZ*, 296) kifejezés szerepel az imádságban, sőt, „fogadj családtagodul”, kéri az imát mondó, de az ima kérő része az utolsó órában való támogatásra vonatkozik. Az imádkozó kéri Szent Józseftől: „őrizd testemet és lelkemet minden tisztátalanságtól, büntől és szerencsétlenségtől, jöjj bátorításomra, amikor majd halálos fájdalomban gyötrődöm, érd el, hogy életemben szokásommá váljon, halálomban utolsó szavam és gondolatom legyen Jézus, Mária, József”. (*HZ*, 296–297.)

Továbbélés

Míg a *Hisa Zlata* énekeinél nagyarányú továbbélést állapíthattunk meg, addig az imádságos részből napjainkig alig valami maradt használatban a grádistryei horvátoknál. Például a keresztút, továbbá néhány litánia – a *Lorettói*, a *Mindenszentek*-, az *Oltáriszentségről* és a *Jézus nevééről* szóló litániák, valamint a halottnál mondottat ma is imádkozzák a grádistryei horvátok.

²⁷ SÖVEGES, *i. m.*, II, 133.

²⁸ *Uo.*

Használják még egyes fohászokat, mint „Jézus, Mária, József, segítsetek” (HZ, 1.) Más azonban nem él a *Hisa Zlata* imádságaiból.

Összefoglalásul azt is ki kell emelnünk, hogy bár a könyv a ferences övtársulat horvát tagjai számára íródott, az imarészben a Szűzanyának nem jut kiemelt, jelentős szerep. A sokféle dedikációjú imádságban inkább az Istenközpontúság – különösen a Fiúra és az Atyára fordított figyelem – uralkodik, noha a Szűzanya – mint mediatrix – egy-egy sor erejéig gyakorta feltűnik a másokhoz szóló imádságok esetében is.

MACZÁK IBOLYA

Lelki fegyverek – újraírt imádságok

2009 novemberében a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban konferenciát rendeztek *Távol a fronttól – A hátország nagy háborúja* címmel.¹ Ezen alkalommal tartott előadásomban a háborús imakönyvek kérdéskörével (elsősorban pasztorális és reprezentációs szerepükkel és irodalmi eszközeikkel) foglalkoztam.² Az ott előadott anyagom a kutatás további szakaszaiban kiegészült, e munkafolyamat az anyag átstrukturálását tette szükségessé. Ebből adódóan jelen előadásomban elsősorban a hagyományhoz való viszonyt helyezem középpontba két 17. századi imakönyv példáján. Elsősorban a szövegalkotási módok hagyományát, a „rég, jól bevált” imák némiképpen tekintélyelvű hagyományozódását mutatom be. Ugyanakkor egy érdekes példa erejéig kitérek az imakönyvek sajátos reprezentációs (olykor politikai) funkciójára is.

Mind katolikus, mind protestáns vonatkozásban igazolható, hogy az első világháború kitörését követően szinte azonnal számos katonaimakönyv látott napvilágot. Ezeket vizsgálva megállapítható, hogy célzott, változatos és tömeges megjelenítésükkel szinte azonnal reagáltak az eseményekre az egyes egyházi intézmények – ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Magyar katolikus lexikon*ban külön terminus technicussal illetik: tábori imakönyveknek vagy katonaimakönyveknek nevezik a hasonló jellegű kiadványokat.³

Ugyanakkor tartalmi vonatkozásban fontos megjegyezni, hogy az aktualizálást viszont a többség korántsem tartotta feltétlenül szükségesnek – sőt kimondottan károsnak vélték. Így jelenhetett meg a Protestáns Szemle hasábjain az alábbi imakönyvkritika-részlet: „[...] egyáltalában nem tartjuk sikerültnek a Lencz Géza [...] könyvében közzétett alkalmi imádságokat,

¹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2009. november 23–25. Szervezők: Szoleczky Emese, Závodi Szilvia.

² A tanulmány szerkesztett változata megjelent: MACZÁK Ibolya, *Imakönyvek az első világháborúban*, Médiakutató, 2010/1, 99–102.

³ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, IV, Bp., Szent István Társulat, 1998, 259–260.

melyek majdnem kivétel nélkül mind azért nevezik magukat imádságoknak, mert az Istent »Te-«-nek szólítják s itt-ott elmésen ki is oktatják a világok Urát a napi eseményekről, sőt Szombati Szabó István arról is, hogy Ő a mohamedán katonának is atyja, melyet nem kevesebb, mint három oldalon bizonyít be.”⁴ A mai olvasó téved, ha a fentiek nyomán úgy gondolja, hogy a Lencz Géza által szerkesztett kötet hemzseg az aktualitásoktól és konkrét utalásoktól. A különös rosszállással említett Szombati Szabó-féle imádság legkonkrétabb része a címe, amely így hangzik: *Temető imádság harctéren megsebzett s hazai kórházban meghalt mohamedán vallású bosnyák katona felett*. Sem a konkrét harci cselekményről, sem az elhunyról nem derül ki több a vallásán kívül...

Ebben az esetben ugyan nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Protestáns Szemle és a debreceni teológiai akadémia köre ebben az időszakban a kívülállók számára is jól érzékelhetően kevésbé egyezett meg közéleti kérdésekben – a lapok hasábjain is megjelenő nézeteltérések tehát imakönyvektől és a jelen esettől függetlenül is voltak köztük –, de ezek egyik sarkalatos pontja éppen az aktualizálás, az eseményekre való reagálás volt.

Az aktualizálási igény hiánya nemcsak a negatív kritikából derül ki, hanem olykor az egyes imakönyvek előszavaiból is, példa erre katolikus részről a *Háborús zsoltárok* című könyvecske kiadása is, melynek esetében azt a tényt, hogy e kötetben a szerzői novumot nem a saját megfogalmazású gondolatok adják, meg sem próbálták titkolni. Sőt, kis túlzással élve ez adta a könyv reklámját is. A bevezető tanúsága szerint ugyanis ez egyszersmind a legújabb és legrégebb imakönyv⁵ – lévén voltaképpen zsoltárkompiláció, szövegalkotási szempontból centó. (Ez az olasz eredetű elnevezés a költészetben az idegen verssorokból összerótt értelmes szöveget jelenti. Lényege szerint tehát idézetköltészet.) E szöveg esetében valóban bibliai költeményekből, azaz zsoltárokból vett részekről beszélhetünk. Vagyis a szöveg megfogalmazását tekintve semmi önállóság nincs benne. A szerző (összeállító) ugyanis a különböző zsoltárok háborúra vonatkozó részeit kompilálta össze benne, méghozzá oly módon, hogy az imakönyv minden darabja a

⁴ [MAKKAI Sándor], *Háborús imák és traktátusok*, Protestáns Szemle, 1915/1, 88.

⁵ „Ha van háborús imakönyv, mely egyformán felel meg úgy a harctér lövészárkaiban küzdő katonáinknak, mint itthon maradt szorongatott kedveseinknek – nemcsak magán, de templomi használatra is –, akkor a háborús zsoltárok imakönyve az.” Terentiano BUBERLÉE, *Háborús zsoltárok*, Bp., 1915, 2.

Miatyánk egy-egy mondatához kapcsolódik. Azaz a kötet fő szervező eleme a *Miatyánk*, s ennek sorai tematizálják a *Zsoltárok könyvéből* kompilált, háborús vonatkozású szövegrészeket. A könyv Terentiano Buberléc 1793-as *Psalterium – Tempore periculosi belli, et publicae calamitatis usurpandum* című művének Péri Bonaventura által készített fordítása.

Itt jegyzendő meg egyébként, hogy különböző fórumokon (így elsősorban hitszónokokhoz szóló segédletekben, folyóiratokban) megjelentek a különböző locus-, illetőleg textusgyűjtemények, amelyek ugyan prédikációs segédletként funkcionáltak, de igen alkalmasak lehetnek akár hasonló kompilációs célokra is. Példa erre az 1912-ben alapított, soproni illetőségű Evangélikus Egyházi Élet című újság, amely kifejezetten háborús tematikával heti rendszerességgel közölt ilyeneket.

A lap alapító szerkesztője, Stráner Vilmos 1914-ben maga is összeállított egy háborús imakönyvet *Lelki fegyver – Hadba vonult evang. katonáink* címmel. A könyv korabeli népszerűségére jellemző, hogy 1915 januárjára már 7. kiadását érte meg. Német és szlovák nyelvre egyaránt lefordították. (Megjegyzendő, hogy eredeti példányszáma igen alacsony volt, de összességében több ezres nagyságrendről beszélhetünk.)

Az imakönyv tartalmát illetően kiemelendő, hogy egyik jellegzetes imája (a háború idejére vonatkozó szöveg) bizonyos értelemben egy „nulladik” kiadást is megért, amennyiben ezt a kötetkét megjelenése előtt is közölte a lap. Ez pedig egy olyan háborús imádság, amelynek első változata Ács Mihály *Arany láncz, avagy oly buzgó fobászkodások és rövid alázatos imádkozások, kikkel a győzhetetlen Isten meggyőző igaz hit, ő felségét magához kapcsolhatja* című imádságoskönyvében jelent meg. Nem is kevésszer: Lőcsén 1696-ban, 1701-ben, 1706-ban, 1708-ban, 1726-ban, 1748-ban és 1752-ben, Jénában 1734-ben és 1747-ben, Augsburgban 1760-ban, Pozsonyban 1781-ben és 1793-ban. Még 1858-ban is kiadták Pesten *Lelki arany láncz* címmel, és az imakönyv kivonata is megjelent *Arany láncz veleje* címen 1752-ben, a nyomtatási hely megnevezése nélkül.

Ács Mihálynak egyébként nem ez volt az egyetlen széles körben ismert imakönyve. Bod Péter a következőket írta irodalmi tevékenységéről:

Győrben az Augustai Vallason valóknak volt Papjok [...] irt egy szép Könyvtskét arról, miképen készülgessen az Halálra, és hogy vigasztalja magát betegségében 's mitsoda jelekre vigyázzon s a t. [...] Neve a' Könyvnek Bóldog halál szekere. Ki-nyomtatta vólt elsőben Áts Mihálynak Mihály nevű Fija a' Tö-

rök István Úr költségén Argentoratumban: de Leptinge nevű vámon árestálták mikor hazájába akarná hozni, s az impériumban lévő Magyar Hadak elprédálták. Mikoron Hokstádnál 1704-dik eszt. az Ánglus és Tsászár hadai a' Frantziákat felverték, mind a' Tiszteknek, mind a' Frantzia Köz-katonáknak egyetmssai között ezen magyar könyvtskének sok eksemplárjai találtattak. Mellyen elsőben tsudálkoztak, de annak-utána ki-tanúlták, hogy azokat a' frantziák Argentoratumban nyomtatták és arra tzeloztak vele, hogy ha Magyar-országba szándékjok szerint bé-jöhetnek, ott a Magyarokkal barátságot szerezzenek ezen könyvecske által, melyről értették vólt, hogy kedves vólna a Magyarok előtt.⁶

Az idézett anekdotikus rész nem csak arra utal, hogy az imakönyvek széles körben elterjedtek, és különösen háborúban volt jelentős szerepük (főleg a 20. századi anyagokból tudjuk, hogy méretük és terjedelmük okán igen praktikus lelki-szellemi útítársnak bizonyultak hadi helyzetben, és sok esetben lelki támaszt és vigaszt nyújtottak a tábori lelkész helyett egy-egy harci cselekmény során). Bod leírása felvillantja annak a lehetőségét, hogy az imakönyv egyfajta diplomáciai eszközül szolgálhatott már a régi korokban is. (Az első világháború idején a „politikai szempont” főként felekezeti vonatkozásban volt jellemző – vagyis az imakönyveknek missziós céljában mutatkozott meg –, ami eleve a Pázmány-imádságoskönyv egyik jellemzője volt.)⁷

A különböző kiadások összevetése érdekes és hasznos filológiai feladat lehetne; ezek közül én az első és az 1914-es harmadik kiadás szövegét vettem össze. (Ami megegyezik a „nulladik” kiadás változatával...) A kiadvány jegyzése szerint a háború idejére vonatkozó ima, azaz a *Hadakidejére-való Könyörgő imádság*⁸ „némi változtatással, illetőleg elhagyással” került kiadásra. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az ima szövegének 40%-át kihúzta a kötet összeállítója. Történetesen a következő részt:

Ki a' bünesek ellen kemény büntetésseddel, és megélesített fegyvereddel fenyegetődöl naponként. A'kik ellen [fogsz] hoszszas boszszú álló 's meg-emésztő fegyvert, és hisz nagy meszszünnen a' földnek utolsó részérül; a' Sasnak módgyára sebessen repülő olly szemtelen néped, a mely sem vén embert nem tiszteli, sem pedig az iffiaknak személyeket nem kedvellí, hanem mind a' barmoknak te-

⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, [Szeben], 1766, 16–17.

⁷ Vö. BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökömenizmus* = *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 252–259. Az *Imádságos könyvről* újabban: BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., PPKÉ, 2010, 195–201.

⁸ ÁCS Mihály, *Lelki arany láncz*, Lőcse, 1696, 140–143 (RMKI. 1489).

nyészését meg-emészti, s' mind pedig a' földnek gyümölsét el veszti. Uram, boszszú-állásnak Istene! [...] mi-is szemeinkel az elmúlt időkben a' pogány népeknek sokaságát láttuk, és meg-is tapasztaltuk szegény országunkban fenégetésednek igasságát, de mivel senki közülünk valóba meg-nem változtatta, senki meg-nem jobbította az ő utát, azért minden ideig-is héában vártuk a' békeséget, mert ímé! nintsen! Héában reménlettük a' meg-gyógyulásnak idejét, mert ímé! Felelem vagyom!⁹

A casus belli tehát kimaradt a szövegből – a továbbiakban Isten irgalma iránti vágy és békeóhaj jelenik meg benne.

Hasonló az alapgondolata a Szent István Társulatnál két változatban is megjelent *Háborús idők imakönyvének*. A kisebb méretű, ám bővebb tartalmú kiadvány vélhetően inkább harctérre készült, a belőle előállított különlenyomat pedig egyértelműen a hátország számára – ez utóbbiból ugyanis hiányoznak a harctéri imádságok. A bővebb kiadvány – mai szemmel már-már döbbenetes – előszavában a következők olvashatók: „Pázmány Péter imádságoskönyve [...] olyan időkben íródott, amikor szintén ellenséges hadak nyugtalanították országunk békéjét. A nagy primás könyvében sok olyan adatot találunk, amelyek mintha csak a mai nehéz napokban születtek volna.”¹⁰

Talán nem szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy milyen politikai és egyéb különbségek voltak a Pázmány-imakönyv első kiadásának 1606-os megjelenési idejében történtek és az 1915-ös események között. Ehhez hozzászámítandó, hogy például a *Mikor hadakkal ostoroztatunk* című ima még ennél is korábbi: eredeti, latin nyelvű változata már a jezsuita Petrus Michaelis Brillmacher *Serta honoris et exultationis* című kötetének 1567-es kiadásában megtalálható.¹¹

Az 1915-ös imakönyv összeállítóinak becsületére legyen mondvá, gondosan jelölték, hogy mely imákat vették át szó szerint Pázmánytól, és melyeket módosították. A változtatások részletes ismertetését ugyanakkor – természetesen – mellőzték.

Az itthon maradottak számára készült (rövidebb) kiadványban teljes terjedelmében és az eredetinek megfelelően – némi illusztrációval ellátva – szerepel a *Mikor hadakkal ostoroztatunk* című ima.

⁹ *Uo.*, 140–141.

¹⁰ A *háborús idők imakönyve: Pázmány Péter nyomán*, Bp., Szent István Társulat, 1915, 6–7.

¹¹ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 67.

Ez azonban már nem mondható el az ellenségért mondott imáról. A változtatások ebben az esetben nem nagy terjedelműek ugyan, de annál jelentősebbek. Nyilvánvaló ok miatt ebből az imából kihagyták az Istenre vonatkozó, „csak te-reád hagyván a bosszúállást” szövegrészt, valamint a „minden háborúságot csendesén, békével szenvedjünk” óhajt „csendesén és bizalommal viseljük”-re módosították. Háborús időben nem tűnhetett ildomosnak a békekesség óhajtása egy katonák, illetve hozzátartozók számára készült pasztorációs anyagban.

Jelentős módosítások vannak az *Özvegy imájában* is, amely eredetileg *Özvegyek és árvák könyörgése* volt. Ebből az imádságból – amint azt a címek különbözősége is sejteti – kimaradtak az árvákra vonatkozó részek (ám nem kerültek be a külön az árváknak adresszált imába). Hiányzik továbbá a következő szövegrész is az 1915-ös kiadásból: „erőssen megparancsoltad, hogy senki az árváknak és özvegyeknek ne árcson, mert valaki ezeket bolygattya, annak feleségét és gyermekit árvasággal bünteted; sőt, egész országokat szoktál pusztítani az árvák és özvegyek nyomorgatásáért.”¹² Nyilvánvalóan az imádságoskönyv ismeretlen összeállítója nem vállalta annak erkölcsi felelősségét, hogy valaki is úgy gondolja a hátországban, hogy az ő háborús szenvedéseit fronton harcoló szeretteinek kegyetlensége okozta. Az „Igazgass és táplálly engem; vigasztally és erősíts engem, minden nyavalyáimban”¹³ helyett a következő – az első világháborús időszakhoz jobban kapcsolódó – mondat olvasható: „Nyugtasd meg sajgo szívemet a te könyörületességed írával, hogy megnyugodjam hazámért elesett hősi férjem elmúlásán.”¹⁴

Az elmondott változtatásokat különösen fontossá teszi az a tény, hogy az imádság nem nagy terjedelmű. S bár Pázmány neve fémjelzi mindkét változatát, filológiai szempontból igen jelentős az eltérés a szövegek között.

Összegzőképpen tehát elmondható e két imádság, illetve imádságoskönyv példáján, hogy a hagyománytisztelet, a tekintélyelvűség jelen volt bennük. A szövegalkotás a romantika előtti irodalom gyakorlatához alkalmazkodott bennük, amikor is a szerzői novumot nem elsősorban a saját gondolatok, sokkal inkább a szerkesztési módok és a tekintélyekhez való

¹² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei), 197.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *A háborús idők imakönyve...*, i. m., 41.

alkalmazkodás technikái (kompilálás, újraírás, rövidítés, bővítés, átstrukturálás – összefoglalóan a szerkesztői munka) jelentették. Még akkor is, ha filológiai szempontból a vizsgált példák nyomán egyértelműen Kossuth bicskája jut eszünkbe. Ez ugyanis a hagyomány szerint eredeti ugyan, jóllehet egyszer cserélni kellett a pengéjét, másszor pedig a nyelét...

Bevezetés

Az elsősorban önéletíróként számon tartott Bethlen Katának (1700–1759) tizennyolc imája ismert, egyrészt a *Védelmező erős pais* című imádságoskönyvéből, másrészt *Önéletírásából*. Az *Önéletírás* csonka kiadásban maradt ránk valószínűleg 1760-ból, és Markos András szerint az 1751-re datálható imádságoskönyv sem teljes.¹

Az imádságok 1742 és 1751 között, kilenc év alatt születtek. Közülük tizenöt mindkét említett műben megtalálható, ebből a szempontból az utolsó három, 1751-ben írt imádság számít kivételnek. Az 1751 februárjában született szöveg² csak az imádságoskönyvben olvasható (melynek ez egyébként záró könyörgése is), a két, kronologikus szempontból utolsónak ismert, 1751. júniusi, illetve júliusi ima pedig az *Önéletírásban*.³ A mű első kiadása ez utolsó imádság közben szakad meg, így ennek teljes szövegét csak a további kéziratok 1970-es felfedezése óta olvashatjuk.⁴

A két mű közötti, imádságokat érintő eltérések ezzel nem érnek véget: a tizenöt „közös” imádság sorrendje két esetben eltér a két szövegben, tíz esetben pedig címbeli különbözőséget tapasztalhatunk. Ezek a változások, változtatások tudatos szerkesztői munkát sejtetnek, a *Védelmező erős pais* előszava alapján pedig egy esetleges kötetkompozíciós elv meglétére következtethetünk az imádságoskönyvben.

Tanulmányomban külön vizsgálom az említett két művet: először az imádságoknak az *Önéletírásban* betöltött szerepét járom körbe, majd megkísérlek választ találni az imádságoskönyv kapcsán tapasztalható, fent említett változásokra.

¹ MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 343, 345.

² BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad. SÜKÖSD Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1963, 355–357.

³ BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1984, 191–195, 202–204.

⁴ MARKOS András, *Árva Bethlen Kata vallástétele és önéletírásának kiadatlan töredékei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 67–75. – Az azóta készült szövegkiadások (pl. a 3. lábjegyzetben szereplő 1984-es kiadás) már a teljesebb szövegváltozatot közlik.

„Jól látod ezen órában való indulatját is az én szívemnek”:
az imádságok és az önéletírás

Az *Önéletírás*ban a legtöbb imádság címmel, datálással ellátva, mintegy önálló szöveggént jelenik meg, a keletkezési időnek megfelelő sorrendben. A mű „a megírás ideje és módja, s ennek következtében irodalmi karaktere alapján is, két részre osztható.”⁵ Az önéletíró életét születésétől kezdve elmesélő mű a megírás időpontjáig, 1742–44-ig visszatekintő memoár jellegű, innen kezdve félévente-évente továbbírt, a napló műfajához közelítő szöveg. Az imádságok az önéletírás második, naplószerű részébe illeszkednek.

Markos András szerint az imaszövegek jelenléte a műben Bethlen Kata korábbi udvari papjának és írásai gondozójának, Bod Péter szövegkezelő munkájának az eredménye: a kézirat sajtó alá rendezése során Bod „szerkesztői közreműködése révén kerültek a könyörgések az önéletírásba.”⁶ Ennek a feltételezésnek több helyen maga a szöveg mond ellent: az autobiográf jellegű részek és az imaszövegek között jóval szerveesebb kapcsolat állapítható meg, mint a pusztán egymásmellettség. Például az első négy könyörgés előtt ez áll a 143. fejezetben: „Ritkán volt megszűnése ezen kísértetemnek [...]: mint ezt észre lehet venni azon keserves állapotomban csinált könyörgéseimből is, melyekkel kísérteteimben is megesmervén az Isten szentségét, a magam semmisségét, ragaszkodtam Istenhez. Léírom ide is azokat.”⁷ Hacsak nem tételezzük fel, hogy Bod Péter a szerkesztői munka során ilyen – egyes szám első személyben megszólaló – átvezető sorokat is írt a műbe, akkor megállapíthatjuk, hogy az imaszövegek már Bethlen Kata asztalán is a mai helyükön voltak. Hasonló átvezető mondatok rendre előfordulnak az önéletírásbeli imádságok előtt. Például az ötödik könyörgés előtt a 156. fejezetben: „[...] folyamodván az én Istenemhez nagy bizodalommal, és ekképpen öntém ki az én szívemnek keserűségét az engemet látónak eleibe.”⁸

A szoros összetartozást mutatják azok a szövegrészek, ahol a gondolatmenet és az érzelem szinte töretlenül árad az önéletírásból az imádságokba.

⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 392. (A hivatkozott rész HOPP Lajos munkája.)

⁶ MARKOS, *Bod Péter és...*, i. m., 347.

⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 1984, 81–82.

⁸ *Uo.*, 102–103.

A 182. fejezet, amely – bár nem szerepel a *Védelmeső erős paisban*, és egyértelműen nem önálló szöveggént született – maga is imádság, szinte tökéletes egységet alkot az őt közvetlenül követő könyörgésekkel, melyek a 183. fejezethez vannak illesztve.⁹ Ezt a fejezetet én sem soroltam a tizennyolc imádság közé, bár formailag teljes joggal ott lenne a helye. A 185. fejezetben pedig a címmel és datálással ellátott 1746. évi szilveszteri imádságot közvetlenül, szervesen folytatva a szöveget követi az 1747. újévi könyörgés, amely azonban cím és dátum nélküli, és úgy tűnik, nem önálló szöveg volt eredetileg, hanem a mű egy „fejezete” (a paragrafusokra bontás Markos szerint Bod Péter utólagos beavatkozása). Viszont – a 182. fejezettel ellentétben – az imádságoskönyvbe már önálló imádságként került be, *Az Új-esztendő kezdetében Istenhez való fohászkodás* címmel.

Ezek a megállapítások arra engednek következtetni, hogy egyrészt az imaszövegek és az *Önéletírás* között nagyon szoros kapcsolat tapasztalható, mely túlmutat a kronologikus logikájú utólagos összeszerkesztésén, másrészt meg e szövegek önállósága, mely az esetek többségében vitán felül áll, nem magától értetődő, sőt olykor viszonylagos és képlékeny állapot.

Indokoltnak tűnik tehát az imádságok és az önéletírás kapcsolatát részletesebben megvizsgálni. A könyörgéseknek az egyéni esztétikai értéken túlmutató, a műben betöltött szerepéről korántsem egységes a szöveggel foglalkozó elemzők véleménye: többen az *Önéletírás* első részének lendületes elbeszélése, olvashatósága után a második rész szétévesztését, hullámzó jellegét állapítják meg, mely nem kis részben a beillesztett és az elbeszélést szétfeosztó imaszövegeknek köszönhető. Például Sükösd Mihály az 1963-as kiadás bevezető tanulmányában a két házasság történetét elmesélő szövegrészekhez viszonyítva a mű könyörgéseket magába foglaló, naplószerű részét alacsonyabb színvonalúnak értékeli: „Az önéletírás művészi értékben (szerényebb szóval: olvashatóságban) ott nyújt a legtöbbet, ahol az önéletíró aktív szerepet játszik élete eseményeiben. [...] Mennél eseménytelenebb tájakra visz az önéletíró, annál fáradtabb a hangja, annál elnyújtottabb, szétfolyóbb a mű.”¹⁰

Több elemző hasonló megállapításának tulajdonképpen alapgondolatára Szávai János világít rá, aki az imádságokat pauzaként, a történetmesélés

⁹ *Uo.*, 134–147.

¹⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása, i. m.*, 1963, 30.

szüneteként értelmezi.¹¹ Ilyen olvasatban a beékelődő imaszövegek valóban gyengítik a mű lendületét és koherenciáját, nehezítik az olvasást, az érdeklenségig elvékonyítva az életútnak eleinte annyira magával ragadó „cselekményét”.

Véleményem szerint létezik egy másfajta megközelítés is. Az *Önéletírás* által elmesélt történések ugyanis az önéletíró két házasságának leírása után, tehát a műnek több mint kétharmad részében egyre inkább belső eseményekké, a lélek és a hit történetévé válnak. Egyre hangsúlyosabbá válik az önéletíró és Isten kapcsolatának, az ebben megélt küzdelmeknek és kegyelmeknek a leírása. A szöveg nagyobbik felének összefüggéseit, koherenciáját ez a belső történet adja. Az imaszövegek – az önéletíró világosan kifejtett, fent is idézett szándéka szerint – ezen küzdelmek dokumentumaiként, naplójaként, tehát korántsem öncélúan válnak az önéletírás szerves részeivé, sőt, nagyrészt az imaszövegek hordozzák és beszélik el a belső, lelki, fogalmi nyelven kevésbé leírható történéseket és élményeket. Ezt tekintve tehát a narratívát éppen az imaszövegek hordozzák, és a külsődleges eseményeket, például a pereket leíró részek válnak bizonyos értelemben szünetértékűvé.

Az imádságok mint az elbeszélést hordozó szövegek két fontos sajátással bírnak. Az autobiográf műfajcsoporton belül az egyes műfajok – emlékirat, napló stb. – elkülönítésének egyik fontos szempontja az ábrázolt események és az alkotásfolyamat közötti időbeliség; az, hogy mekkora a temporális távolság az ábrázolás tárgya és az ábrázolás folyamata között. Az *Önéletírás* két – visszatekintő és folyamatosan íródó – fele is ezen szempont alapján különül el leginkább egymástól. De abban minden hasonló műfaj közös, hogy történés és leírás között idő telik el. Az *Önéletírás* imádságai viszont – műfaji természetük, terjedelmük és a bennük megmutatkozó érzelm intenzitása miatt – olyan szöveggént képzelhetők el, melyek az alkotásfolyamattal egyidejű történést (az Istennel folytatott párbeszédet) örökítik meg, megszüntetve az időbeli távolságnak a lehetőségét. Ezeket az imádságokat könnyen olvashatjuk úgy, hogy az önélet- és imáíró írásban imádkozott, és nem utólag vetette papírra elmékedéseit, fohászait.

Az autobiográf szövegekben az idő dimenziója elsősorban a szerzői reflexivitásban jelenik meg. Az író a múltban távolabb lévő eseményekből képes a legkönnyebben koherens, sokszor lezárt, lekerekített történetet

¹¹ SZÁVAI János, *Magyar emlékiratok*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 47, 53.

formálni. Bethlen Katánál ilyen például az első házasság történetének elbeszélése. Az időben közelebb lévő vagy az éppen zajló események naplószerű leírásakor az elbeszélő szelektáló tevékenysége, az események nagyobb összefüggésekben való látása természetes módon szorul vissza, mint az *Önéletírás* második részében. A hosszabb (lelki) folyamatok felismerése és megragadása a mű második részében csak az 1751-es esztendőre jellemző.

Az imaszövegek az időbeliség „nullfokával”, az egyidejűség radikális megvalósításával a lehető leginkább képesek visszaszorítani a szerzői reflexió szövegalkító jellegét, hiszen az elbeszélőnek nincs módja az írás folyamatában távolságot felvenni tárgyától. Ezeket a feltételezéseket – mivel az alkotásfolyamatra kérdeznek rá – természetesen nem lehetséges teljesen sem elvetni, sem megerősíteni, de az imaszövegek többsége olyan stílárius lendületről, érzelmi erőről, áradó gondolatiságról tesz tanúságot, melyek lényeges utólagos beavatkozás nélküli, egységes alkotói folyamatra engednek következtetni. Ennek következtében az imaszövegekben egészen kendőzetlenül tárulnak fel a lélek mélységei, a fájdalom, az elkeseredettség, vagy a boldogság, a béke, sokszor magyarázat, szerzői értékelés nélkül.

Az önéletíró az imádságokban rögzített lelki pillanatfelvételeket csak kévéssé formálja kifejtett történetté, így az olvasó aktivitásának, erő kifejtésének is nagyobb tér jut: bizonyos fókig maga alkothatja meg, illetve magának kell megalkotnia az imaszövegekben rejtetten jelen lévő elbeszélést. A szerző életútjának ilyen szempontú áttekintésére vállalkoztam *Szépen elkészített grádicsok (Bethlen Kata lelki arcképe)* című írásomban.¹²

„Szépen elkészített grádicsok”: narratíva az imádságokban

Az alábbiakban megkísérlek példát adni a fent leírtakra: miként lehetséges az imádságok összefüggő elemzésével kifejteni a bennük lévő, de rejtett történéseket. E törekvés sikere nem önmagáért való: az *Önéletírás* második felének olvasata és magának az életútnak a helyes értelmezése nagyban ettől az elemzői folyamattól függ.

¹² NAGY Márton Károly, *Szépen elkészített grádicsok (Bethlen Kata lelki arcképe)*, Református Egyház, 2010/10–12, 257–264, 282–288, 299–304.

Az önéletíró lelki útját 1751-ben, abban az évben, amikor utolsó ismert imái születtek, önéletírásának egyik utolsó fejezetében így foglalja össze: „Mindazok a terhes dolgok, melyeket Isten énreám bocsátott, olyanok voltak, mint valami szépen elkészített grádicsok, melyeken az én idvességemnek után az én mennyei szent atyámhoz mehetnék.”¹³ Életének az üdvösség felé vezető útját az életében átélt terhes dolgokban ragadja meg, másrészt a grádics-hasonlat értelmében mint állomások, fokok sorozatát látja.

Az *Önéletírás* „cselekményét” tekintve ez a grádics-hasonlat a szenvedésekkel teli, egyben lelkiileg és az alkotó munkát tekintve különösen intenzív évek és a köztük lévő csendesebb időszakok váltakozásaként értelmezhető: 1734 adventjén súlyos betegségben és reményvesztettségben, 1742–44-ben családi és lelkiismereti konfliktus közepette, 1746 tavaszán halál közeli állapotban, 1751 nyarán természeti katasztrófák és anyagi összeomlás során tapasztalta meg Isten közelségét.

A grádics-hasonlattal az *Önéletírás* második felének (szöveg)szerkezete is jól leírható, ugyanis az imádságok és reflexiók nagy része ezekben az intenzív években született, tehát ezek az időszakok a műben nagyobb mértékben reprezentáltak, mint a lelkiileg csendesebb esztendőik. Az elbeszélés ritmikus, hullámzó jellege tulajdonképpen a benső történések felől nyer magyarázatot.

Ezt a ritmikusságot erősítik a lelki állomások és leírásaik párhuzamossága, lényegüket tekintve azonos narratív sémája. A válságos körülmények (betegség, családi konfliktus, anyagi kár) legtöbbször Isten hiányának lelki tapasztalatával párosulnak, majd – olykor anélkül, hogy a külső válság megszűnne – Isten szoros közelségét, vigasztalását éli meg az imádkozó. Ekkor öröm és béke tölti el, függetlenül a körülményektől.

Ezzel a külső válság–istenhiány–vigasztalás–lelki öröm sémával a legtöbb lelki „grádics” leírható. Az imaszövegeket tekintve ez a vázlat részint (az egymástól halványan elkülöníthető) könyörgések–dicsőítések–hálaadások vissza-visszatérő ciklusaként, de az alapvető stiláris jegyeket tekintve is megmutatkozik, mint az imaszövegek feszes vagy oldottabb szerkezete, vagy a mondatok modalitásában, hosszúságában tetten érhető érzelmi intenzitás.

¹³ BETHLEN Kata *Önéletírása, i. m.*, 1984, 177.

Állításaimat az *Önéletírást* tekintve legfontosabb „grádics”, az 1742–44-es évek imaszövegeinek rövid bemutatásával szeretném alátámasztani, mely időszak termékenységét nemcsak a hét akkor írott imádság mutatja, hanem az is, hogy az *Önéletírás* első, visszatekintő része ezekben az években keletkezett. Az imádságok világosan megmutatják a mélyben húzódó lelki folyamatok és az imaszövegek stiláris összefüggéseit.

Ezen évek legfőbb konfliktusa családi és lelkiismereti jellegű. Várhatóan az önéletíró első házasságából származó, katolikus vallású gyermekei öröklik vagyonát, birtokait, tehát jobbágyainak, az unitáriusból ezekben az években reformátussá lett olthévízieknek az ő halála után idegen vallású, katolikus földesura lesz. Ez előrevetíti a későbbi földesúri erőszakos katolizálás veszélyét. Az ő bűne, hogy fiatal lányként idegen vallásúhoz ment feleségül, és emiatt éri majd üldöztetés „Isten keze plántálásának új kertecskéjét”.¹⁴

Ebben a helyzetben, 1742 nyarán született az első imádság,¹⁵ melyben az imádkozó Isten elé tárja szorongatását és kéréseit, Isten meggyőzését, ügyének való megnyerését szeretné elérni. A meggyőzés céljának megfelelő az imádság szerkezete, mely retorikai szempontból mintaszerűen követi a magyar irodalomban is jelenlévő ars orandik előírásainak főbb pontjait.¹⁶ Medgyesi Pál *Doce nos oraréja* megtalálható Bethlen Kata könyvtárában, de az imádkozás szabályait udvari papjaitól vagy más egyházi közegekben is hallhatta.

Az imádságban a könyörgő először Isten elé járul: „én szívemnek mélységes megalázódásával kívánok szólani teelőtted”; majd hosszan hálát ad az eddig kapott kegyelmekért. Miután Jézus segítségét, pártfogását kéri az Atyánál: „Édes Jézus, bár hintsed egy cseppjét drága vérednek az én alázatos könyörgésemre [...] meghallgattatom szent atyádtól”; előhozakodik ügyével, a hitetlenek társasága miatti szorongatással. Majd még egyszer Jézus közbenjárását kéri: „Úr Jézus! Állj énérettem szent atyád eleibe [...], nyerj jó választ szent atyádtól...”, és könyörgésekkel zárja imáját.

A szöveg céljának, a meggyőzésnek megfelelő, retorikailag tökéletesen felépített, világosan tagolt, keretes szerkezetű imádság. Logikus gondolatmenet jellemzi. Az idézett mondatok is rámutatnak arra, hogy az alaphelyzet könnyen behelyettesíthető egy bírósági tárgyalás szituációjába: az imád-

¹⁴ *Uo.*, 79.

¹⁵ *Uo.*, 82–85.

¹⁶ BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 168–176.

kozó a hatalmas Atya elé terjeszti kérését, és ügyében Jézus pártfogását kéri. Istenképében Isten elsősorban hatalmas úrként jelenik meg, hangsúlyos a távolság az ember és Isten között. Ez az istenkép Atya-központú: az Atya a megszólított, az ügye számára megnyerni kívánt bíró, Jézus mint az ügyet előmozdító közvetítő jelenik meg.

A következő három imádság¹⁷ retorikai szerkezetét tekintve követi az el-
sőt, de ahogy a gondviselő szabadítás késlekedésével a kérés hevessege, érzelmi intenzitása erősödik, úgy a szövegszerkezet egyre inkább veszít szigorú szabályosságából. A hitetlenek sokasága miatti panasz mellett egyre hangsúlyosabbá válik Isten vigasztaló jelenlétének a kiesése.

Az első ima kapcsán bemutatott, az *ars orandi* pl. Medgyesi Pálnál olvasható szabályait megvalósító szerkezet az ötödik imádságban¹⁸ már teljesen feloldódik. Az imádkozó nem a kísértésből, a hitetlenek társaságából való szabadulásért könyörög, hanem Isten közelségéért a kísértés közepette. A központi elem a képviselt és felterjesztett „ügy” helyett maga az istenkapcsolat, mely így az „elérendő céltől” mentesen, önmagáért, önmagában mutatkozik keresett értéknek. A szöveget kevésbé a meggyőzés retorikája szervezi, mint inkább az egyes bibliai képek: Ezékiel, Jézus és tanítványai a tengeren, a tüzes kemencébe vetett három ifjú, vagy az orozslánok közé vetett Dániel képe, melyekbe az imádkozó behelyezkedik. Az Ezékiel- és a Dániel-kép kapcsán megjelenik a párbeszéd Isten és az imádkozó között: „azt kérdi éntőlem: én szerelmes fiamnak drága vérével megváltott szolgálóleányom! élsz-é még? Én is azt felelem tenéked: [...] Élek, én királyom!” Ezt a dramatizált képet az Énekek énekének szavaival kifejezett lelki egyesülés követi: „már az én szerelmesem egészen enyim, és én is már egészen övé vagyok.”

A következő imádságokban bontakozik ki a megélt lelki folyamatok végpontja és gyümölcse. Az alázatosan megszólítandó felséges úr szerelmes édesatyaként és szerelmes jegyesként jelenik meg, Jézus személye az Atya mellett mind hangsúlyosabbá válik, az imádkozó az alázatos szolgáló helyzetében új identitást kap: „a mennynek és földnek [...] teremő istenének leánya vagyok.”¹⁹ A kísértések, az Istentől kapott szenvedések is új értelmet nyernek. Míg eleinte a bűnökért méltán kapott büntetésként értelmezi azo-

¹⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása, i. m.*, 1984, 85–94.

¹⁸ *Uo.*, 103–107.

¹⁹ *Uo.*, 109.

kat, később Szent Pál nyomán Isten atyai szeretetének jelét, végül Krisztus követésének útját ismeri fel bennük.

Az 1742–1744-es évek hét imádsága tehát elénk tárja az önéletíró lelki útjának egy lépcsőfokát, melyben az imádságok együtt, összefüggéseikben rajzolják fel a lelki folyamatok kezdőpontját, ívét és gyümölcseit. Spirituális szempontból annak lehetünk tanúi, hogy az imádságok drámai feszültséget, dualisztikus ellentéteket magában hordozó – Friedrich Heiler terminusával élve – prófétikus vallásossága a lelki megtapasztalás egy pontján misztikussá válik:²⁰ ledőlnek a korlátok ember és Isten között, az ellentét, a különbség eltűnik a misztikus élményben. Stilisztikai szempontból a kezdetben meglehetősen merev retorikai szerkezet oldódásának a folyamata bontakozik ki, mely az ötödik imádságban teljeseedik ki. Ez nem folytatódik a későbbiekben: az imádkozó számára az ars orandik által javasolt vagy előírt általános szövegmodell marad a meghatározó.

E most bemutatott hét imádság stilisztikailag, spirituálisan és az életutat tekintve is összefüggő folyamatot alkot – ehhez hasonlóan nagy ívű, akkora szövegterjedelemben reprezentált lelki megtapasztalást a következő imádságok nem tárnak az olvasó elé. A többi imaszöveg kisebb csoportokba, párokba rendezhető. Az így megjelenített lelki grádicsok, bár lélekben többször bejárják a kísértetektől és az istenhiány élményétől a vigasztalásig és Isten megtapasztalásáig vezető utat, retorikailag – mivel kevesebb szövegből állnak – kevésbé rajzolják meg a fent bemutatott fejlődési ívet a szigorúbb formakövetéstől a nyelvi kifejezés szabadabb formáig.

Ezeken túl a grádics-hasonlat szövegszervező elvként is értelmezhető – erre az 1751 nyarán született, utolsó imádságok mutatnak rá. Az erről az évről szóló szövegek egy nagy tűzvész leírása köré szerveződnek. Az önéletíró a grádics-hasonlat sémája szerint mutatja be a történéseket, melynek értelmében a természeti csapás „az irgalmas és kegyelmes atyának magához közelebb vivő szeretetének megcsalhatatlan bizonyos jele”²¹ volt, s melyre azért volt szükség, mert az ezt megelőző, egészségre, családirag és lelkileg is csendes, háborítatlan időszakban az önéletíró „az Istennel való szoros társalkodás” helyett „több világi szorgalmatosságra eresztette elméjét.”²² Az *Önéletírás*ban az ezt megelőző évből valóban nem találunk imádságot (az

²⁰ BARTÓK, *i. m.*, 151–157.

²¹ BETHLEN Kata *Önéletírása*, *i. m.*, 1984, 109.

²² *Uo.*, 197.

utolsó 1749 nyarán született), így a mű szövegileg is érzékelteti a lanyhulás átmeneti időszakát.

De ez a kép szándékoltnak tűnik akkor, ha tudjuk: a *Védelmeső erős pais* imakönyv előszavát és utolsó imádságát az önéletíró az 1751. év első hónapjaiban írta – a lanyhulásként láttatott időszakban. Az *Önéletírás* említést sem tesz az imádságokönyvről, és az említett imádság az egyetlen imaszöveg, amely nem szerepel a műben, pedig hangsúlyos állomása lenne a mások elé példaként állított, Isten szolgálatára szentelt életútnak. Az imaszöveg látszólag indokolatlan elhagyása a grádics-hasonlatban megfogalmazott séma alapján némileg értelmezhetővé válik. Egyrészt az utolsó jelentős „grádics” akkor különül el leginkább, akkor mutatkozik önálló lépcsőfoknak, ha nem előzi meg jelentős lelki-szellemi alkotómunka. Másrészt az a szövegbeli értelmezés, mely szerint a tűzvész az Isten atyai szeretetének fenyítő jele, melynek rendeltetése közelebb vonni az ellanyhult hívőt Istenéhez, és megtartani az üdvösség szoros ösvényén, kevésbé állja meg a helyét, ha a csapás akkor éri az imáíró, amikor Isten dicsőségén munkálkodik az imádságokönyv befejezésével.

„Közepében a mélységeknek”: kötetkompozíció az imádságokönyvben

A *Védelmeső erős pais* című imádságokönyvben, mely az utolsó kettőn kívül az összes imádságot tartalmazza, két ízben felcserélődik az önéletírásbeli kronologikus sorrend. Az utólagos beavatkozás sejteti, hogy a kötet megszerkesztése tudatos prekonceptió szerint történt. Ennek megértésében az imakönyv élén álló előljáró beszéd segít.

A szöveg a tengeren való hajózást mint az életút képét jeleníti meg, de az önéletíró az antik eredetű toposzt egyrészt történetté alakítva saját életére aktualizálja, másrészt keresztény elemekkel alkotja újra: Isten mint kormányos jelenik meg:

igen ifjú időmben téttem bé a két kőszikla között gyötrődő hajóban az hajókázásra. [...] ezen veszedelmek között az én bölcs kormányosomtól kegyelmesen általvezéreltetvén azt vélvén, hogy már a szárazra eljutottam, hogy onnan csendesen nézném a tengernek felemelkedett habjait. [...] De ímé nem az volt az én mennyei atyámnak [...] akarata, hanem hogy újabban a terhes hajókázáshoz fog-

jak, közepében a mélységeknek; [...] hányattassam az egymást érő erős habok között; [...] [Isten] szólott és megcsendesítette a körülöttem harsogó habokat, ama mennyei mágnest kezembe adta, s szívemet magának foglaló Szentlélekkel vezérlett a csendes révpárt felé.²³

Az előljáró beszéd tehát az imaszövegeket – az *Önéletírás*hoz hasonlóan – nem önmagukban, hanem az életút függvényében tárja az olvasó elé, de ezúttal az élettörténetet – mivel a tenger-hasonlatban csak vázlatosan és a tényektől elvont módon jelenik meg – hangsúlyosan kizárólag maguk az imaszövegek hordozzák.

Az előljáró beszéd már előrevetíti az önéletírás és az imádságoskönyv eltérő koncepcióját: míg az előbbi a grádics-hasonlattal a próbatételek ritmikus fokozatosságát és célszerűségét, az utóbbi a tenger-hasonlat által a kísértések állandóságát, végtelen erejét hangsúlyozza, melyekkel szemben győzedelmeskedni vagy életben maradni csak Istennel együtt lehet. Az imádságok kronologikus sorrendjének felcserélése az első esetben az 1742–44-es évek már bemutatott lelki küzdelmeit vonja össze az 1746-ban, igen súlyos betegség után született imádságokkal. Ezzel elkendőzi a próbatételek egymásutániségát és elkülönülését, és egy nagy kísértéssé formálja azokat, melyek Isten általi meggyőzítése is egy nagy szabadítássá válik így. Ez a kötetszerkezet az előljáró beszédben metaforikusan kifejtett életút első részének, a két szikla és két örvény közötti hajókázásnak a narratív vázlatát látszik követni. Az így a kötetben hátrább helyezett, 1744-ben született *Krisztushoz való fohászkodás* eredeti szövegösszefüggéseivel ellentétben mindkét próbatételből való szabadulásért ad hálát. A második sorrendcsere – szintén az előljáró beszédet követve – ehhez hasonló módon szakadatlan kísértésként ábrázolja a következő éveket.

Az imádságoskönyv utolsó három imaszövege az *Önéletírás*tól igen eltérő módon kerekíti le a mások elé példának állított életutat. Ott a lelki út részletes ábrázolása az utolsó grádics kidolgozásával zárul, melynek gyümölcse a földi, dologi világtól való elszakadás és az örök életbe való átköltözésre való felkészülés; melynek imádságaiban az imaíró minden földi vigasztalástól megfosztva egyedül marad Istennel. A kísértések – a hitetlenek társasága, a betegség és a természeti csapások – az utolsó lelki állomásban a maguk eszköz-voltában és viszonylagosságában tűnnek fel, melyekkel szemben az ember elhagyatottsága és erőtlensége mégis végtelen. Az utolsó imádság az

²³ BETHLEN Kata *Önéletírása*, i. m., 1963, 353–355.

ember próbatételekben megélt magára utaltságát és magányát sírja el, melyben egyedüli társ csak az Isten, egyedüli reménység csak Isten segedelme lehet.

Az imádságoskönyv záró imádságaiban – ezzel nem ellentmondásban, de mégis oppozícióban – a kísértések Istennel való győzelmes megküzdését emeli ki, az ember Isten irgalmasságából aratott diadalát a nehézségeken. Az utolsó imádság a kísértetek legnagyobbikán, a hitetlen bálványimádáson vett győzelemért ad hálát: „térdeim meg ne hajolnának és nyelvem meg ne mozdulna az idegen isten tiszteletére; [...] ebben hízkelkedéssel való szólással meg ne fertéztetném.”²⁴ A két utolsó előtti ima, az olthévízi paplak és a templom felépülte utáni hálaadás és könyörgés ezt a győzelmet ünnepli, és az imádkozón túlmutató, közösségi szintre tágitja, különösen a bibliai párhuzam, a salamoni templommal való összevetés révén. Az imádságoskönyv utolsó imádságaival felerősíti és kiemeli a hitetlenek elleni küzdelmet mint állandó csábítást és próbát; az életutat mint az ez ellen való harcot és a templom felépültével teljessé váló győzelmet láttatja.

Az örök életbe való átköltözés előtti magárahagyottság, esendőség és magány, amin csak Isten segíthet, illetve a kísértéseken diadalmaskodó, a próbákat Isten kegyelméből végigküzdő, az istengyermekség boldogságát szívében őrző ember képe: ez a kettősség, melyben egyfelől az *Önéletírás* imádságai, másfelől az imádságoskönyv utoljára láttatja az olvasóval az imáíró Bethlen Kata lelki alakját.

²⁴ *Uo.*, 357.

PELCZER KATALIN

„Szent szó, szent beszéd”

*A beszédhelyzetek és a motívumok kapcsolódása
a magyar archaikus népi imádságokban*

A téma meghatározása

„Sokféle élményt nevezünk imának. Attól, ahogyan az Úr Jézus imádkozott, a nagy szentek nekifeszülésén keresztül az egészen kis emberek fohászkodásáig, akik szívük egyszerűségében mennek oda az oltár elé” – írja Sík Sándor.¹ Előadásomban a „kisemberek fohászkodásáról”, a népi vallássságban „erős imaként”, „szent beszédként” élő, az Erdélyi Zsuzsanna² által archaikus népi imának elnevezett szövegek műfajiságáról, szövegtypológiájáról és a hagyományozódásban követhető útvjáról szeretnék rövid áttekintést adni. Vizsgálódásom nyelvészeti szempontú, tehát irodalomtörténeti és néprajzi kérdések megválaszolására nem vállalkozik, a szöveganyag összetett volta pedig inkább csak rész kérdések megoldását, felvetését teszi lehetővé.

„Archaikus – apokrif – imádság folklórkategória 1970. február 11-ig nem volt. Az e napon tartott akadémiai előadáson fogadta el a szaktudomány műfajmeghatározó kitételemet.” – írja Erdélyi Zsuzsanna.³ A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötet megjelenésekor a nyelvészek, az irodalmárok lelkesen üdvözölték ezeket a szövegeket, amelyeken érződik a lélek ereje, a szó hatalmába vetett hit, de az interdiszciplináris kutathatósághoz szükséges szempontrendszer mindmáig nem sikerült kidolgozni. Az Erdélyi Zsuzsanna által kijelölt kategóriák megmutatják a szöveganyag gazdagságát, kutatásai a középkori írásbeliség, az európai motívumkészlet vonatkozásait rendkívüli tájékozottsággal tárják fel, ugyanakkor a szövegformálás és a hagyományozódás működésének elemzése ilyen módon nem fogható meg. Valószínűleg ezért történt,

¹ SÍK Sándor, *Az ima elmélete* = S. S., *A szeretet pedagógiája: Válogatott írások*, szerk. RÓNAY László, Bp., Vigilia, 1996, 180.

² ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999.

³ *Uo.*, 18.

hogy Bárczi Géza⁴ és Pais Dezső⁵ néhány fontos nyelvtörténeti észrevétele után inkább a folkloristák tettek kísérleteket a szövegek nyelvészeti szempontú megközelítésére.

Erdélyi Zsuzsanna úttörő munkásságán kívül három, a népi imádságok kutatásában szerintem meghatározó szerepű folklorista tevékenységét emelem ki: Pócs Évát,⁶ aki ráolvasásként definiálva két kötetbe gyűjtötte, történetiségében is rendszerezte az 1986-ig felgyűjtött szövegeket; Lovász Irénét,⁷ aki kommunikatív keretbe helyezve, pragmatikai szempontot érvényesítve tulajdonképpen megfogalmazta e szövegek létformájának lényegét; és Tánczos Vilmosét,⁸ aki egy meghatározott szöveganyagot tanulmányozva egyértelművé tette, hogy ezeknek a szövegeknek közös jegyeit csakis a hagyományozódó motívumrendszer laza szerveződésének vizsgálatával lehet feltárni.

A műfaj meghatározásának kérdése

A szövegalmaz rendszerezése először a műfajiság kérdését veti fel, mert ima, ráolvasás, átok, áldás, azaz különböző szövegszerveződésű és funkciójú szövegek keveredéséről és a történetiségben követhető hagyományozásukról, illetve szinkron továbbélésükről van szó.

Az adatközlők egyértelműen imának nevezik a szövegeket. „A népi vallásosságban úgy jön létre a mágia és vallás ötvöződése, hogy fel sem merül a kétféle varázserő elkülönítésének, netán szembeállításának lehetősége.” – írja Tánczos Vilmos.⁹ A szinkretikus világkép egyik gyökere a népi emlékezetben a pogány hitvilággal kapcsolatot őrző szemlélet, másrésztől viszont a középkori benedekció és exorcizmus gyakorlata is összemosza a mágikus és a vallásos cselekmények határait. Pócs Éva szerint: „A vallás a mágia fegy-

⁴ BÁRCZI Géza, *Erdélyi Zsuzsanna* „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” *c. műve kapcsán*, Vigilia, 1975/2, 80–81.

⁵ PAIS Dezső, *Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához*, Ethnographia, 1971/3, 364–367.

⁶ *Magyar ráolvasások*, összeáll. PÓCS Éva, I–II, Bp., MTAK, 1985–1986.

⁷ LOVÁSZ Irén, *Szakrális kommunikáció*, Bp., Európai Folklor Intézet, 2002.

⁸ TÁNCZOS Vilmos, *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és életér*, Bp., Püski, 2001.

⁹ *Uo.*, 69.

vereit is felhasználva küzdött, a mágia pedig a vallás hasonló funkciójú eszközeit helyezte el a maga fegyvertárában”.¹⁰

A ráolvasás és az ima műfaj meghatározása a beszédhelyzet és a funkció értelmezésén alapszik: mágikus viszony jön létre, ha a beszélő egyenesen a befolyásolandó dolog, betegség, baj stb. felé fordul, illetve vallásos a viszony, ha a beszélő természetfölötti közbenjárót kér a baj elhárítására. Pócs Éva értelmezésében az eredetileg egyházi imák is ráolvasássá válnak, ha bajelhárítási céllal alkalmazzák őket.¹¹ A ráolvasás kategóriájának ilyen kiterjesztése azonban azzal a következménnyel járna, hogy a funkció alapján a szöveganyagot nem tudnánk elkülöníteni, nyelvi jellemzőiket rögzíteni.

Kanyó Zoltán a műfajiság meghatározásának lehetőségét a nyelvi megformálást figyelembe véve fogalmazta meg: „A műfaj, illetve műnem kérdései véleményünk szerint a mélystruktúrával állnak kapcsolatban. Könnyen belátható ugyanis, hogy nem retorikai vagy poétikai sajátosságok alapján, hanem a megszövegezés nyelvi momentumai alapján nevezünk egy irodalmi műalkotást lírainak, epikainak stb.”¹² Ez az irodalomelméleti megállapítás tehát a szövegtani vizsgálat lehetőségét, szerepét veti fel a műfajfogalom kialakításában.

Az 1970-es évek végétől világossá vált, hogy a szövegek nyelvészeti kutatása egy statikus modell kialakításával nem valósulhat meg, hanem csak alkotás és befogadás kognitív folyamatában, konkrét szövegtípusok megfigyelésével lehetséges. Kiemelt szerepet játszik a beszélőhöz köthető szándékoltás és a hallgatóhoz társuló elfogadhatóság fogalom, a konkrét beszédhelyzetnek való megfelelés, azaz a koherencia, amelyet Fehér Erzsébet a szakirodalmi meghatározásokat összefoglalva a következőképpen definiál: „[...] a szöveg értelmezhetősége, mivel ez jelenti azt, hogy egy adott konszituációban, az együttműködési szabályoknak megfelelően tagolt és kifejtett nyilatkozatot a partnerek mint teljes és funkciójában lezárt közleményt fogadnak el és értenek meg.”¹³ A szöveg elfogadhatóságának kér-

¹⁰ PÓCS Éva, *A vallás és mágia határán* = P. É., *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán: Válogatott tanulmányok I.*, Bp., L'Harmattan, 2002 (Szóhagyomány), 176.

¹¹ PÓCS Éva, *A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái*, Népi kultúra – népi társadalom, 1968, 262.

¹² KANYÓ Zoltán, *Beszédmód, műnem, műfaj* = K. Z., *Szemiotika és irodalomtudomány: Válogatott tanulmányok*, Szeged, JATE, 1990, 231.

¹³ FEHÉR Erzsébet, *A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányjai, tárgykörei*, Magyar Nyelvőr, 1999, 469.

dése különösen fontos a népi imaszövegek textuális egységének megragadásához, ugyanis a szóbeliség, a motívumvándorlás, a szövegköziség hangsúlyozottan vetik föl azt a problémát, hogy a megnyilatkozást mint aktust el kell választanunk a nyilatkozattól mint nyelvi produktumtól, amelyben a kommunikációs szándék és nyelvi megvalósulásának, nyelvi szerveződésének vizsgálata együtt van jelen.¹⁴

Lovász Irén kutatásai új látásmódot érvényesítenek a népi imák vizsgálatában. A legfontosabb nyelvészeti vonatkozás, hogy a vallás meghatározható olyan láthatatlan lényekkel folytatott kommunikációként (szakrális kommunikáció), akik beavatkozhatnak az ember életébe, és például verbális eszközökkel kapcsolat teremthető velük, más értelmezésben pedig a szöveg átélése, az egyénre tett hatása egyfajta autokommunikációként fogható fel. Azoknak az adatközlőknek szavait, viselkedését idézve, akik rendszeresen mondják, maguk számára imaként definiálják ezeket a szövegeket, látható, hogy mély érzelmeket, a transzcendenssel való megélt kapcsolatot jelent az ima (pl. „tisztá szívemből imádkozok hozzá [...] Meg érzem a segítségit”,¹⁵ a lejegyző megjegyzése: „sírva”¹⁶). Az ima mint beszédaktus, beszéd tett jelenik meg, a searle-i osztályozás alapján kérést, kijelentést stb. valósíthat meg.¹⁷ Lovász kutatásai szerint a népi imádságokra nem jellemzőek az ún. „klasszikus” kérő ima formulái. A kommunikációs cél általában a speciális záradékban, kijelentés formájában jelenik meg: „Ki ezt az imát napjába háromszor elmongya, / A hét halálos bűne bocsáttatik néki, áment”.¹⁸ A népi ima úgynevezett „tisztá” típusát, „amelyikben nincs megszólítás, kérés, a speciális záradékkal végződik, és a searle-i beszédaktusok közül a 2. állítás, kijelentés, megerősítés, valamint az 5. tanácsadás típusba tartozik, nevezhetjük *mágikus imádságnak*” – javasolja Lovász Irén.¹⁹ Ez a meghatározás a népi imákban meglévő, a szakrális kommunikációból fakadó sajátos mágikus-vallásos viszonyt emeli ki a műfajiság lényegi jegyeként, megteremtve a szövegek besorolásának, elhatárolhatóságának lehetőségét. Ugyanakkor a záradékolásban kérés is jelentkezhethet: „Hallgasd meg kérésemet, kiáltásomat, /

¹⁴ PÉTER Mihály, *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*, Bp, Tankönyvkiadó, 1991.

¹⁵ LOVÁSZ, *i. m.*, 69.

¹⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 538.

¹⁷ LOVÁSZ, *i. m.*, 43–44.

¹⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 208.

¹⁹ LOVÁSZ Irén, *Az imádkozásról = „Nyisd meg Uram, szent ajtódat...”: Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*, szerk. BARNA Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2001, 23.

hozzád fölfohászkodásomat, / És ne haggy bennünket szencség nélkül e világból kimúlni, / ámen.”²⁰

A mágikus ima műfaji jellemzőit figyelhetjük meg az Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményébe „kevert tudatformájú, funkciójú szövegek” megjelöléssel bekerült, különböző betegségek, testi bajok gyógyítását célzó szövegekben is,²¹ jóllehet a beszédhelyzethez konkrét gyakorlati cél kapcsolódik, így a szövegfelépítés is eltér a „klasszikus” népi imáétól. Pócs Éva a funkció és a narratíva alapján „epikus ráolvasások”-ként határozza meg ezeket a szövegeket.²² Azt tapasztalhatjuk azonban, hogy a gyógyító-bajelhárító, közvetlenül a megszemélyesített betegséghez forduló mágikus viszony megteremtésével párhuzamosan megjelenik a vallásos viszony kialakítása is, hiszen az elbeszélte történet, a narratív keret a „szent” cselekvéskörébe emeli a gyógyító tevékenységét. A szereplők „szent” személyek: Jézus, Mária, Isten, de lehet például Szent Lucer Márton vagy Szent Ficéria (a ficam szóból) is. Így teremődik meg az a tudáskeret, amely az imára jellemző, természetfölötti közbenjáróhoz forduló vallásos viszonyt létrehozza, hiszen a szociokulturális tudat a megnevezett szenteket a keresztény világképhez kapcsolja. A rövid történetmondásba beépülhet a szent személyek párbeszéde, amelyben az elbeszélte „sérelem”, baj ismétlődik meg, mindez kiegészülhet a rituális cselekvéssor narrációjával: „Uram Jesus Christus, / mikor a földön járt lába ki menyülvén, / Csont mene heléből, / [...] nagy banatnak hajtotta az eő szent fejet. / Azon méne Asszonyunk szép, szép szüz Maria, / Kerdezé tölle min bankodol édes fiam, édes Jesusom? / Hogy ne bánkodnám Asszonyunk szep, szep szüz Maria”.²³ A cselekvéssor elbeszélése: „En az en szent kezemmel meg fogom szent Szamarodnac labat, / szent szaiambol szent íget rea mondom, / szent lehelletemet rea lehellem”.²⁴ Az elbeszélte helyzet mitikus tér- és időkeretbe foglalódik. A tér bibliai vagy népmesére emlékeztető, a köznapitól eltávolító (Jeruzsálem, Jerikó, paradicsom, acél út, kűhíd stb.). Az idő a *Biblia* világába vetített múlt, amely vagy az igealak múlt idejű alakjában (elindula, mulék regös nagy út stb.) vagy időhatározói alá-

²⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 561.

²¹ PELCZER Katalin, *Egy archaikus népi imafajta szövegtipológiai értelmezése*, Magyar Nyelv, 2002/3, 294–300.

²² *Magyar ráolvasások*, *i. m.*, II, 429–553.

²³ *Uo.*, 435.

²⁴ *Uo.*, 436 (*Az Menyelésről*, Bornemisza 4. bájoló imádsága, 1578).

rendelő mondatban („Mikor urunk Jézus elindult Jeruzsálembé, / [...] az ő szamarának kifecamodott a lába”²⁵) jelenik meg. Ebbe a szent térbe és időbe vetül a konkrét beszédhelyzettel összefüggő betegség, baleset létrejöttének és ráolvasással történő gyógyításának elbeszélése. Az epikus részszöveg a műfajiságot meghatározó elem, mivel az epikus szituáció mint példázat, érvrendszer lép a szövegbe.

A ráolvasás műfajt jellemző mágikus viszony az imazáradékokban jelenik meg deiktikus utalással, amely a konkrét beszédhelyzetre utal: „Enis e mai napon meg foktam az en bünös kezemmel, / ez oktalannac auagy ember nec labat, auagy kezet, / Enis szent iget rea mondom”.²⁶ Ez a rész azonban el is maradhat, így például a *3. Bagonyai Ráolvasás*ban,²⁷ ekkor maga a narratív rész hordozza a beszédszándékot, amely bennfoglalással érvényesül a szövegben.²⁸ Tehát a mágikus-vallásos viszony együttes megjelenésével az epikus gyógyító-ráolvasó szövegek is a mágikus ima műfajba sorolhatók.

A szövegtípus

A keresztény világnézet beemelő, a mágikus-vallásos viszonyt megteremtő beszédhelyzetben létrejövő imák szövegfelépítése eltér aszerint, hogy a konkrét kommunikációs cél a lélek üdvözítése, illetve a bűnbocsánat vagy a test gyógyítása. A vizsgált szövegek azt mutatják, hogy a műfajiság nem azonos a nyelvi megformálással, a kétféle szándék két különböző szövegtípusban ölt testet. A szövegtípusok leírásában fontos, hogy milyen nyelvi formák jelentik a valóság eredményes befolyásolásának eszközét, valamint hogy a nyilatkozatnak milyen kompozíciós szabályok szerint kell felépülnie.

Jóllehet nagymértékben a formák érvényesülése garantálja a szövegek hatékonyságát, a mágikus imákban az elsődlegesen szóbeli hagyományozódás folytán rendkívül változatos szövegszerkezet alakult ki. Mi az, ami nyelvészetileg leírható, mi az, ami állandó? Ez a kérdés annál is inkább fontos,

²⁵ *Uo.*, 429.

²⁶ *Uo.*, 436.

²⁷ *Uo.*, 434.

²⁸ TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 280.

mivel a folklorisztikában is megjelenik a nyelvi megformálás oldaláról történő rendszerezés.

Tánczos Vilmos több tanulmánya foglalkozik a lelki üdvözülés, bűnbocsánat kommunikációs célhoz kapcsolódó népi imákkal. A *Nyiss kaput, angyall!* című kötetben a moldvai csángó népi imák képeit elemzi. Vizsgálja az archetipikus szimbólumokat mint motivált jelkapcsolatokat, a szakrális üzenetek különböző jelentésrétegének hordozóit (például a szent, a sátán, a fény, a felemelkedés, az égi csoda képét). Az imaszövegek képi-szintaktikai egységeit elemezve a szerző a rendszerezés nehézségeit kutatóva azt fogalmazza meg, hogy a szövegegységek által kifejezett szimbolikus üzenet alapján lehetne a szövegjellemzőket meghatározni: „az ismétlődő, állandó, de többé-kevésbé variálódó szövegegységek *nemcsak formális szintaktikai szerkezetek, hanem tartalmi egységek is, azaz minden állandósult szerkezet egy-egy jól körülírható képi-szimbolikus jelentést hordoz*”.²⁹ Ezeket a képi egységeket a szerző mégsem nevezi motívumnak, mivel a folklorisztika szempontjából az eltérő fogalomértelmezés zavaró lehetne. A továbbiakban Tánczos a szimbolikus képek rendszerét mint önálló szövegegységeket vizsgálva kisebb elemeket (képrész, képelem) különböztet meg, valamint bemutatja az önálló képi egységek lehetséges egymáshoz kapcsolódását a választott szöveganyagban, mintegy a szövegszerveződés lehetséges útjaira utalva.

Nyelvészeti szempontból egy-egy ilyen kép, képelem mint visszatérő, hasonló tartalmakat, viszonyokat, helyzeteket, magatartásformákat kifejező verbális egység motívumnak nevezhető. Például a beszédhelyzet megteremtéséhez gyakori a szakrális és a profán teret összekötő elem: „Én kilépek én házamból, / Föltekintek magos mennybe”;³⁰ „Én felkelek én ágyambul, / Kimosdózám bűneimbül, / Én kimenék én szencsés ajtóm eleibe, feltekinték én magos mennyébe”;³¹ vagy „Én lefekszem én ágyamba, / Testi, lelki koporsómba”.³² Ugyanezen szövegtípusban a beszédhelyzet megteremtése lehet a szent és a profán idő egymásra vetítése: „Ma vagyon péntek ugyanannak a napja, / Krisztus mene kényyára”;³³ „Ma mi van? /

²⁹ TÁNCZOS, *i. m.*, 135.

³⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 538.

³¹ *Uo.*, 516.

³² *Uo.*, 522.

³³ *Uo.*, 509.

Péntek? / Annak is a napja. / Krisztus mene kínjára”;³⁴ vagy a szent személy megszólítása: „Fehér rózsza, Mária”.³⁵ Ugyanígy visszatérő motívum a szenvedéstörténetnek mint narratív egységnek egy jelzésszerű töredéke: „Úrjézust zsidók megfogták, / Kőoszlopho’ megkötötték, / Vasdárdával megdárdázták [...]”;³⁶ „most el viték A Pogány zsidók / szerelmes szent Fiamat Zsanáj hegyre / tómpa szögel szegezteték / Csúnyával kérdezték / dárdával dárdázták / kórónával kórónázták”.³⁷

Az amazadékok szintén motívumként térnek vissza. Általában kijelentés beszédszándékot közvetítenek, ez a „klasszikus” imára nem jellemző. Ez azért lehetséges, mert a beszélő közvetítő szerepet vesz fel, magát a szöveget isteni eredetűnek tünteti fel: „Krisztus urunk asz monta / Szent szó szent beszéd / aki eszt az Imátságót / regel este tiszta szivből el mondja / 7 halálos bűne bocsátatik. Amen.”;³⁸ „Te, Szent Bernát, kérlek! / Száll le a földre, / Hirdesd ki ezt a kis imáccságomat, / Aki ezt este, reggel elimádkozza, / Hét bűne megbocsátatik.” (Szűz Mária szavai);³⁹ „Aki esztet elmongya eszte lefektibe, / Reggel felkeltibe, / Testye beteg, / Lelke készül, / Boldog mennyország ajtaja nyitul’, áment.”⁴⁰

Ezek a motívumokon kívül megjelenik a templom képe, az égi madár/angyal metafora, Krisztus és Mária párbeszéde vagy párbeszédtöredéke stb. különböző variációkban kapcsolódva, legtöbbször nem folytatásos szövegmondatokban. Úgy tűnik, a szöveget tulajdonképpen az autokommunikációs beszédhelyzet, az érzelmi telítettség, a transzcendens felé fordulás, a Krisztus-sorssal azonosulás fogja össze.

A betegséget gyógyító mágikus imák szövegszerkezete jóval pontosabban meghatározható. A szent térhez, időhöz és személyhez kötődő „bal eset” és a gyógyítás, ráolvasás mozzanatainak elbeszélése az, ami az epikus imát mint szövegtípust a hasonló szituációban és funkcióban használt szövegektől megkülönbözteti. Így – ha a searle-i beszédaktusok szerint elemezzük e szövegeket – a ráolvasás-narratíva mint tájékoztatás, kijelen-

³⁴ *Uo.*, 472.

³⁵ *Uo.*, 365, 424.

³⁶ *Uo.*, 560.

³⁷ *Uo.*, 424.

³⁸ *Uo.*, 425.

³⁹ *Uo.*, 415.

⁴⁰ *Uo.*, 353–354.

tés jelenik meg; a kérés, esetenként parancs pedig a záradékban fogalmazódik meg, de ez el is maradhat. Például: „Mikor Krisztus urunk a földön járt, / szamar hátán főment egy kűhídra. / Szamara lába kificamodott, / szent fice Máté odafutamodott. / Szent kezeivel megnyomkodta, / szent szájával megfúta, / ín az innal, / vér a vérrel, / csont a csontjához forrjon, / oly ép legyen ez a test, / mint azelőtt vót”.⁴¹ Tehát az ebbe a szövegtípusba sorolható teljes szövegű imák két úgynevezett részszövegből (azaz a teljes szövegből való kiemelés esetén is lezárt gondolati egységből) állnak össze.

A két részszöveg abban is eltér, hogy általában a szenthez kapcsolódó narratív egység a szakrális tér és idő hordozója, míg a gyógyítás jelenéhez kapcsolódó idő/tér a profán világa. (A műfajiság meghatározásakor már példákkal utaltam erre.)

Ezen imaszövegek esetében is beszélhetünk visszatérő motívumokról, amelyek egy adott funkcióhoz kapcsolódnak. A hagyományozás és a szóbeliségben történő variálódás miatt nem kizárólagos, de jellemző a kapcsolódás. Így „vezető” motívumnak tekintjük az adott beszédhelyzetben statisztikailag legtöbbször felhasznált motívumot. Például rándulás, ficam esetén – függetlenül attól, hogy emberről vagy állatról van-e szó – a vezető motívum szinte kizárólag a „megbotló ló/szamar” motívuma. Ez csak egy másik betegség, a kelés, tályog „kezelésére” kerül elő nem dominánsan. Vagy a „találkozás a gonosszal” motívum legtöbbször olyan szituációkban jelentkezik vezető motívumként, amelyek kevésbé meghatározható okra vezethetők vissza, ilyenek az ígérés, az ijedség, a természeti jelenségek befolyásolása stb. E motívum egyébként szinte minden szituációban megjelenik, csak a kelés, a lófekély, a rándulás és a szemfájás „kezelésére” nem alkalmazzák.⁴²

Ez a kommunikációs helyzet nem lehet olyan személyes, mint az előzőleg bemutatott saját lélekhez forduló imaaktus, hiszen a szöveg – bár szentek segítségét várják a gyógyuláshoz, a hallgató, a megszólított a betegség maga, az előadás esetleg titkosságra törekszik – mégis egyfajta közösségi megnyilvánulásként realizálódik.

⁴¹ *Magyar ráolvasások, i. m.*, II, 438.

⁴² *Uo.*, 429–553.

A hagyományozódás

A szinkretikus világképet hordozó és napjainkig élő hagyományt jelentő mágikus imák olyan szövegek, amelyek léte a történetiségben nyomon követhető. A 15. századtól napjainkig élő szövegvariánsaikat több gyűjtemény is összefoglalja. A történeti változás bonyolult folyamatát a szöveg szintjén viszonylag egzakt módon úgy vizsgálhatjuk, ha a pragmatika felől közelítve olyan meghatározó jegyeket keresünk, amelyekkel a történetiség során ránk maradt szövegeket tipizálni lehet. A történeti szöveg nyelvi megformálásmódja ugyanúgy nem választható el a kommunikációs körülményektől, a pragmatikai meghatározottságtól, akár a szinkroniában létezőé. Figyelembe kell venni, hogy a nyelv és a társadalom története során milyen kommunikációs szükségletből, milyen beszédhelyzetekben, kik által születtek a ránk hagyományozott szövegek, és ehhez rendelni a nyelvi eszközkészlet bemutatását, ugyanis a nyilatkozat „mindenkor a nyelvi cselekvés konszituációjában (kontextusában és szituációjában) nyeri el konkrét és teljes értelmét.”⁴³

A mágikus imák funkciójához hozzátartozik a hagyományörzés – ez biztosítja a szöveg „öröklődését” a történeti korszakokon keresztül –, ugyanakkor a nyelvi változások tényéből következően alakul is, módosul is nyelvi megformálásuk. Így a történetiségben lehetőség nyílik arra, hogy a szövegjellemzők változását ne különböző korok különböző szövegein, hanem meghatározott szövegtípusokban figyeljük meg.

A mágikus imák hagyományozódása alapvetően a szóbeliséghez kapcsolódik, még akkor is, ha írásban lejegyzett formában maradtak ránk, hiszen a középkorban rögzített magyar nyelvű szövegek voltaképpen a szóbeliséget szolgálták.

A mágikus imák funkció szerint elváló két szövegtípusa a hagyományozódás folyamatában is némiképp elválik egymástól. A lelki felemelkedést, üdvözülést szolgáló, alapvetően motivikus képelemekből építkező imádságok voltaképpen a szinkroniában létező szövegváltozatok, egy-egy motívumuk kiolvasható a középkori kódexekből, illetve felfedezhetők későbbi ima- és passiószövegekben. Például az *Ómagyar Mária-siralom* Krisztus-szenvedésképe („keseruen kynzathul uos scegeggel werethul”⁴⁴) megtalálha-

⁴³ PÉTER, *i. m.*, 128.

⁴⁴ JAKUBOVICH Emil, PAIS Dezső, *Ómagyar olvasókönyv*, Bp., Holnap, 1995, 127.

tó a *Winkler-kódex* (1506) Mária-siralalmában: „ime a zenthseghes kezeek [...] Latom hogh a vas zeghekkkel / által veruen tarthatnak”.⁴⁵ Pázmány *Imádságos könyvében* (1606) is megjelenik „Az Úr felmutatása után való könyörgés”-ben ez a kép („Nezzed mely nagy kegyetlén szegec, által iártac a te zent fiad labait”⁴⁶), és megtalálhatók a mágikus imaváltozatokban („Szencséges kezét és lábait vasszőgekkel luggasztyák”;⁴⁷ „Vasdárdákkal liggattak”.⁴⁸)

Az *Ómagyar Mária-siralomban* („anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk!”⁴⁹), a *Winkler-kódexben* („kerlek veddel / az anyat afyawal”), a *Nagyszombati kódex* (1512–1513) passióból önállósult Mária-siralalmában („Kerlec azon zerető zúlöttem veddel veled atte keserues anyadat vígy el veled zerető zúlöttem”⁵⁰) és a mai imaváltozatokban is megtalálható az „együtthalás” motívuma („Mer’ ha te énérettem meghalsz, / Minden édesanya szülötte gyermekér meg kell halni”;⁵¹ „és az Anya nem tud a Fiúér meghalni”.⁵²)

A jellegzetes, népi imát kezdő kép („Én lefekszem én ágyamba, / Testi, lelki koporsómba”⁵³) például Pázmány könyörgésmagyarázatában így szerepel: „Mikor pedig agiádba le fekszel, megh emlekezzél, a te testednek vtólso agiáru, a koporsóru”.⁵⁴

A jellegzetes, kijelentést tartalmazó imazáradékról (pl. „aki eszt az Imátságót / regel este tiszta szivből el mondja / 7 halálos bűne bocsátatik. Amen.”⁵⁵) azt állítottuk, hogy a klasszikus imákra nem jellemző, azokban a kérés, hálaadás beszédzándék nyilvánul meg. A *Kazinczy-kódexben* (1526–1541) ugyanakkor az *Üdvözlégy* után ez a bejegyzés található: „Ez imadsagot ualaky haromzor zenth annak kepe előtt megh oluassa tyz ezör halalos

⁴⁵ *Winkler-kódex 1506*, kiad. PUSZTAI István, Bp., Akadémiai, 1988 (Codices Hungarici, 9), 210.

⁴⁶ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 60r.

⁴⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 557.

⁴⁸ *Uo.*, 514.

⁴⁹ JAKUBOVICH, PAIS, *i. m.*, 128.

⁵⁰ *Nagyszombati kódex 1512–1513*, kiad. T. SZABÓ Csilla, Bp., Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 317.

⁵¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 557.

⁵² *Uo.*, 561.

⁵³ *Uo.*, 522.

⁵⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 36r.

⁵⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 425.

bineinek es hwz ezör bocyanando byneinek kennyat ottya megh vele alexander papa engette”.⁵⁶ Ezzel a néhány példával azt szeretném megmutatni, hogy bár a lelki üdvösségért mondott mágikus imákban írott szövegváltozatú hagyományozásról tulajdonképpen nem beszélhetünk, de a szövegelemek, motívumok a középkori egyházi gyakorlatig nyúlnak vissza.

A gyógyító funkciójú, részszövegekből felépülő mágikus imákról a nyelvtörténet folyamán több lejegyzés készült. Például a lábfejást, ficamot gyógyító „megbotló ló/ szamár” motívumot hordozó szövegeknek a 15. századtól kezdve a 18. század kivételével napjainkig megtalálhatjuk írásban rögzített változatát, azaz nemcsak egyes motívumok, képelemek, hanem a szövegegesz maga vizsgálható. Az adatok időbeli eloszlása lehetővé teszi a szövegek diakron változásának megfigyelését.

Például a 3. *Bagonyai Ráolvasás* (1488), a Bornemisza Péter lejegyezte negyedik bájoló ima (*Az menyelésről*, 1578) és egy 20. századi változat⁵⁷ összetételéből megállapíthatjuk, hogy a szöveg szerkesztése, a részszövegek alapvetően őrződnek, valószínűleg azért, mert a gyógyítás funkció csak ez esetben valósulhat meg. Népköltészetéről lévén szó természetesen a variánsok, a szövegromlás, a motívumvándorlás még számos kérdést vet föl.

Összegzés

A folklórszövegek történeti szövegtani vizsgálata a konkrét beszédhelyzetben létrejövő szöveg műfaji besorolásával, majd a szövegtípus jellemzőinek leírásával, illetve a motívumrendszer elemzésével képzelhető el.

A szövegeket a beszédhelyzetre jellemző vallásos-mágikus viszony jelenléte miatt az úgynevezett mágikus ima műfajkategóriába sorolhatjuk. Szövegfelépítésüket azonban a konkrét beszédshándék határozza meg. A létrejövő motívikus vagy részszövegből felépülő szövegtípus hagyományozódása a szövegfelépítés függvénye.

⁵⁶ *Kazinczy-kódex 1526–1541*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003 (Régi Magyar Kódexek, 28), 193.

⁵⁷ *Magyar ráolvasások, i. m.*, II, 429–436.

Előadásom lezárásaként Juhász Ferenc költő népi imákról írott sorait idézem: „És szépségük és erejük nemcsak tartalmaikban van, de *nyelvükben* is, mert hallván őket, oly erővel ráz meg népem *beszélt nyelvének* gyönyörűsége, bátorsága, tisztasága és látomásossága, hogy költő-szívemben ámuldozva és szegyenkezve csak édesdeden mosolyogni és könnyezni tudok, mint Bartók Béla zene-örvényeiben, lángoló látomásaiban.”⁵⁸

⁵⁸ JUHÁSZ Ferenc, *Imák, apokrif mámorok*, Új Írás, 1970/9, 74.

PÉNTEK VERONIKA

Pécsi Lukács és Erdődi János Soliloquia-fordítása

A *Soliloquia* című meditációs mű eredetéről
és a meditáció és soliloquium műfajáról

A 16. és 17. században két magyar fordítás is készült a Szent Ágostonnak tulajdonított *Soliloquia* című műből. Három egymáshoz közelálló, Szent Ágostonnak tulajdonított kegyességi szöveg, a *Meditationes*, a *Soliloquia* és a *Manuale* először 1505-ben jelent meg Velencében.¹ 1591-ben a katolikus Pécsi Lukács fordításában magyarul is kiadták mind a három művet, ezzel a címmel: *Szent Ágoston doctornak elmélkedő: magán beszélő: és naponként való imadságát: az keresztyen atyafiaknak épületire, magyarra fordeta, Péchi Lukács.*² Erdődi János, a debreceni református kollégium tanára csak a *Soliloquiát* fordította le *A léleknek Istennel való magános beszélgetései* címmel. Ez 1689-ben jelent meg Debrecenben, Kassai Pál nyomdájában.³

A *Soliloquia* cím miatt alakulhatott ki, hogy a három fent említett mű Szent Ágoston neve alatt hagyományozódott, mert Ágoston valóban írt egy *Soliloquiát* 386–396 között. Ezt *Soliloquiorum libri duo* címmel szokták jelölni.⁴ Míg Szent Ágoston e műve kérdés-felelet formájú részeket is tartalmaz, a soliloquium-irodalom módosult változatát képviselő pseudo-ágostoni *Soliloquia*, amelyet Pécsi és Erdődi lefordított, ezt a formát már nem követi. Arra a kérdésre, hogy ezek a művek miért hagyományozódhattak Szent Ágoston neve alatt, azt lehet felelni, hogy többek között az ő műveiből is, elsősorban a *Confessiones*ből, sok részlet szerepel ezekben a szövegekben. Ezenkívül a kompilációk olyan szerzők

¹ *Libellus meditationum Sancti AUGUSTINI*, Velence, Christophorus Colea Pensis, 1505. Vö. *Index Aureliensis Prima Pars*, Aureliae Aquensis, 1965, A/7.

² RMNj 671. Hasonmás kiadása: PÉCSI Lukács, *Szent Ágoston doctornak elmélkedő, magán-beszélő és naponként való imádságát, Nagyszombat, 1591*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. URAY Piroska, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 17).

³ RMKI. 1372.

⁴ URAY Piroska kísérőtanulmánya a hasonmás kiadáshoz: PÉCSI, *i. m.*, 14–15.

műveiből tevődnek össze, akiknek gondolkodását Ágoston szelleme, lelkesége is áthatotta.⁵

Szent Ágoston korai, *Soliloquiaként* emlegetett művével a keresztény meditációt irodalmi formába öntötte, a filozófiai dialógushagyományt követte, melyben az ön- és istenismeret keresése retorikai keretekben jelenik meg.⁶ A soliloquia alapvetően önmagunkkal folytatott párbeszédet, magánbeszédet, monológot jelent. Fontos látnunk, hogy a keresztény soliloquiumirodalomnak a meditáció az alapja. Ha a meditáció alapjelentését nézzük, a latin *Vulgata* meditatio, meditari kifejezése a héber haga (mormol, dörmög, nyög), illetve a görög meletan (gyakorol, folytat, kigondol) szavaknak felel meg. A korai szerzetesség a bibliai textus félhangos ismétlését, recitálását értette alatta.⁷ Az ismétlést, a folyamatosságot és a félhangosságot emelhetjük ki jelentése alapelemeiként. A soliloquium-irodalomban a folyamatosság és az ismétlés az ember ön- és istenkeresésének attribútumává lesz. További meghatározó lépés az imádság, az Istenhez szóló beszéd megjelenése a műfajban. Tehát az eredeti jelentéséhez képest a későbbi alapvető jellemzője a magánbeszéd, önmegszólítás és az Istenhez szóló beszéd, az ima váltakozása. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen típusú műveket sokszor meditáció és soliloquia címmel is kiadták. Amikor a soliloquium műfaja kiegészült az imával, akkor beszélhetünk a meditáció későbbi jelentéséről. A soliloquium-irodalom párbeszédese, illetve prózai formája egyszerre volt jelen a későbbiekben.

A teológiaiilag kritikus részeket miért hagyhatta változtatás nélkül a két fordítás?

Míg Pécsi elsősorban az istenkereső, az Istennel egységre törekvő embert látja Ágostonban, addig Erdődi Isten gondviselését emeli ki. Az önmagát ki-

⁵ Szent Anzelmet bensőséges hangú elmélkedő-imádkozó művei miatt második Ágostonnak is nevezték. Bonaventurára is jellemző volt az ágostoni hangvétel. Vö. SÖVEGES Dávid OSB, *Fejezetek a lelkeség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993, 67.

⁶ Günther BUTZER, *Rhetorik der Meditation: Martin Mollers „Soliloquia de Passione Jesu Christi” und die Tradition der eloquentia sacra = Meditation und Erinnerung in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000 (Formen der Erinnerung, 2), 60.

⁷ *Meditation = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, V, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2001, 2016.

nyilatkoztató, állandóan jelenlévő Isten szerepét hangsúlyozza az emberi életben, amelynek bármilyen alakulása elfogadható az ő akaratában megnyugodva.⁸ Az egyik aktív, a másik passzív magatartást feltételez az ember részéről az isteni kegyelem működése kapcsán. Míg a katolikus dogmatikában a szabad akarat az áteredendő bűn miatt bár gyengén, de megmaradt, addig a protestáns oldalon az emberi akarat az áteredő bűn miatt teljes mértékben a rossz szolgája. Emellett a katolikusok úgy gondolják, hogy a hit az üdvösség kezdete, az igehirdetés elfogadása, mely feltételezi az üdvösséghez vivő szabad akaratot. Ezzel ellentétben a protestánsoknál az igaz hit elegendő a megigazuláshoz.⁹ Ide kapcsolódó alapvető kérdés lehet, hogy a predestináció tanát is részletesen tartalmazó *Soliloquia* két magyar, katolikus és református fordítása e kritikus teológiai résznél miért maradhatott egyforma. Magyarozatként gondolhatunk a nyugati egyház eltérő felekezeteinek közös Ágoston-tiszteletére, és arra, hogy a protestáns kegyességi irodalom ugyanazokat a közös keresztény irodalmi hagyományokat használja fel, mint a katolikus. Gábor Csilla *Kegyesség és (inter)konfesszió* című tanulmányában jellemzi a protestáns kegyességi és azon belül is a meditációs irodalom középkori katolikus alapjait.¹⁰

A fordítókról és a fordítások céljairól, indítóokairól

Erdődi a *Soliloquiát* Losonczi Gyürki Pálnak, egy királyi magyar lovasezred főkapitányának a kérésére fordítja le, annak felesége, Hatvani Mária számára. A Losonczi előnevet felvett Gyürki család 1634-ben kapta meg a nemesi címet. Gyürki István volt, aki azt megkapta,¹¹ és az ő fia volt a fordítást kérő és a maga költségén kinyomtató Gyürki Pál. Erdődi az ajánlólevélben azzal indít, hogy ha látjuk a magunk körüli világot és Isten kinyilatkoztatását a *Szentírásban*, bebizonyosodik előttünk a léte. Többes szám első személy-

⁸ URAY Piroska kísérettanulmánya a hasonmás kiadáshoz: PÉCSI, *i. m.*, 18.

⁹ Bernd Jochen HILBERATH, *Kegyelemtan = A dogmatika kézikönyve*, szerk. Theodor SCHNEIDER, Bp., Vigília, 2000, II, 25–31.

¹⁰ GÁBOR Csilla, *Kegyesség és (inter)konfesszió = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, DEENK, 2008, 85–94.

¹¹ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1858, 501.

ben vezeti le a logikai következtetéseket. Alkalmaz gondolatrítmust, egymás után feltett beláttató kérdéseket. Bibliai szakaszokat hoz arról, hogyan tett tanúbizonyságot Isten a létéről választott népe történelmében. Összefoglaló következtetése: „Mivel annakokáért, mind a’ természetnek könyvéből, a’ Szent írásból, világossan ki tetzik, hogy Isten légyen”.¹² Ezután magától értetődő következtetéssel lép át a gondviselés jelenlétének igazolására a teremtett világban. Négy pontba szedi, hogy hogyan jelenik meg Isten gondviselése:

1. Semmi sem következik be szerencséből vagy véletlenből. Halmozó felsorolással érzékelteti, hogy ez az élet minden területén így igaz.
2. Ha nem is látjuk át minden dolognak az értelmét, célravezető kimenetelét, hinnünk kell, hogy Isten bölcs irányítása van bennük.
3. Minden rossz, nyomorúság Isten gondviseléséből származik.
4. A nehézségeket nemcsak csendes, békességes lélekkel kell elszenvednünk, hanem örömmel is.¹³

Ezt követően Hatvani Mária konkrét élethelyzetére alkalmazza az addig leírt következtetéseit. Leírja, hogy a férje kérésére fordította le a munkát deák nyelvből, és szintén a férj volt az, aki a maga költségén kinyomtatta Isten dicsőségére, a magyar egyház lelki épülésére, de legfőképpen a felesége vigasztalására.¹⁴ Azért, hogy a harcban távollevő férje miatt ne aggódjon, hanem figyelmét irányítsa „Istenéhez való kegyességének és buzgóságának naponként való gyakorlására.”¹⁵ Ezután öt pontba szedi, hogyan viselkedik, gondolkodik egy kegyes ember:

1. Minden Isten akaratából van, és azt senki el nem kerülheti.
2. Az Isten akarata jó, ezért nem méltó dolog bánkódni rajta.
3. Az ember vak és tudatlan lényként nem tudhatja, mi szolgál javára, illetve kárára.
4. Amely dolgok nekünk nem tetszenek, gyakran nagy jók azok.
5. Hangsúlyozza Gyürki Pál nemes, hasznos célú szolgálatát, aminek örömet kellene hoznia.¹⁶

¹² ERDŐDI János, *A’ Léleknek Istennel való magános beszélgetési*, Debrecen, 1689, 5 (Ajanló level).

¹³ *Uo.*, 6–8.

¹⁴ *Uo.*, 9.

¹⁵ *Uo.*, 9–10.

¹⁶ *Uo.*, 10–12.

Pécsi Lukács működése a 16. század második felében Nagyszombathoz és az ellenreformáció korai szakaszához kötődik. A 16. században a nagyszombati kivételével az összes nyomdát protestánsok működtették. Telegdi Miklós érsek 1577-ben az esztergomi káptalan, valamint a katolikus egyházi és világi főurak anyagi támogatásával megvásárolta a bécsi jezsuiták nyomdáját. A nyomda köré szervezett írócsoport tagja volt Pécsi Lukács. Weszprémi István szerint Pécsi amellet, hogy botanikával is foglalkozott, az esztergomi főegyházmegye ügyésze és közjegyző is volt. Azt, hogy jezsuita volt, többen is megcáfolták.¹⁷ Pécsi Kutassy János pécsi püspöknek és esztergomi érseknek ajánlja a fordítást. Nemcsak a nemes tartalom megfelelő szintű befogadása reményében, hanem pártfogása miatt is, hogy legyen, aki elfogadtassa, helyben hagyja célkitűzését.¹⁸

Elsősorban a kegyes, az imádságos életre akar nevelni. Szándékát erős érzelmi töltés és felelősségérzet hatja át: „ez írással föl kiáltoc, aldván az urat, egyebetis arra intvén.” Megmagyarázza, hogy Isten ismeri szükségleteinket, és kész is megadni azt, ami szükséges. Azért kell mégis könyörögni hozzá, hogy észrevegyük, honnan jön a jó életünkbe, és készek legyünk a hálaadásra.¹⁹ Erdődi kifejezetten hangsúlyozza, hogy a teremtett világ bizonyítja Isten létét. Ez a gondolatkör érintkezik Pécsi szavaival, miszerint az egész teremtett világ az Isten háza, így bárhol ráirányíthatjuk lelkünk figyelmét, bárhol imádkozhatunk.²⁰ Az imádkozáshoz alázatos, az isteni akaratot teljes szívvel elfogadó lélek kell. Ezt a gondolatkört Erdődi nyomatékosan kiemeli. A két fordítás különbsége tehát az előszók iránymutatásában van. Teológiai szempontból nem változtattak a fordítók a szövegen. A különbség nyelvezetük stílusából adódik.

A második meditáció

Végül a második meditáció két fordítását szeretném bemutatni, hogy lássuk, hogyan kapcsolódnak össze az önmegszólító és imádságos részek, valamint a bizonyos témákról való elgondolkodás. A címe *Аз embernek nyomoruságáруl*

¹⁷ URAY Piroska kísérőtanulmánya a hasonmás kiadáshoz: PÉCSI, *i. m.*, 8–13.

¹⁸ PÉCSI, *i. m.*, 6–7 (Előszó).

¹⁹ *Uo.*, 5.

²⁰ ERDŐDI, *i. m.*, 2–4 (Ajanlo level); PÉCSI, *i. m.*, 5–6 (Előszó).

*és gyarlóságáról.*²¹ Ez a cím és a többi is leginkább az Isten és az ember milyenségére vonatkozik, hiszen a műfaj alapvető sajátása az egyén önkeresése Isten mellett, Istenhez viszonyítva.

A második meditáció első szakaszában ellentétek felsorolásával mutatja be a két fordítás, hogy az ember mennyire más, mint teremtője. Nem a téma kimerítése, hanem annak nyomatékosabb megértése a cél. A szöveg elejétől kezdve nagyon jól tetten érhetjük a soliloquium és az ima keveredését: a szerző váltakozva egyszer önmagát szólítja meg, illetve önmagáról ír, majd a gondolatokat továbbalakítva Istent szólítja meg. Önértelmezését leginkább Istenhez való viszonyításokkal, összehasonlításokkal teszi meg, sorozatosan érzékeltetve Isten és önmaga előtt is Isten melletti kicsinységét:

nyomorvlt állapotom, mikor lehet görbesegem egyenlő ingyenes voltoddal? Az egyes es magánvaló lakást kedvelled uram, en az sokaságot, te az chendesseget, én az kialtast, te az igasságot, én az hévságot, te az chendesseget, én az kialtast, te az igazságot, én az hévságot, te az tisztaságot, en tisztatalanságot követec, mit beszélyec többet?²²

Miután megállapította, hogy Istenre mi jellemző, az alapján fogalmazza meg kérését, hogy mit adhat neki Isten, és hogyan emelkedhet emberi természetével az ő közelébe:

élet vagy, elevenecs meg engem, imhol read nezec abraztato Istenem, te ieczettel az földből engemet, epech föl engemet²³

Kettős metaforasorral fejezi ki, hogy milyen az ember, és ebből következően milyen, önmagától eltérő Istenhez fordul:

beteg vagyoc, az orvoshoz kialtoc, vac vagyoc, az világossághoz sietek, meg hol-tam, az élethez fohazkodom.²⁴

Az élet nehézségeinek halmozását, majd a halál lehetséges variációinak halmozó felsorolását azzal zárja, hogy nem lehet tudni, mikor jön el a halál. Mindezek ellenére bízik Isten megtartó erejében, és négytagú fohászssal zárja a meditációt. Az Isten és az ember közötti másság ellentéte a kérés és a fohászos hangnemű Istenhez szólás lehetőségében oldódik fel. Így hangzik ez a rész:

Kialtoc vram míg ki muloc, talam ki nem muloc, hanem benned meg maradoc. Megmondom azért, meg beszellem nyomorusagomat, meg vallom, es nem

²¹ PÉCSI, *i. m.*, 83–86; ERDŐDI, *i. m.*, 8–13.

²² PÉCSI, *i. m.*, 83.

²³ *Uo.*, 84.

²⁴ *Uo.*, 84.

szegyenlem kelletlen voltodat előtted [...] Iűy hozzam világosság, mely által latoc, jeleny meg dichőség, kibűl őrüendezec: nyilatkozozal meg élet, melyben ellyec, én vram Istenem.²⁵

A katolikus Pécsi Lukács és a református Erdődi János a keresztény lelkiségi irodalom felekezetek fölötti hagyományát közvetítik fordításukkal, és újabb példával szolgálnak a kegyességi irodalom interkonfesszionális jellegére. A különbség nem a tartalmi kérdésekben van, hanem munkájuk stílusában, nyelvezetében. Ez függött a fordítók személyétől, fordításuk keletkezésének korától (a két fordítás között 98 év van), az adott országrész nyelvhasználati, nyelvjárási szempontjaitól és a felekezeti hovatartozástól.

Pécsi és Erdődi fordítása igazolja, hogy újkori kegyességi irodalmunkban nemcsak a középkori hagyomány későbbi művei jelennek meg magyar nyelven, hanem maguk a pszeudo-ágostoni művek is, amelyek a meditációs irodalom alakulását döntő mértékben meghatározták.

²⁵ *Uo.*, 85–86.

REICHARDT GABRIELLA

Nádasdy Pál imádságoskönyve (1631)

A művészetek pártolása és a vallásos meggyőződés Nádasdy Pál személye esetén családi hagyományból magyarázható. Már köznemesi származású dédapja, Nádasdy I. Ferenc is fontosnak tartotta, hogy mindegyik gyermeke tudjon írni és olvasni, még a leányok is.¹ A reformáció hitelveit ugyan Nádasdy Tamás (1498–1562), a 16. század utolsó nádora vezette be a család életébe Melanchthon közvetítésével, de az ő esetében még nem elsődleges kérdés, hogy melyik irányzathoz tartozott, sőt újabban inkább a vallási hovatartozástól független kultúrákövetítő szerep kerül hangsúlyozásra a sárvári Nádasdy udvar esetében.² A kultúratámogatás mind Pál nagyapja, mind apja, Nádasdy II. Ferenc (1555–1604) alatt meghatározó. A nádor által Sárváron alapított iskola és nyomda a korabeli Magyarországon példaértékűnek tekinthető. Az iskolai oktatásban és a nyomdai munkálatokban fontos szerep jutott Sylvester Jánosnak, akinek nevéhez köthető a *Grammatica Hungarolatina* (1539)³ és az első teljes egészében magyar nyelvű *Újtestamentum*-fordítás (1541),⁴ illetve ezek kiadása. Azonban nem csak az előbbieken említett tevékenységek kapcsolhatók Nádasdy Tamás nevéhez. Sárvári udvarában a korban egyedüli módon humanista kört hozott létre, melynek tagjai voltak Sylvester János mellett Dévai Bíró Mátyás, Bornemisza Péter, Szege-di Kőrös Gáspár, valamint ide igyekezett Tinódi Sebestyén is. A kör tagjai nem tartózkodtak állandóan a sárvári udvarban, azonban kivétel nélkül kapcsolatban álltak Nádasdyval, amiről a fennmaradt levelezések tanúskodnak. Számukra a főúr személye és kapcsolatrendszere jelentette a reneszánsz szellemiség zálogát.⁵

¹ BESSENYEI József, *A Nádasdyak*, Bp., General Press, 2005, 17.

² SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár, mint helyi kulturális központ = Nádasdy Tamás (1498–1562): Tudományos emlékülés, Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999, 87–100; ÓZE Sándor, *Nádasdy Tamás nádor és az örményesi pálos kolostor = Decus Solitudinis: Pálos évszázadok*, szerk. SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 4/1), 182–184.

³ RMNy 39.

⁴ RMNy 47.

⁵ TAKÁCS Zoltán Bálint, *Nádasdy Tamás, a mecénás tevékenysége*, Honismereti Híradó, Sárvár, 2003/2, 18.

Nádasdy Pál *Ábítatos és buzgó imádságok*⁶ címet viselő imádságoskönyvére Koltai András *Batthyány Ádám imádságoskönyve*⁷ című tanulmánya, illetve a Nádasdy családdal kapcsolatos kutatásaim és olvasmányaim hívták fel figyelmemet. Az imádságoskönyv létéről a *Régi Magyarországi Nyomtatványoknak* az 1601–1635 közti időszakban megjelent könyvek jegyzékét tartalmazó kötete csak annyit közöl, hogy két példánya maradt ránk, egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik pedig Sárospatakon a Református Kollégium Könyvtárában. Kutatásaim kezdetén a sárospataki példány még Nyizsnij Novgorodban volt, mostanra azonban hozzáférhetővé vált Sárospatakon.⁸ Az OSZK-ban található példánnyal egy teljes egészét tesznek ki, a címlap nem maradt fenn egyik példány esetében sem.

Feltehetjük a kérdést, mi vehette rá Nádasdyt egy imádságoskönyv megalkotására. A családban őt megelőzően senki sem kezdett önálló mű írásához. Ennek főként politikai és hadi okai vannak, hiszen Pál elődeitől eltérően a politikában kevésbé volt ambíciózus és tehetséges, a hitélethez és az irodalomhoz jobban vonzódott.⁹ A körülmények sajátos alakulása folytán nem volt ki eligazítsa a hadászat és a politika világában, hiszen édesapja, Nádasdy II. Ferenc 1604-ben elhunyt, amikor ő hatéves volt, édesanyját, Báthory Erzsébetet pedig nem sokkal ezután – a történettudomány mai állása szerint – „konceptiós perbe” fogták.¹⁰ Így Nádasdy II. Tamásnak, nagyapja unokaöccsének, illetve Megyeri Imre alispánnak és királyi tanácsosnak, apja jó barátjának gyámsága kiemelt jelentőséggel bírt neveltetésében. Ezen tényeket figyelembe véve nem csodálkozhatunk, hogy a főúr az intellektuális tevékenységek felé orientálódott, miután az udvarában megforduló számos tudós ember révén magas szintű műveltségre szert tehetett. Mindehhez hozzájárult bizonytalan egészségi állapota is, hiszen egy tizenhat

⁶ RMNy 1494.

⁷ KOLTAI András, *Batthyány Ádám imádságoskönyve*, Magyar Könyvszemle, 1997/2, 187–200.

⁸ Itt köszönöm meg Dr. Dienes Dénes Igazgató Úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Sárospatakon őrzött példány fotómásolatát.

⁹ DOMINKOVITS Péter, PÁLFFY Géza, *Küzdelem az országos és regionális hatalomért: A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (1. rész)*, Századok, 2010/4, 785.

¹⁰ L. LENGYEL Tünde, VÁRKONYI Gábor, *Báthory Erzsébet: Egy asszony élete*, Bp., General Press, 2010.

éves korában elszenvedett lovasbalesete után a Magyar Királyi Kamara még halálától is tartott.¹¹

Felmenőihez hasonlóan ő is támogatta tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, köztük Lethenyi István csepregi prédikátor iskoláztatását, valamint nyomdát is létesített Sopronkeresztúron, melyet Manlius János működtetett haláláig. Ezt a nyomdát kapta hozományként Farkas Imre, aki 1619-ig ugyanitt, majd 1621-től Csepregen dolgozott. Ebben a nyomdában látott napvilágot Nádasdy Pál imakönyve is. A kutatás jelenlegi állása szerint a csepregi nyomdában 1645-ig 26 mű jelent meg, 22 magyar és 4 latin nyelven. A legtermékenyebb időszak a nyomda életében az általunk vizsgált évekre esik, 1630-ban három, míg 1631-ben négy könyvet nyomtattak ki. A művek tartalmát tekintve többségük vallásos tárgyú, ami nem is meglepő, ugyanis Csepreg volt a korban az evangélikus egyház központja a Nyugat-Dunántúlon.¹² A vallási tartalom mellett fontos a magyar nyelv ápolása is ezekben a művekben, mert a lakosság jelentős hányada csak az anyanyelvét beszélte.

Pál nemcsak az udvarához tartozó prédikátorok, iskolamesterek (Lethenyi István, Zvonarics Imre, Nagy Benedek, Kis Bertalan) munkáinak megjelenéséhez járult hozzá, hanem külföldi protestánsok műveit is befogadta, többek között Wolfgang Mangelburg és Gregor Gerber munkáit.¹³ Mindemellett a soproni polgármester, Lackner Kristóf emblémás köteteknek külföldi megjelenését is támogatta.¹⁴

Érdeemes megvizsgálunk a keletkezés időpontját, az 1631. esztendő. Nádasdy ebben az évben töltötte be harmincharmadik életévét, ekkor érte el a krisztusi kort. Életéről sajnálatos módon kevés információval rendelkezik a történettudomány, ami magyarázható rövid életével is, 35 esztendő volt, amikor meghalt. Betegségei megterheltek életét. Ezért írhatta művét, köszönet-, illetve hálaképpen Istennek, valamint utódai számára, hogy hitbéli tudását rájuk ruházza. Másrészt az 1631. év azért is kiemelkedő lehet a megjelenést tekintve, mert ebben az évben, június 25-én Csepregen zsinatot

¹¹ TOMA Katalin, *Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működése*, Századok, 2010/4, 856.

¹² ZÁTONYI Sándor, *Könyvnyomda Csepregen a XVII. század első felében*, Vasi Szemle, 1963/2, 86–87.

¹³ MONOK István, *A Nádasdy család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége = Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, Kiállítási katalógus, szerk. MONOK István, Bp., 2005, 72. – RMNj 1492, 2027.

¹⁴ RMNj 1133.

tartottak, ahol Winkler András külföldi tanulmányai után hazatérve aláírta az ágostai hitvallást, majd ezt követően kórházi lelkészként szolgált.¹⁵ Ezen a zsinaton részt vett a dunántúli egyházkerület püspöke, Kis Bertalan, aki Nádasdy II. Ferenc támogatásával végezte tanulmányait, majd 1604 után Báthory Erzsébet vette pártfogásába. Csepregen tanítóként, majd 1619-től Nádasdy Pál udvari papjaként szolgált egészen 1625-ig, amikor megválasztották püspöknek.¹⁶ Nádasdy Pál imádságoskönyvének előszava szerint – „Írtam Sárvárat Szt. Iván hónap második napján, 1631 Esztendőben.” – a júniusi zsinat idejére, ha nem is az egész kötet, de egy része biztosan elkészült, s be tudta mutatni az ott megjelenő egyházi személyeknek. Valószínűleg leginkább Kis Bertalannak akart imponálni művével, hiszen teológiai tudását neki köszönhette, valamint bizonyítani szándékozott azon törekvésért, hogy gyermekeit is e vallás hitelveire oktassa.

A harmadik és egyben legfőbb indítéka lehetett az imádságoskönyv elkészítésének, hogy ebben az évben született Tamás nevű harmadik gyermeke. Tamás nem érte meg a felnőtt kort (1633 augusztusának végén elhunyt), csak bátyja, Ferenc, a későbbi országbíró és Mária, aki apácának állt.¹⁷

Az imádságoskönyv bemutatása

Az imádságoskönyvet a szerző bemutatkozása nyitja, melyben leírja minden addig megszerzett tisztségét: „Egybe szedetttet és irattatot az tekintetes Nemzetes és Nagyságos Gróff Nadasdi Pal, Fogaras földénc örökös, és Vasvármegyénec fő-ispánnya, Szentelt Vitéz, az Fölséges Római Császárnac, Nemes Magyar, és Cseh-Országi Coronás Kiralynac ö Fölségenec Tanácsa, Magyarországi Komornic Mestere és az Dunán innenvaló részeinec s -Canisa ellen vetet Vég-házaknac Generalis Capitánnya által.”¹⁸

¹⁵ PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházköziség története*, Sopron, 1917, 295.

¹⁶ *Sárvár története*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 2000, 200.

¹⁷ *A Nádasdy család grófi ágának leszármazása a XVI–XVII. században = A mecénás Nádasdy Ferenc*, <http://nadasdy.barokkudvar.hu/?q=node/6>. (Megttekintés dátuma: 2010. október 16.)

¹⁸ Vö. DOMINKOVITS, PÁLFFY, *i. m.*, 784–785.

Ezt követi a Dedicatio, miszerint művét gyermekeinek, Nádasdy Ferencnek és Nádasdy Tamásnak szánja nevelés céljából: „Néktek azért, néktek ajánlom szerelmes magzatim, ez üdvösségre vezérlő kis munkácskám, hogy ti ezzel hütötök gyarapodására, világi életeteknek kegyességben való foglalására, és az igaz buzgóságnak Istenhez való fölündítésére [...]”. Az imádságoskönyv olvasóközönsége ez esetben valószínűleg a szűk család és háza népe lehetett. Az imádságoskönyv elkészítésének nemcsak vallási okai lehettek, hanem műve ajánlásával szellemi társat keresett maga mellé, intellektuális közeget próbált kiépíteni. Ez az önreprezentáció egyik módozata volt.¹⁹ Az előszóban Thucydidest és a *Zsoltárok könyvét* idézi, hisz e kötetek megtalálhatóak voltak a családi könyvtárban. A halála után felvett inventárium szerint „két Biblia magyar és deák” volt sárvári házában.²⁰ Ezen adatok alapján is láthatjuk, hogy Nádasdy Pál klasszikus műveltséggel rendelkezett. A *Biblia* esetében meg kell vizsgálnunk, hogy melyik magyar *Biblia*-kiadást használhatta. Az bizonyos, hogy nem a Sylvester János által fordított változathoz veszi a *Zsoltárok könyvéből* származó idézetet, hiszen az csak az újszövetségi szövegrészeket tartalmazza. Vagy a Károli Gáspár-féle *Biblia* Szenci Molnár Albert által javított kiadását (1608), vagy a Káldi György által kiadott *Bibliát* (1626) használhatta. Mivel a Káldi-*Biblia* katolikus szellemiségű, ezért a Szenci által kiadott *Biblia*, vagyis a *Hanani Biblia* használata valószínűsíthető. A *Zsoltárok könyvéből* vett idézet mindkét *Biblia* szövegében ugyanúgy szerepel, így ez az idézet nem tudja érdemben meghatározni a *Biblia*-használatot. Feltűnő azonban, hogy Nádasdy III. Ferenc Bécsbe került elkobzott könyveinek jegyzékében²¹ nem találkozunk Nádasdy Pál művével. Ehhez hozzájárulhatott Nádasdy III. Ferenc katolizálása is, azonban a Pál halála (1633. október 15.) után felvett inventárium sem tesz róla említést. Az országbíró kivégzése után felvett könyvlajstrom azonban nem tekinthető teljes mértékig hitelesnek, hiszen a korabeli leírások alapján hatalmas könyvgyűjteménnyel rendelkezett, a jegyzékbe vett könyvek ennek csak kis részét teszik ki.

¹⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 102.

²⁰ Az inventárium közzlése: REICHARDT Gabriella, *Nádasdy Pál javai Sárváron 1633-ban*, Honismereti Híradó, Sárvár, 2009/1–2, 58.

²¹ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992, 101–107.

Az imakönyv Dedicatiójában árulja el a szerző alkotási módszereit, miszerint a mű „egybe szedettetett és irattatott”. Ebből a megjegyzéséből is valószínűsíthetjük – melynek bizonyítására a későbbiekben sor kerül –, hogy az imakönyv nem teljesen önálló munka. A Dedicatióból kiderül továbbá az is, hogy nemcsak gyermekeihez, hanem az uradalmi alá tartozó lakosokhoz és magisztrátusaihoz is szól, kérve őket az üdvösségre, illetve arra, hogy a világi állapot szerint hirdessék az ígét. Magisztrátusainak akar ezzel a művel útmutatást adni. A bevezető részben magyarázza meg könyvének címét is: „az fölséges Urnak velem való kegyelmes jó téteményeiről elmélkedjem szüntelen. Az melyből lett osztán, hogy igaz buzgóságból való hála-adások, és minden szükségimért való könyörgő fohászkodások származzanak szívemben”.

A Dedicatio és az imakönyv közé beékelődik Lethenyei Istvánnak 12 versszakból álló imádsága, amely előszóként is értelmezhető. Az imakönyv 336 oldalon 60 imádságot tartalmaz. Nádasdy Pál műve hasonlóságokat mutat az azonos időszakban megjelent imakönyvekkel is, például Mihálykó János *Istenes és áhítatos imádságok* című munkájával, amely Csepregen jelent meg 1630-ban.²² Szintén egyezés mutatható ki a Lőcsén 1629-ben kiadott *Eperjesi magyar eklézsia mindennapi felfegyverkedése, azaz mindennapi imádságos könyvecskéje* című művel, amelynek szerzője Madarász Márton volt,²³ valamint feltehető Lethenyei István 1629-ben Csepregen kiadott imádságoskönyvének használata is.²⁴ Utóbbi azonban konkrét párhuzamokkal nem tudjuk bizonyítani fennmaradt példány hiányában. Annyi azonban bizonyos, hogy e műre utal Farkas Imre Mihálykó János imádságoskönyvének ajánlásában: „lássa és olvassa az 1629 esztendőben nyomtatott imádságoskönyvecskének praefactioját, avagy előjáró beszédét, melyet Lethenyei István az Mi Csepregi Praedicátor Urunc bocsátot ki.” Nádasdy Pál áhítatos és imádságoskönyve össze van kötve Mihálykó János 1630-ban kiadott imádságoskönyvével, innen is következtethetünk arra a tényre, hogy Nádasdy Pál ismerte Mihálykó művét. A protestáns műveken kívül meg kell vizsgálnunk Pázmány Péter katolikus *Imádságos könyvét* is, melyet (negyedik kiadásban) Pozsonyban adott ki 1631-ben.²⁵ Azonban nemcsak a korabeli imádságos-

²² RMNy 1459.

²³ RMNy 1439.

²⁴ RMNy 1425.

²⁵ RMNy 1513.

könyvekkel, hanem a későbbi művekkel való összehasonlítása is fontos, hiszen ezek alapján megvizsgálhatjuk, hogy ebben a korban mely imádságok voltak széles körben elterjedtek evangélikus és katolikus körökben. Jelen esetben Batthyány Ádám katolikus főúr *Lelki kard* című 1654-ben, Bécsben kiadott imakönyvével kapcsolatban végzek összehasonlítást.²⁶

Az összehasonlítás első lépéseként a már említett imakönyvekben megvizsgálom, milyen rendszer szerint következnek egymás után az imacsoportok, és ezeket követi-e Nádasdy Pál. A vizsgálatban Madarász Márton 1629-ben, Mihálykó János 1630-ban, Pázmány Péter 1631-ben és Batthyány Ádám 1654-ben kiadott imakönyveit hasonlítom össze Nádasdy munkájával.

Nádasdy Pál, hasonlóan a fent említett szerzőkhöz, ajánlással kezdi művét, amit személyesen ő írt, ahogyan Madarász, Pázmány és Batthyány is tette, míg a Mihálykó-kiadás elején Farkas Imre nyomdász szavait olvashatjuk. Az ajánlás után ékelődik be Lethenyi István 12 versszakos imádsága, mely formula az említett szerzőknél nem lelhető fel.

Nádasdy Pál imádságoskönyve 60 imádságból áll össze, ezeket összegzi a kötet végén található Táblában („Táblája ez könyvecskében foglaltatott imádságoknak”), oldalszámokkal ellátva. Ezen imádságok címeit összehasonlítva a három korabeli imakönyvvel az alábbi eredményt kapjuk.

Nádasdy Pál	Madarász Márton	Mihálykó János	Pázmány Péter
I. Reggeli hálaadás			Reggeli imádságok
II. Estveli hálaadó könyörgés		Estveli ének	Estveli hálaadás
VIII. Úton járóknak Istenhez való könyörgések	Útonjáró imádsága	Úton járóknak éneke	Uton-járók könyörgése
XIII. Békességnek megmaradásáért való könyörgés	Békességért való könyörgések		
XIV. Beteg embernek imádsága	Beteg ember könyörgése		Betegekért

²⁶ MOL Batthyány család levéltára (P1313), Kéziratok, 267. cs., fol. 358. és 359.

XV. Prédikáció előtt való könyörgés			Predikáció-előtt
XVI. Prédikáció hallgatás után való könyörgés és hálaadás		Prédikáció után való dicséret	Predikáció-után
XVII. Az angyali őrizésért való könyörgés		Az angyali őrizetért való ének	Az őrző Angyal segítségéért
XX. Az isteni félelemben és új életben megmaradásért való könyörgés			Isteni félelemért
XXI. Az alázatosságért való könyörgés		Az alázatosságért	Az alázatosságért
XXV. Mindenmű szükségünkben és nyavalyáinkban az hatalmas Istenhez való könyörgés		Hálaadás mindenféle nyavalyából és nyomorúságból való megszabadulásért	Háborúságainknak, és Nyavalyáinknak csendességgel...
XXVII. Az pokolbeli kísértetek ellen		Az ördög kísérteti ellen való győzedelemért	Eördög-ellen-való győzedelemért
XXX. Szent Ágoston doktor könyörgése	Szent Ágoston imádsága		Szent Ágoston hála-adása
XXXVII. Tiszta életért való könyörgés		A tiszta életért	A Tiszta életért

XXXVIII. Az özvegyeknek és árváknak könyörgése			Eözvegyek és Arvák könyörgése
XL. Testi kísértetek ellen való győzedelemért		A testnek kísérteti ellen való győzedelemért	Testi kísértetek ellen
XLI. Az halálnak félelme ellen való könyörgés		A halál félelme ellen	A halál félelme ellen
XLII. Erős reménységért, és bizodalomért való buzgó könyörgés			A reménységért
XLVI. Az Úrvacsorájához készülő embernek imádsága			Vr Vacsoraia-előt való Imádság
XLVII. Az Úrvacsorájának hozzánk vétele korán való könyörgés	Könyörgés az Úr vacsorájával élés előtt		
XLVIII. Az Úrvacsorájának vétele után való hálaadás	Imádságok az Úrnak végvacsorájával való élés után		Az Úr vétele-után
XLIX. Mennydörgésnek és égi háborúnak eltávoztatásáért való könyörgés	Égi háború, kőeső, mennydörgés mennyütő kő és vilámlás ellen könyörgések	Kőeső és égi háború ellen való imádság	Az égi Háborúk-ellen

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy számos olyan imádság fellelhető Nádasdy imakönyvében, melyet kortársai is használtak, de alapvető kér-

dés, hogy vajon ezek az imádságok tartalmuk tekintetében is megegyeznek-e, vagy csak olyan imádságokról beszélhetünk esetükben, melyek ismertebbek voltak. A következőkben erre keresem a választ, példák bemutatásával. Nézzük meg a mindegyikükénél megtalálható *Mennydörgés és égi háború elleni imádság* incipitjeit:

Nádasdy Pál: „Áldott mennyei nagy Úristen...”

Madarász Márton: „Oh csudálatos cselekedető Isten...”

Mihálykó János: „Oh örök mindenható Úristen...”

Pázmány Péter: „Nagy-hatalmú Isten, ki megmutatod...”

Jól látható, hogy hiába ugyanaz az imádságok címe, de teljesen más azok kezdősora, ebből következőleg nem használhatják ugyanazt az imádságot alapként.

Az *Úton járók imádsága* esetében:

Nádasdy Pál: „Mindenható örök Úr Isten...”

Madarász Márton: „Örök mindenható Úristen...”

Mihálykó János: „Uram Isten, ki ígértél oltalmat...”

Pázmány Péter: „Irgalmas kegyelmes Isten...”

Az ima esetében valószínűsíthető, hogy Nádasdy Pál Madarász Márton imakönyvét ismerhette, és ebből vesz át imádságokat, ahogy ezt Szent Ágoston doktor könyörgése is mutatja: Nádasdynál „Én Istenem, én irgalmasságom...”, míg Madarásznál „Én Uram Istenem...”. Nádasdy könyvéhez természetesen módon felhasználta a Madarász által írt evangélikus imádságoskönyvet, azonban szerkezetét tekintve inkább Pázmány művével mutat hasonlóságokat. Honnan ismerhette az evangélikus főúr az esztergomi érsek imakönyvét? Ahogy arról már korábban szó esett, Nádasdy támogatta az udvarában megforduló lelkészek és hittudósok munkáinak kiadását. Pázmány *Kalauzáról* a Nádasdy udvarához köthető Zvonarics Imre írt kritikát,²⁷ melyre Pázmány Szyl Miklós álnéven írt választ Nádasdy Pálnak: *Csepregi mesterség, azaz Haffnerfermek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek cégéres cigányági és orcaszékenítő hazugsági*, Bécs, 1614.²⁸ Előfordulhat, hogy nemcsak a vitairatot küldte el a főúrnak, hanem imakönyvének gráci első kiadását is.²⁹ Pázmány célja ezzel az lehetett, hogy kapcsolatot teremtsen az

²⁷ RMNy 1072.

²⁸ RMNy 1061.

²⁹ RMNy 945.

evangélikusok egyik befolyásos patrónusával, hogy a katolizáció útját megindítsa a Nádasdy családban.³⁰

A főúr ismerhette Mihálykó János 1630-as művét is, hiszen ezek egy kötetbe voltak összekötve (az egyetlen sárospataki példány alapján). Ahogyan Mihálykó, valószínűleg Pál úr is ismerte, sőt használhatta a Lethenyi István által összeállított imakönyvet, melynek sajnálatos módon nem maradt fenn ismert példánya. Mihálykó imádságai nagy részét már Pázmánytól vette át, így ezen imakönyv esetében a mindkét vallásnál használt fohászok címei egyeznek.

Megfigyelhetjük azt is, hogy Nádasdy Pál világiasabban fogalmaz, mint a már említett szerzők, nem alkalmaz sok jelzőt, az „Úr Isten” minden ima elején megjelenik, sűrűn ismétli fordulatait. Emögött teológiai ismeretek hiányát is feltételezhetjük, illetve azt is, hogy nem tarthatta szükségesnek a túldíszítettséget, hiszen gyermekeinek és alattvalóinak szánta a kötetet olvasmányként. A kiskorú gyermekeknek pedig a közérthetőség és a vallási tartalom volt a fontos.

Batthyány Ádám imakönyve esetén az első kiadás megmaradt részeit vonom vizsgálat alá. Jelen esetben csak az imádságok címeit néztem meg, hogy melyeket használják mindketten, illetve milyen szerkesztési elvet követnek. Ahogyan az Koltai András tanulmányából kiderül, Batthyány Pázmány imakönyvéből 201 oldalnyit vett át saját könyvébe. Megjelennek nála a reggeli és esti imák, hálaadások, bűnbánati zoltárok, valamint az alkalmi könyörgések.³¹ Mindkettejükénél megjelenik a reggeli imádság, az esti hálaadás, az *Égi háborúk ellen* és az *Úton járók könyörgése*.³² Ha megnézzük a fenti táblázatot, akkor kiviláglik, hogy ez a négy imádság nemcsak a két főúr művében van ugyancsak jelen, hanem Pázmánynál is. Vajon miért pont ezek az imák egyeznek meg? Nagy valószínűség szerint ismert fohászokról lehet szó, melyeknek több változata lehetett. Napjainkban is több változat ismert a reggeli és esti imákra, felekezeti, illetve területi elhelyezkedés szerint. Gyanítható, hogy e két ima a 17. században is a mindennapi imádkozás részét képezhette. Mivel a korban a közlekedési viszonyok miatt akár több nap is szükséges volt az egyik városból a másikba való eljutáshoz, a török-tatár

³⁰ HELTAI, *i. m.*, 117.

³¹ KOLTAI, *i. m.*, 195.

³² *Uo.*, 196.

vagy a vallon támadásról már nem is szólva, így az utazáshoz szorosan kapcsolódhatott az úton járók imája. Az égháború elleni ima a termények megóvása és a nagy esőzések miatt kapott nagy hangsúlyt az időszakban, hiszen a mocsarak és egyéb vízfolyások tovább duzzadtak, melyekben mindenféle egészségre káros kórokozók jelentek meg, valamint a sok csapadék a terményt is elpusztította, pedig az nagy kincsnek számított.

Végezetül elmondható, hogy Nádasdy Pál *Ábítatos és buzgó imádságok* című imádságoskönyve nem önálló munka, ahogyan azt már a szerző az elején jelezte is az olvasó számára. Jelen imakönyv esetében is megfigyelhető az a korban általános tendencia, hogy a „szerzők” nemcsak saját imádságait illesztik be műyükbe, hanem más imakönyvekből is vesznek át kisebb-nagyobb részleteket. Pázmány maga is kinyilvánította problémáját az evangélikus imádságoskönyvekkel kapcsolatban, hiszen azok alapján véve a katolikus imádságoskönyveket használták, és alakították át a saját hitelveik szerint. Pázmány ezt írja imakönyve második kiadásának előszavában Mihálykó Jánosról: „sok helyen megszagatá és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarázta az én írástomat, [...] több jeles dolgokat is kitörle az ő nyomtatásában. Annak okáért nem hogy javallanám, [...] de sőt inkább a benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyémnek nem ismerem.”³³

Nádasdy Pál imakönyvének feldolgozására mindezidáig nem került sor, véleményem szerint azonban e mű többre hivatott, mint hogy csak megemlítsük.

³³ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyen imádságos könyv*, Pozsony, 1610 (RMNy 1003), Második előjáró levél,):(5;):(6; BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 287–288.

ROKAY ZOLTÁN

*Szabadkán használatos 18. századi illír nyelvű
lelkiségi könyvek*

Bevezetés

Szabadkán (Subotica, Szent Mária, Maria-Theresiopolis, Mariatheresiopel), Bács-Bodrog vármegyében (majd Jugoszlávia, ma Szerb Köztársaság) a török hódoltság után telepített római katolikus lakosság tetemes részét a magukat ma horvátoknak, egykor illírnek valló, bunyevácnak nevezett népcsoport alkotja.¹ Ezeknek az ott élő magyarajkú lakossággal együtt a ferencesek (OFM) látták el lelki gondozását a török uralmat követően.² Az ehhez szükséges irodalom leginkább a Budán élő bosnyák/horvát ferencesek tollából származik,³ Budán, illetve Pesten nyomtatták, de a könyvek Szabadkára is eljutottak, a bennük lévő énekeket, imádságokat mind a mai napig énekelik, imádkozzák Szabadkán. Ezeket mint Szabadka szülötte, aki ott nőttem fel, kilenc évig működtem különböző lelkipásztori és oktatói beosztásban, és ma is a Szabadkai Egyházmegye papja vagyok, magam is imádkoztam, énekeltem; amikor otthon vagyok, imádkozom és énekelek. Ezek közül a lelkiségi könyvek közül 2007-ben, az aratási hálaadás („Dužijanca”) alkalmából megrendezett tárlaton – „Imádsággal és szentképpel Isten előtt” – több példány kiállításra került, a szabadkai Ivan Antunović katolikus kulturális, történelmi és lelkiségi intézet gondozásában.⁴ Ezek a könyvek tehát

¹ Vö. *Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes monográfiája*, kiad. Bács-Bodrogh Vármegye közössége, Zombor, 1896, I, 373–425; II, 146–196; IVÁNYI István, *Szabadka, Szabad királyi város története*, Szabadka, 1892; Ante SEKULIĆ, *Bunjevački i šokački Hrvati*, Zagreb, 1990.

² Vö. TORMÁSY Gábor, *A szabadkai róm. kath. főplébánia története*, Szabadka, 1883.

³ Vö. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VI, Bp., Szent István Társulat, 2001, 143: Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány; Franjo Emanuel HOŠKO, *Prosyjetno kulturno djelovanje bosanskih i brvatskih franjevaca u Budimu tijekom 18. stoljeća*, Nova et vetera, Sarajevo, 1978/1–2, 113–179; *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, <http://www.osmbrozovic.hr/ofm> (a továbbiakban: HFBL): Lacković, Dionizije.

⁴ *Dužijanca, 2007. Molitvom i prilikom prid Bogom: Katalog*, szerk. Katarina ČELIKOVIĆ, Subotica, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović”, 2007 (a továbbiakban: *Dužijanca*).

mind a mai napig megtalálhatók Szabadkán. Elsősorban ezek közül szeretnék néhányat ismertetni az alábbiakban.

„Előzmények”

A népnyelven írt imakönyvekről, azok szükségességéről, használatáról a Katolikus Egyházban nem szükséges külön fejtegetésekbe bocsátkozni: a latinul végzett liturgia és szertartások, zsolozsma (officium) szükségessé tette azok fordítását, magyarázását, ami lehetővé tette a hívek bizonyos szinten való bekapcsolódását a szent cselekményekbe, de a népnyelven végzett ájtatosságokhoz és otthon végezhető magánimádságokhoz is segítséget nyújtott.

Más volt a helyzet a népnyelven kiadott prédikációskötetekkel, amelyek szintén besorolhatók a lelkiismereti irodalom műfajába. Horvát nyelvterületen erre kiváló példa Stefan Zagrebec kapucinustól *A keresztény bárányok lelki táplálékának öt kötete* (Klagenfurt, 1718). 1761-ben Ilarion Gasparotti pálos szerzetes *A szentek virága* című hagiografikus elmélkedésgyűjteményében önmagát is igazolva védelmére kel Zagrebecnek: (Mire való horvátul megírni azt, amit latinul megírtak?) „Vajon azért, hogy minden anyóka olvashassa, s majd merészkedjen bírálni a szónokokat? [...] Vajon miért vonnák meg minálunk ezt a nagy lelki előmenetelt az egyszerű emberektől? [...] Sőt, adná az Isten, hogy idővel a Horvát Föld egész népe megtanuljon olvasni, mert akkor végre nem lenne az a sok üresfejű és tanulatlan. Sem pedig nem pusztulna el oly sok lélek a bűnös tudatlanság következtében.”⁵

Az anyagot nem műfajok szerint, hanem időrendi sorrendben adom elő.

A könyvek

1. Šimun Mecić, *A bűnbánók virága, azaz a hét bűnbánati ének* [...], Buda, 1726⁶ (8 × 13, 50, 474 old.).

⁵ Vö. Josip TURČINOVIĆ, *Pet svezaka „Hrana duhovna ovčic kršćanskih” Štefana Zagrepeca*, Svetski Kršćanska Sadašnjost, 1967/2, 61–62; Ivan BRATULIĆ, *Propovjedna i hagiografska književnost = Hrvatska i Europa 3. Barok i prosjjetiteljstvo*, szerk. Ivan GOLUB, Zagreb, 2003, 533–549.

⁶ Šimun Mecić († 1735), ferences. Nápolyban, Bariban és Budán tanult. Dubrovnikban, Budán és Pozsegán működött. A „Bosnia argentina” rendtartomány provinciálisa. Vö.

A könyv a mindennapi imádságokat, a bűnbánati zsoltárokat,⁷ gyónási, áldozási imádságokat, a hétközi, a Szent Kereszt-, Szűz Mária- és halottas officium illír fordítását tartalmazza. Szent Mihály arkangyalhoz és az Őrzőangyalokhoz intézett imákat is találunk itt. A *Mindenszentek litániáján* túl érthető módon elsősorban a ferencrend szentjeinek tiszteletét – Assisi Szent Ferenchez, Szent Klárához, Alcantari Szent Péterhez, Szent Paszkálhoz intézett imákat – tartalmazza az imakönyv. A Jézus Krisztushoz intézett imádság a *Serva nos Domine vigilantes* illír fordítása a Completoriumból. Hasonló fordítás a *Veni Creatoré*, a *Dies irae*-é és az *Ave Maris Stellae*. Természetesen a rózsafüzér imádság is helyet kapott Mecity könyvében. A keresztúti ájtatosság Szabadkán ma is használatban lévő éneke a *Stabat Mater* egyik horvát parafrázisa.⁸ Az egész horvát nyelvterületen és Szabadkán is használatos templomi énekek közül megtaláljuk a „Poslan bi angyel Gabriel” („Elküldetett Gábor angyal”) ádventi⁹ és az „U se vrime godista” („Abban az időben”) kezdetű karácsonyi¹⁰ éneket. Mecity fontosnak tartotta, hogy közölje a János-evangélium prólógiájának horvát fordítását. A könyvet többek között egy Szent Simon apostol-metszet díszíti, kezében attribútumával, a fűrésszel.

HFBL, 480; Ante SEKULIĆ, *Šimun Mecić graditelj i čuvar jezika hrvatskoga*, Croatia Christiana periodica, I, 1977, 34–46; Franjo Emanuel HOŠKO, *Franjevačko visoko učilište u Požezi*, Nova et vetera, 1977/1, 90–92; Uő., *Prosvjetno... i. m.*, 128–130. – „A bűnbánók virága, avagy a hét bűnbánati ének, a Szent Kereszt, Boldogságos Szűz Mária, a megholtak, valamint a Szentlélek officiumával, a szent keresztúttal és sok más istenszerető imádsággal, valamint a keresztény tanítással ékesítve, igen tisztelt páter Simon Mecity testvér, szónok és a szent teológia lektora, szeráfi Szent Ferenc atya dicsó boszniai kistestvéreinek boszniai tartományának generálisa, illír nyelven előadva és összeállítva. Megváltásunk 1726. évében. Budán.” – „Cvitak pokorni aliti sedam pismi pokorni s officiom svetoga Križa, Blažene Divice Marije, od martvi, Duha Svetoga, s putom križa i s drugim mnogim bogoljubnim molitvam, kako i s naukom karstianskim, nakićene, po ocu m. p. fra Šimunu Meciću pripovidaocu i štioću svete bogoslovije, generalomu, serafinskoga patriarke Franceska, izvađeno u jeziku illirički i složeno godišta odkupljenja našega 1726. Budim.” (A könyvek címét a modern horvát helyesírás szerint közlöm.)

⁷ Bűnbánati zsoltárok (héber–görög számozás): 6, 32, 38, 51, 102, 130, 143.

⁸ A „Rascviljena” több változata ismeretes. Szakértők szerint Boszniából származik. DALLAMA hasonló az „Áll a gyötrött”-éhez.

⁹ A „Poslan bi [...]” a *Čitbara Octoborda* 1701. évi kiadásában jelentkezik először.

¹⁰ Az „U se vrime”-nek szintén több változata ismeretes. Dalmáciából származik, és Frescobaldi egyik pasztoráléjára, de a „Resonet in laudibus”-ra is emlékeztet.

2. Antun Jozsip Knezovity, *Lelki nefelejcs*, Buda, 1746¹¹ (9 × 15, 50, 792 old. + naptár + adalék + tartalom).

A szerző a „mennybe vezető útnak” nevezi imakönyvét. Ezt illusztrálja a címlap is. A szokásos litániák, miseimák, az Eucharisztia kultusza mellett megtaláljuk Szent Brigitta imáit Jézus szenvedéséről és Jézus öt szent sebének tiszteletét, Nepomuki Szent János officiuma mellett Alexandriai Szent Katalinét egy énekkel (hímnusszal), amely elmondja: „A bölcs filozófusokat megnyerted, és helyes útra vezetted.”¹² Érdekes részlet, hogy a szerző néhány jezsuita szent tiszteletét is bevette imakönyvébe, így Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc litániáját. Szent Margit (Béla király lánya)¹³ litániája a földrajzi közelségből is adódik, de az utolsó invokáció indokolja jelenlétét az imakönyvben: „Akinék szent csontjait Pozsonyban Szent Klára szűzeinél mind a mai napig tisztelik.”¹⁴ A halottas officiumot két építő jelle-gű ének követi:

¹¹ Knezovity Antal († Kalocsa, 1764) kanonok; sokáig anyai nevén, Csernovitsként szerepelt. A kalocsai szeminárium első növendékei között volt. 1735-től plébános Garán, 1738-tól Ujvidéken; 1747-től Szent Ireneuszról nevezett prépost; szentszéki jegyző. A kalocsai főszékeskáptalanban 1748-tól tiszteletbeli, 1751-től valóságos, 1756-tól ör-, 1762-től éneklőkanonok. Művei az említetten túl: *Nepomuki Szent János élete* (horvátul), Pest, 1759; *Szent Márta élete* (Herlet Friderik nyomán németből horvátra ford.). Vö. *Magyar katolikus lexikon*, VI, 2002, 37. – „Lelki nefelejcs. Vagyis imádságos könyvecske, amelyet mennyei útnak neveznek. Különböző könyvecskékből válogatva és egybegyűjtve, amely minden bűnös embernek megmutatja a jó élet útját és az azt követőknek az örök üdvösséget. Isten alázatos szolgája és helytartója, a papi hivatásban szolgálatot teljesítő tiszteletreméltó és nemes születésű Antun Josip Knezović, a kalocsai érsekségben, a Péterváradai Sáncokban élő lelkek pástora és apostoli jegyző által. Budán, Nottetstel Veronikánál, 1746” – 2. kiadás, 1818: „Szabadka kiválasztott szabad és királyi város dicső és nemes községi magisztrátusa. Legalázatosabb és igen hálás szolgáljuk Blaziusz Szubotics, budai könyvkötő” (*Dužijanca*, 15). „Duhovno nemojse zaboraviti od mene. Iliiti knjžica molitvena, koja se zove put nebeski. Iz različitih knjžica izabrana i u jedno sastavita, koja ukazuje svakom gršnom čoviku put dobrog življenja, a slidićim milost vikovičnjega spasenja. Koje su ovde ujedno po jednom devotom slugi i namisniku Božjem, stanje popvsko oberžavajućemu mlogopoštovanomu i plemenito rođenomu Gospodinu Antunu Josipu Knezoviću u Kalačkome Arci-Biskupatu Šanca Varadinskoga Duša Pastiru i Notariu Apostolskomu. Antunu Josipu Knezoviću u Budimu: Kod Veronike Nottetstel”, 1742. – 2. kiad.: „Slavni i plemeniti magistrat odabrana i kraljevskog varoša Subotice općina, priponizni Blaziusz Subotić i velle zahvalni sluga Knjigo Vezac Budimski.” (*Dužijanca*, 15.) – A könyv ferences vonatkozása, hogy a vukovári Josip Janković ferences a cenzora.

¹² „Mudre filosofe si pridobila i na pravi put dovela”, 557.

¹³ Szent Margit litániája, 577.

¹⁴ „Koje svete kosti u Požunu kod Divicah Svete Klare do danas poštuju se”, 580.

Jó elhagyni a pompát és minden tisztséget,
a táncot, muzsikát, lakomát és élvezeteket,
ragyogó gyémántokat, gyöngyöt, aranyláncot,
mert másként a halál járja véled majd a táncot.¹⁵

A másik pedig:

Hiába repül a madár a légbe,
ha erős kötél tartja [...]
Ez a madár a bűnös mása
és igaz képe [...]¹⁶

Knezovity imakönyvében megtaláljuk a keresztúti ájtatosságot is egy odavágó metszettel, amelynek felső szélén német felirat olvasható: „Jézus Krisztus keresztútja Jeruzsálemben”.¹⁷ Ez a szerző által használt valamely német forrásra utal. A keresztúti ájtatosság éneke itt is a *Stabat Mater* ma is használatos átköltése, de találunk még egy további, Szabadkán szintén ismeretes nagyböjti éneket is: „Kezdődik a szörnyű szenvedés [...]”.¹⁸

Külön fejezetet képez az imakönyvben a „pestis-szentek” litániája, a hozzájuk intézett imák és énekek:

Istenszerető imák, különösen a pestis
elleni védőszentekhez, amelyet Szent Ferenc
Atyánk Kistestvérei adtak napvilágra
a szörnyű pestis idején,
amely különösen Budán volt tapasztalható [...]

Szent Sebestyén, Rókus és Rozália mellett ott találjuk Borromeo Szent Károlyt és Xavéri Szent Ferencet is.¹⁹ Ezt a pestis-fejezetet Franciscus Solaris salamisi püspök²⁰ intelmével zárja az ún. Zakariás-keresztről,²¹ ame-

¹⁵ „Ostaviti valja Pompe i sve časti, Tance, Mužike, oprave i slasti. Svitile Diamante, biser, zlatan lanac, Drugčije voditi, smert stobom tad tanac”, 632.

¹⁶ „Zaluda ptica leti u zrak, Kada derži konac jak [...] Ova ptica jest prilika, I grišnika prava slika [...]”, 633.

¹⁷ Ad pag. 634. Put prisvetoga Križa. Német felirat olvasható a többi illusztráción is.

¹⁸ „Počima se strašna muka [...]”. Szövege ezek szerint Nikola Novak 1890-ben kiadott „Pjesmarica”-ja előtt is ismeretes volt.

¹⁹ 707. oldaltól. Budán több ízben pusztított a pestis.

²⁰ 732. oldaltól. Solaris kivoltát eddig nem sikerült felderítenem.

²¹ A pestissel kapcsolatban vö. *Démoni ragály: A pestis*, Kiállításvezető, 2007. október 30.–2008. szeptember 3., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, írta és szerk. HOVÁNYI Ildikó, MAGYAR László András, Bp., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007, 41: „Zakariás-kereszt”. Felirat: „Szent Zakariás Jeruzsálemi Püspöktől régi írások-

lyet a zsinati atyák viseltek Trientben, s megóvta őket a pestistől.²² Ezt három ének követi: az utolsó ítéletről és a szörnyű pokolról, valamint a „vég-ső dolgokról”, amelyek közül a mennyországról szóló a legrövidebb. Knezovity ide csatolja a *Dies irae* horvát fordítását.

Az imakönyv elején naptárat találunk, amelynek kapcsán a szerző elmondja, hogy a görögkeletiek „nem óhitűek (sztarovirci), hanem ónap-tárúak (sztarokalendarci), a száraz, leesett ág az Egyház törzséről, a helyesen óegyháztól, Krisztus tagjaitól, a Pápától [...]”.²³

A naptárat a magyar királyok megkoronázásának kronológiájával zárja. Ezeknek sorában Mária Terézia az utolsó, akit 1741. június 25-én koronáztak meg Pozsonyban, s „aki [...] örökké boldogan éljen”.²⁴ Az ő uralkodása alatt újraalapították a magyar királyok alatt alapított vármegyéket: Szerém, Vukovár, Pozsega, Verőce vármegyét.²⁵ A könyv nyomtatásának évét Krisztus születésétől kezdi meghatározni. Felsorolja, hogy mely várost mikor hódították meg a törökök – mikor kerültek a boszniai ferencesek Budára –, mely város mikor szabadult fel, hány éve koronázták meg Mária Teréziát, 4 éve, hogy „a kis József Benedek Augusztus Mihály” herceg megszületett.²⁶ Ezután következnek Mária Terézia háborúi. Majd ezzel zárja: „4. éve, hogy megjelent az üstökös. Ezért kérjük Istent, hogy hallgassa meg az ő keresztényeinek kiáltását, és védje meg őket, békítse ki a királyokat és uralkodókat, és adja vissza őket az ellenség kezéből, hogy minél több jót tegyenek, és minél több szentélyt építsenek Istennek [...]”.²⁷

között fel-talált Szent Keresztnek valóságos jele, amelyet Constantzinápolyban, és Tridentom Városában mirigy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra szegeztek.” Továbbá: *Zachariassegen = Lexikon für Theologie und Kirche*, X, Freiburg in Breisgau, Herder, 1938², 1024.

²² A pestis és a Tridenti Zsinat összefüggéséről (a zsinat áthelyezéséről Bolognába) l. Hubert JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient*, II, Freiburg, Verlag Herder, 1957, 336 köv.

²³ „Nisu starovirci negoli staro kalendarci, od pala grana [...]”. Lapszám nélkül.

²⁴ Mária Terézia azzal „hálálta meg” ezt a megható lojalitást, hogy elvette a ferencesektől a plébániákat (pl. Szabadkán), és egyházmegyes papokat telepített helyükre, mert azokat megadóztathatta.

²⁵ Vukovar: 1745. XI. 11-én; Pozsega: 1745. XI. 21-én; Szlavon-Verőce (Virovitica): 1745. XII. 8-án.

²⁶ II. József több helyen (pl. Zomborban) feloszlatta a ferences konventet. Szabadkán megmaradt, mert közelben-távolban itt működött az egyetlen iskola.

²⁷ „Négy éve, hogy a brandenburgi, bajor, francia és spanyol seregek szövetségtek.” Lapszám nélkül.

Végül egy külön függelékben elmondja: „Ha valaki kérdi, melyik népből vagy? Azt feleld és válaszold: a dalmátból. Mert, ha azt mondja, rácból, önmagát szidalmazza, mert ez nem egy nép, hanem gúnynev, amit más népek adtak nekünk [...]”. Mivel pedig az ősök ott telepedtek le, ahol Illíria volt, ezért mondható, hogy illír nép és illír nyelv. A tudatlanok összetévesztik a „szlávot” és a „szlovákot” („neznajutyi sto je Ilyrik, da je Slovinac, a ne Szlovak”). Ezért kell azt mondani, hogy dalmát („Dalmatin”).²⁸

3. Jerolim Lipovcsity, *Lelket őrző látogatás*, Buda 1750²⁹ (16 × 19, 50, 432 old. + XVI + mutatók)

²⁸ „[...] Ono pogrdno ime Rac, od sebe odbaciti. Jere kako drugomu narodu nije drago, daga drugoiačie zovne tko, tako nevalja ni našem.” – „[...] azt a gúnynevet: 'Rác', el kell vetni magunktól. Mert amint más népnek sem kedves, hogy másként hívja valaki, úgy a mienknek sem.” Lapszám nélkül.

²⁹ Jerolym Lipovčić (Pozsega, 1716. október 28. – Pozsega, 1766. június 30.), a „Bosnia argentina” ferences rendtartomány tagja. Kalocsán és Budán tanult, majd Baján és Budán tanított. Mint tartományfőnök-helyettes Pozsegán tartózkodott. Teológiai tankönyveket is szerkesztett („Conclusiones”). Vö. *HFBL*, 424; HOŠKO, *Prosvijetno... i. m.*, 152–154. – „Lelket őrző látogatás, azaz azoké, akik a mennyei ajándékokért, az irgalomért, kegyelmekért dicsérik, dicsőítik és magasztalják az egyetlen Istenséget, háromszoros dicsőség, vagyis a Szentháromság Istent szerető elmékedésekből, sóhajokból és versikékből összeállított, a mennyben megkezdett három tizedből álló angyali rózsafüzér, amelyet kegyelmes és méltóságos Őurasága, Padányi Bíró Márton püspök úr, az Ő veszprémi anyaegyházában 1746-ban tett atyai látogatásakor megkezdett, hogy ezáltal az isteni dicséret által növekedjen Isten dicsősége és a becsületesség, és elterjedjen mindenütt, de kiváltképpen azon lelkek között, akik az Ő hatalma alá tartoznak, a nagyobb vigasz és vigasság, a Szentháromság magyarázata magyar nyelven napvilágra adva, és most Őexcellenciája legkegyesebb rendeletére átírva illír nyelvre a Legszentebb Szentháromság tiszteletére, és ugyanez a lelket őrző látogatás három részre osztva fra Jerolim Lipovcsity generális teológus atya által Pozsegából, Szent Ferenc Kistestvéreinek Bosnia argentina obszerváns tartományából minden plébánosnak, lelkipásztornak, valamint az alájuk rendelt juhok nagy hasznára.” – „Dušu čuvajuće pohodeenje. To jest: Oniu koji na Nebeskih Darovih, Milosrđu, i Milostima fale, slave i uzvisuiu jedno Božanstvo, Trostruka Slava, Ili Prisvetoga Trojstva iz Bogoljubnih promišljanjah, uzdisanjah i Pismicah sklopljena, na Nebu početa, i od tri desetine Anđeoska krunica, koja Priuzvišeni, Prisvitli i Pipoštovani Gospodin, Gospodin Martin Biro de Padany Vesprimski Biskup u Nedilju Prisvetog Trojstva, u svojoj Vesprimskoj Materi Cerkví, u vrime Očinskog Pohodenja godine 1746 jest započeo, da po ovoj božanstvenoj fali, slava Bogu, i poštenje veće naplodi se, i raširi za sviju, ali navlastito pod njegovim Vladanjem pribivajućih Dušah, veće utišenje, i veselje, s većim Tomačenjem Prisvetoga Trojstva, na molitve mnogih pravovirnih u jezik mačarski na svitlost dana. A sada Na primilostivu naredbu njihove Excelencije u jezik illirički na poštenje Presvetog Trojstva

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök *Angyali társaságnak szövetsége* című ima- és elmélkedésgyűjteménye a Szentháromságról, amelyet 1746-ban székesegyházában tett látogatásakor megkezdett. Az előszóban a fordító dicséri a szerzőt, „aki oly sok ezer lutheránust és kálvinistát, bősoroslánokat a legszelídebb báránnyákká tett [...] de mit mondjak a gonosz és keményfejű zsidókról? Tán nem igaz, hogy egyszerre mintegy tizennégyet elvezettél Isten ismeretére és az igaz Római Törvényre, és igaz atyának bizonyultál, olyan módon rendelkezve felőlük, hogy életük végéig nemcsak lelkileg, hanem testileg is becsületesen élhettek.”³⁰ Tudjuk, hogy az udvar protestált a pápánál Padányi eljárásai miatt, amelyek nem feleltek meg feltétlenül a toleranciának.³¹ A pápa azonban, akinek addig Mária Terézia éppen elég borsot tört az orra alá, hivatkozhatott arra, hogy Padányit az „apostoli király” nevezte ki. Padányi pedig a katolikus uralkodóval szembeni kötelességével igazolhatta magát.

Lipovcsity dicséri (a *Veni Sancte* szavaival) Padányi apostoli buzgóságát: „Jöjj, szegények Atyja, Te [...] aki gyakran látogattad báránnyáidat, nem törődve hideggel és forrósággal, nem félve sem hótól, sem esőtől, hegyektől és völgyektől, nem tekintve a fáradságot és veszélyt.”³² Egy illír nyelvű ódát is szerzett Padányi tiszteletére, amelynek akrosztichonja a püspök nevét mutatja.³³

A kötetben szereplő „Új énekek” közül figyelmet érdemel a Jeremiás meghívásával kapcsolatos illír fordítás:

Á, Á, Á megnémulván áágot Jeremiás [...] ³⁴

A, A, A zamuknuvsi, A-A-A nam prorokuje Jeremia,
i po tom otaisztvo kazuje, jer jedno A Oca,

prineseno, i u tri dila razdiljeno isto Dušu čuvajuće Pohođenje. Po O. Fra Jerolymu Lipovčiču, iz Požege, Reda S. O. Franceska Male Braće od obsluženja Provincie Srebernobosanske, Bogoslovca Generalome u Gradu Budimu. Svima koliko župnikom, toliko podložnim ovcama njihovim vele korisno.”

³⁰ Imakönyvet is írt: *Az örök lelki élet utasakája*, Buda, 1755; Eszék, 1767. – „Stazica duhovnog života vikovičnjoga od različiti i bogoljubnih molitva učinjena”, Budim, 1755; Osijek, 1755. (*Dužijanca*, 16.)

³¹ *A Pallas nagy lexikona*, Bp., 1893, III, 307.

³² „toliku hiljada Lutherana i Kalvina od priljuti lavova učinio prikrotke ovčice, [...] ah stochu redi od opakih i tverdokornih čijuta?”, 8.

³³ „**M**oje serce [...] **A**ko kod stvorenja [...] **R**adi ko Magnet [...] **T**ako [...] **I** neće [...] **N**e zna [...] **U** željenja [...] **S** Mlogim [...] **B**iva pravi [...] **I**sus [...] **R**adi [...] **O** Isuse.”, 44–46.

³⁴ PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON, *Angyali társaságnak szövetsége* [...], Buda, 1753, 61.

drugo A Szina zlamenuje, tretje A
Boga Duha Svetoga nam prilikuje.³⁵

A dadogó Jeremiás három a-ja a három Isteni Személyt jövendőli meg. (A horvátban jobban rímel, mert az a-nak megfelel a Jeremija utolsó betűje.) A könyv az imádságokon és énekeken túl részletesen ismerteti a keresztény katolikus tanítás ágazatait.

4. Gyuro Rapity, *Mindenkinek egy keveset*, Buda, 1762³⁶ (20 × 32, 744 old. + 2 ind. + errata)

Vasárnapi és nagyböjti prédikációk gyűjteménye. Rapity elárul valamit „forrásairól”, amikor az advent 3. vasárnapi prédikációjában Cornelius a Lapidének a *Példabeszédek*hez írt kommentárjára hivatkozik.³⁷

³⁵ Horvátul A-A-A, 51.

³⁶ Đuro Rapić (Stara Gradiška, 1715. április 15. – Velika, 1785. december 19.) a „Bosnia argentina” provincia tagja. Tanulmányait Péterváradon végezte, majd Pozsegán tanított. Bácsban telőgái tanári vizsgát tett. Azután Radnán, Péterváradon és Budán (1762–1764) működött különböző beosztásban, utána visszatért Szlavóniába. Érdekes a Matija Antun Reljković *Satir, iliti divlji čovik* (Szatír, vagyis a vadember) földművelésre nevelő művétől ihletett írása: *Satir, iliti divlji čovik u nauku kršćanskom ubavistit, uputit, naučit i pokrstit*, Pest, 1766. (Szatír, vagyis a vadember értesítése, útbaigazítása, oktatása és megkeresztelése a keresztény tanban). Ez adta az alkalmat, hogy neki tulajdonítsák a *Slavonski tamburaš* (Szlavón tamburás, 1767) c. írást, amely Reljkovićot bírálja. L. Franz HAHN, *Matija Antun Reljković und Frankfurt (Oder) = Die Oder-Universität, Frankfurt: Beiträge zu ihrer Geschichte*, Weimar, 1983, 166–178. – „Mindenkinek egy keveset, avagy vasárnapi prédikációk a nagyböjtiékkal együtt, minden lelkipásztor számára nagyon hasznosak, de különösen az igazhitű keresztények számára, bármely állapotbéliék, és minden ember számára magukban tartalmazzák az evangéliumi törvény alapját, mindenkinek, a jelentéktelennek is bőségesen hirdetik, a gradiskai Péter Gyuro Rapić testvér által, Szent Ferenc Atya obszerváns kistestvérei Capistran Szent János provinciájának fia, a szent hittudomány serény lektora által összeállítva és napfényre adva, MDCCLXII. évben. Nyomtatott Budán.” – „Svakomu po malo, iliti predike nediljne zajedno s korizmenima, svima duhovnim pastišrom veoma korisne a pravovirnim kršćanom osobito hasnovite koje stanje, i svakoga čovika većanje u sebi uzdaržaju i temelj Evandeoskoga Zakona, svakomu i inesetnomu obilato navištjuju po P. F. Đuri Rapić gradišćaninu Reda Male Braće Svetoga Oca Franceska od obslužnja provincije Svetoga Ivana Kapistrana sinu, svete bogoslovije štioću vridnomu, složite i na svitlost date. Godine 1762.”

³⁷ „Három dolog rongálja és bomlasztja a világot: Per tria movetur terra, vagyis commovetur et turbatur. Amint Cornelius à Lapide értelmezi, és itt meg kell jegyeznünk [...]”, 37. (Prov. 30, 21): *Commentaria in Salamonis Proverbia*, Auctore R. P. Cornelio A

A vízkereszt utáni 3. vasárnapra előírt, kánai mennyegzőről szóló perikópa pedig kiváló alkalmat nyújt a szerzőnek, hogy kifejtse gondolatait a házasságról és az asszonyokról. A férfiak nemegyszer a zsémbes, ház sartos asszonyok miatt nem akarnak megnősülni:

Nem akarok az asszonyokhoz férjnek menni,
mert nem tudok alárendelt lenni.
Menjenek csak maguk az asszonyok férjhez,
Mert férjnek is csak azok a férfiak mennek,
Akkik asszonyaik szolgálai lesznek,
Amire az egész világ panaszkodik.³⁸

Rapity kihasználja az alkalmat és előadja Penelopéről írt versét. Ennek utolsó versszaka így szól:

Ám hol fogsz olyant találni,
aki másik Penelopé lenne?
A másvilágra kellene menned,
ahová a pestis elvitte az ártatlanságot.
Több az asszony, mint az olyan,
aki a nyelvével nem kerepel,
és a szóban nem bőbeszédű,
az ilyen kezét kérjétek meg, uraságok.³⁹

A részeges férfit pedig mindjárt kezdetben így kell elutasítani:

Ha az arcodat nézem, szent vagy,
mert szép a te tartásod;
belülről pedig undorító nyomorék,
ami előbb-utóbb mindenkinek
tudomására jut.⁴⁰

Húsvéti prédikációjában elmondja Curtius Rufus történetét „a böles Livius 7. könyvéből”, aki feláldozta magát a római népért, belevetve magát a Forumon tátongó szakadékba. Párhuzamba állítja Jézus Krisztussal, aki alászállt a poklokra az ember üdvösségéért. Majd felteszi a kérdést: „Mit

LAPIDE è Societate Iesu, Antverpiae, Iacobus Meursius, 1653. – Rapity Nicolaus Lyranusra is hivatkozik (309), ami érthető, hiszen Lyra ferences volt.

³⁸ 87.: „Neću ženi za muža ići, jer podložan ne mogu bit, nek idu za muža same žene, jer i za muža idu muži koji su sluge svoje žene, suprot kim se sav svit tuži.”

³⁹ 89.: „Indi gdi češ takvu naći, koja Penelope bude druga; u drugi svit bi moro ići, gdi nevinost nosi kuga već je žena, nego žena, koja s' jezikom ne frfnjari a riči nije prokrena, (?) tu išlite Gospodari.”

⁴⁰ Ua.: „Lice gledeć jesi Svetac, jer je lipo tvoje deržanje; iz nutra pak si merzak tepac, doide kadgod svim na znanje.”

mondtak volna a rómaiak, ha Curtius Rufus visszatért volna a szakadékból?”

A pünkösöd utáni 7. vasárnapon elmondja, hogy menekülni kell a bűnös alkalomtól, és hogy a szökés nem mindig szégyen. Ezt Daphné példájával illusztrálja, aki Apolló elől menekül, és babérrá változik. A győzteseket babérral koszorúzzák.⁴¹

Íme egy kis ízelítő a művelt ferences illír nyelvűre átültetett ismereteiből.

5. Gyuro Rapity, *Mindenkitől egy keveset*, Pest, 1764⁴² (17 × 22, 634 old. + előszó 8 + Dedicatio).

A könyv érdekessége a jelen összefüggés szempontjából nem annyira tartalmából származik, mint inkább abból adódik, hogy Szent Mária (Szabadka) tanácsának támogatásával adták ki.⁴³ A dedikációban a szerző köszönetet mond a támogatásért, és felsorolja elődeik Mária Terézia iránti hűségét és hadiérdemeit, hiszen úgy vonultak hadba, mintha lakomára mennének („tamquam ad epulas”). Mária Terézia ezt a királyi kiváltsággal jutalmazta (szabad királyi város 1779-ben lett).⁴⁴ Ugyanakkor kitér a szabadkai ferences atyák „szeráfi lángbuzgalmára” („igne seraphico inflammati”) templomuk

⁴¹ 362.: „Od zle prigode valja bižati.”

⁴² „Mindenkitől egy keveset. Avagy Isten szent és igaz szolgáló életének, vértanúságának és dicsőségének rövid leírása, nemcsak minden igazhívó, hanem a tévelygő lelkek üdvösségére a lehető legnagyobb gonddal összegyűjtve és különös gondossággal egybegyűjtve és illír nyelven közreadva. P. F. Gyuro Rapity atya, gradiskai szónok és a teológia derék tanítója, Szent Ferenc Atya obszerváns kistestvéreinek Kapisztrán Szent János tartományához tartozó fia által. Az előjárók engedélyével. Nyomatott Pesten Eitzenberger Ferenc Antalnál, 1764. évben.” – „Od svakoga po malo, iliti kratko ispisanje života, mučeništva i slave pravih i svetih prijateljah Božji na korist i vičnje spasenje ne samo sviu pravo-virni, neggo i bludećih dušah, s mogućom pomljom sabrano i s’ osobitum trudom skupito, i u illyrički jezik na svitlost dato po O. P. F. Đuri Rapić iz Gradiške pripovidaocu, i svete Bogoslovije štiocu vridnomu, male braće od oblužnja reda S. O. Franceska, provincije S. Ivana Kapistrana sinu. – S dopuštenjem starijih. Tlačeno u Pešti kod Franceska Antuna Eitzenbergera Godine 1764.”

⁴³ A tanácsstagok: Vojnics Lukács, Vojnics János, Mukics Péter, Kopunovics József, Krizsánovics Gergely, Macskovics János, Szkenderovics Márk, Rudics Tamás, Vujkovics Jeromos, Joszics Péter, jegyző, Vizi József, Szakmaiszter Miklós, Kovácsévics Illés – „Regiae-Privilegiatae Civitatis Szent-Mariae senatorum, ac patronorum munificentissimorum.”

⁴⁴ Dedicatio – pagináció nélkül.

védőszentje, Szent Mihály, a mennyei seregek vezére oltalma alatt („Divo Michaeli, militiae Caelestis Praesidio”).⁴⁵

Az olvasóhoz intézett előszavában Joannes Trithemiusra hivatkozva kifejti, hogy a szónoknak két nyelve kell, hogy legyen: egy az egyszerű parasztok számára („za priproszte parasztnike”), egy pedig a tanultaknak. Ha pedig az olvasó megundorodik, tudja meg, hogy Izrael népe is megundorodott a mennyei mannától, mennyivel inkább megundorodhat ettől a közönséges műtől!⁴⁶

A prédikációk közül, amelyek nemcsak a szent vértanúk, hanem az egész év ünnepeire szólnak, említést érdemel a Szent István királyról szóló, amelyben Rapity elmondja, hogy Szent István felajánlotta országát a Nagybaldogasszonynak, és hogy a törökök fölötti győzelmek mind valamely Mária-ünnepen vagy akörül történtek.⁴⁷

Az egyik karácsonyi prédikáció az *Énekek éneke* latin fordításának a mondatából indul ki: „Fulcite me floribus” (Én 2, 5). „Erősítsetek virágokkal – mondja a menyasszony –, mert beteg vagyok a szerelemtől.” A Gyermek Jézus a bűnösök iránti szeretetből lett gyenge. A virágok között megemlíti azt, amelyiket németül nefelejsnek hívnak („nimacski nezaboravisze mene”), hogy ne feledkezzen meg rólunk, igaz szolgáiról, de mi se feledjük el, mit tett értünk.⁴⁸

6. Grgur Pestality, *Szomorúak vigasza*, Buda (Pest – az Egyetem betűivel), 1797 (13 × 20, 248 old. + 8 [előszó] + mutatók).

Mecityéhez hasonlóan ez a könyv is a hét bűnbánati zsoltárról szóló elmélkedésekkel kezdődik. Teljes egészében azonban a pestissel kapcsolatos: megtaláljuk a pestisben segítségül hívandó szentek tiszteletét, azt a Szent Rókus-éneket,⁴⁹ amelyet Szabadkán mind a mai napig énekelnek a horvát

⁴⁵ *Uo.*

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ *Uo.*, 567.

⁴⁸ *Uo.*, 505.

⁴⁹ Grgur Peštalić (Baja, 1755. június 27. – Baja, 1809. február 1.) Šaregradban lépett a ferencrendbe. A budai egyetemen tanult 1777–1779 között. Baján, Pozsegán, Eszéken, Vukováron, majd ismét Baján működött. Katić Ignáccal vitorlásrepülő szerkesztett,

hívek a Rókus-nyolcad idején a Rókus kápolnában és a kápolna körül. Szabadkán 1738-ban és 1739-ben pusztított a „fekete halál”.⁵⁰

A szerző elbeszéli, hogy hét hónapon át nem hagyhatta el a pestis miatt a vukovári rendházat.⁵¹ Ám a Knezovity által közölt Zakariás-keresztet nem találjuk nála. Annál részletesebben mondja el, mi a pestis, hogyan kell védekezni ellene, milyen „gyógyszereket” kell használni,⁵² és hogy a „különféle csavargókkal, főleg pedig asszonyokkal, mindenféle cselédlányokkal, akik nem tudnak vesztég megmaradni a magányban [...] semmilyen kapcsolatot nem szabad tartani [...]”.⁵³ Végül kioktatja a gyóntatókat, mire ügyeljenek beteglátogatásnál. Figyelmeztet arra is, mennyire helytelen az a hozzáállás, amely az isteni rendeléssel való ellenkezésnek tartja a védekezést a betegségtől. Hiszen a szerémségi egészségügyi királyi komisszárius, sok orvos és mások, akik Szerémségben, Ürögön (Irig), Valkóvárán (Vukováron) és másutt teljesítettek szolgálatot, ahol a pestis pusztított, nem kapták el a betegséget.⁵⁴

amely Baján 1784-ben nagy tömeg ámulatára felrepült. – Irod.: Ante SEKULIĆ, *Književnost bačkih Hrvata*, Zagreb, 1970, 42; Uő., *Ulomci iz nepoznate hrvatske kulturne povijesti*, Kačić, 1970/3, 133; Uő., *Grgur Peštalić i njegova filozofska djela*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 11–12, 1980, 165–178; Franjo Emanuel HOŠKO, *Franjevačko visoko učilište u Požezi*, Nova et vetera, 1977/1, 109–111. – „Szomorúak vigasztalása Dávid király hét bűnbánati énekében, megmagyarázva, ugyanannyi elmélkedésben, közülük egyesek Isten tiszta és őszinte szeretetéről, imákba foglalva, valamint annak módjáról, hogyan kell a pestis mérgétől óvakodni. Pestality Grgur Szent Ferenc szeráfi rendjéből való szerzetes által. Az előjárók engedélyével. Nyomtatott Budán a pesti királyi bölcsész-egyetem betűivel. 1797. évben” – „Utišenje ožalošćenih u sedam pokorni pisama kralja Davida iztolmačeno: u toliko promišljanja, s nikim od čiste ljubavi Božje i iskernjega, molitvama zadržano: i u načinu sebe od kužne otrove priuzderžati. Složeno od Grgura Peštalića, S. Franciška Serafinskog Redovnika, deržave S. Ivana Kapistrana. S dopuštenjem Starešinah. Utišteno u Budimu Slovima Kraljevske Mudroskupštine Peštanske. Godine 1797.”

⁵⁰ Vö. BESZÉDES Valéria, *Kapela svetog Roke Subotica – Szent Rókus-kápolna Szabadka*, Subotica, 2003, 2–3.

⁵¹ PEŠTALIĆ, *i. m.*, Előszó, pagináció nélkül: „Írtam a Vukovári kolostorban, 1795. december 26-án.”

⁵² *Uo.* – Elsősorban a „terjak”-ot ajánlja: „Electuarium Nodinum = igaz terjék (electuarium aromaticum cum opio, theriaca)”; l. *Démoni ragály*, *i. m.*, 31. – Oculus Canceri, Dioscordium Fracastorii („Fracastorius ellenszere”). *Uo.*, 35. – Fracastorius volt a Tridenti Zsinat orvosa. Vö. JEDIN, *i. m.*, II, 336 köv.

⁵³ PEŠTALIĆ, *i. m.*, 240.

⁵⁴ *Uo.*, 247.

Pestaloty azonban lelkipásztor: az olvasókat megtérésre, bűnbánatra és őszinte szentgyónásra szólítja fel, mert Isten egy bűnös miatt is büntetheti az egész közösséget.⁵⁵

Befejezés, kitekintés

A röviden bemutatott kiadványok 71 évnyi időtartamot ölelnek fel (1726–1797). Még megtaláljuk a vallásnak olyan formáját, mint a Zakariás-kereszt a pestis ellen, és a konfesszionalizmus megnyilvánulását Knezovity véleményében a görögkeletiekről és Lipovcsity/Padányi előszavában a protestánsokról és zsidókról, azonban a kiadványok egyre inkább a felvilágosodás jegyét viselik magukon, és idővel az intolerancia jeleit sem fedezzük fel bennük.

Az énekek továbbhagyományozásához hozzájárult Arnold György szabadkai karnagy illír nyelvű énekeskönyve (*Piszmanik*, Eszék, 1819).⁵⁶ Szabadkán a 19. század 2. felében élénk magyar nyelvű egyházzenei tevékenységről tanúskodik, hogy a *Mennyei vigaság* bővített kiadásában magyar fordításban szerepel Haydn *Jézus hét szava* című oratóriuma, amelyet Szabadkán a Szent Teréz főtemplomban nagyszerdán-csütörtökön és pénteken előadtak.⁵⁷

⁵⁵ *Uo.*

⁵⁶ „Énekeskönyv. Azaz: a különböző vasárnapi, ünnepi és egyéb évközi napokra alkalmas énekek gyűjteménye összegyűjtve Isten dicsőségére és Isten illír népének lelki erősségére elkészítve Đuro Arnold, M. Theresiopolis szabad királyi város Szent Teréz főtemplomának karnagya által. Eszéken, Martin Aloysie Divald szabadalmazott nyomdász betűvel. 1819. évben.” – „Pismanik, iliti sakupljenje pisama različitih, za nediljne, svečane, i ostale dnevne priko godine podobni, za veću slavu Božju, i kriptosti duševne naroda iliričkoga učinjeno po Đuri Arnoldu, u slobodno-kraljevskoj varoši M. Theresiopolitanskoj poglavite crkve S Theresie kora upravitelja. U Osiku slovim Martina Aloysie Divald privilegiratoga knjigotičca. Godine 1819.” – A 177. oldalon: „Augusztus 16. Szent Rókusról (M. Theresiopolis K. Városért).” A többi ének közül ma is használatos a karácsonyi: „Veselje ti navješćujem” („Örömet hirdetek”). A „Diva Mati” („A Szűz Anya”) pedig minden bizonynyal a „Midőn a Szűz magzatát” fordítása. Mindkettő a 199. oldalon.

⁵⁷ *Haydn József, 'Az üdvözítő hét szava' című a szf. Teréz-plébániatemplomban a nagy hét szerdáján, csütörtökön és pénteken délután 4 órakor a lamentációk után előadandó oratóriumának szövege* = „Mennyei vigaság. Imák és énekek az Isten nagyobb dicsőségére és a keresztény kath. hívek lelki javára. Több jeles és egyháziilag helybenhagyott ájtatos könyvekből összeszedte: CSERNUS Elek. A Kalo-csai Egyházi Hatóság jóváhagyásából. Hatodik bővített kiadás. Az utánnyomás tiltatik. Krécsi György tulajdona Szabadkán. [é. n.]” Az első kiadás 1872-ben jelent meg. A harmadik 1885-ben, még az oratórium szövege nélkül. Vö. ROKAY Zoltán, *Haydn-kultusz Szabadkán*, Jel, 2009/4, 135.

SOÓS SÁNDORNÉ VERES RÓZSA

A rózsafüzér-imádság a 17. századi írásos emlékeinkben

A keresztény hagyományban az imaéletnek három főbb kifejezési formája alakult ki: a szóbeli, az elmélkedő és a szemlélődő ima. A fenti felosztás alapján a rózsafüzér¹ szóbeli és elmélkedő imádság, sajátos, ismétlő imaforma, százötven *Üdvözlég*y tízes csoportokra, ún. tizedekre osztott sorozata. Hagyományosan a *Hiszékegg*yvel, azaz az *Apostoli hitvallással* kezdődik, amelynek szövegét a Niceai Zsinaton (Kr. u. 325) állították össze, bővebb formáját pedig a Konstantinápolyi Zsinaton (Kr. u. 381) fogadták el. A hitvallást követi a *Miatyánk* imádsága, amelyet maga Jézus tanított. Ez után három *Üdvözlég*y, majd a Szentháromság dicsőítése áll. A bevezető imák után minden tíz *Üdvözlég*y, rózsafüzér-tizedet a *Miatyánk* vezet be, és a *Dicsőség* zár le. Minden tizedhez más ún. titkokat kapcsolnak, melyek az *Üdvözlég*y imádságában Jézus neve után hangoznak el, rendszerint egy vonatkozó mondat erejéig. Ezek a titkok végigkövetik Jézus életének misztériumát: a megtestesülés titkait az örvendetes, a szenvedéstörténetet a fájdalmas, a feltámadás titkát a dicsőséges, a tanítói élet titkait a fényességes rózsafüzér. A rózsafüzért rendszerint kezdő és záró imádság keretezi. Radó Polikárp neves liturgiátörténész szerint „három dolog teszi a szentolvasó lényegét, és ez a három mozzanat külön-külön, egymástól függetlenül alakult ki, egybeforrva hozta létre az újkor küszöbén a mai rózsafüzér-imádságot. Ez a három lényeges elem az *Üdvözlég*y *Mária* sokszorozó elimádkozása, az imák számának ellenőrzése a számolófüzér útján és az imádság alatti elmélkedés Jézus és *Mária* egybefonódó életének titkairól. E három lényeges elem egymástól függetlenül keletkezett, sokféle formában dívott, és sokak munkája járult hozzá, hogy a mai értelemben kialakult.”² Radó Polikárp megállapításához hozzátehetjük azonban, hogy kiindulásnak a *Miatyánk* sokszorozó imádkozását tekinthetjük. Az imádságtípus mai formája tehát több évszázad alatt alakult ki, a 12. századtól megélnkülő *Mária*-tisztelet az áhítatforma terjedéséhez jelentősen hozzájá-

¹ A rózsafüzér-imádság kialakulásáról és magyar irodalmi vonatkozásairól: SOÓS Sándorné, „...forjunkt rózsafüzéért szép *Üdvözlétebüll!*” *A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban*, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009.

² RADÓ Polikárp, *Az egyházi év*, Bp., Bencés, 1998, 262.

rult. Szokássá válását, egyéni, majd közösségi használatát szerzetesrendek ösztönözték, egyházi ajánlások támogatták, hiszen az imádság nemcsak a katolikus hívők Mária előtti hódolatát közvetítette, hanem a tisztelet mindenkor helyes irányát is megmutatta. Az üdvtörténet nagy eseményeit, a megváltás műveit történeti, sőt „kozmosz-eszkatologikus távlatba”³ helyezve irányította a figyelmet Krisztusra, s a hittételek emlékezetbe rögzítésével szívbéli bűnbánatra, állandó megtérésre szólított föl.

A rózsafüzér imádságának hazai történetét röviden végigkövetve először a sokszorozó imaformára fedezhetünk föl utalást. A korai források közül kiemelkedő figyelmet érdemel az 1276 és 1330 között keletkezett *Margit-legenda*, amelyben a rózsafüzér előzményének tekinthető imakoszorúra találunk példát. A sokszorozó ima meglétére utal az udvardi zsinatnak 1309-ből való rendelete, amely szerint esténként Szűz Mária tiszteletére harangozni kell, s ilyenkor három *Üdvözlégyet* kell imádkozni.⁴ Árpád-házi Boldog Erzsébet (1292/1294–1336/1338) legendája szerint a thössi zárdában élő királylány „igaz imája a kórus és a zsolozsma után mondott magánima. Ezer Ave Mariát mond a Megtestesülés ünnepének vigiliáján, március 24-én.”⁵ Horváth János⁶ a kolostori irodalom emlékeit bemutatva utal arra, hogy sokszorozó imádságra vonatkozó sorokat találunk a *Lányi-kódex*-ben (1519), melynek rendtartása szerint, ha valaki meghal, „ki zsolnárt tud olvasni, minden egy egész zsolnárt tartozik olvasni érte, aki nem tud zsolnárt olvasni, tehát ötszáz pater nosterval tartozik.” Hasonló rendelkezést az *Apor-kódex* (15. század vége) is hoz: bizonyos alkalomkor a „fejedelemasszony tartozik az atyafiakat inteni, hogy mindenik féketős atyafiú egy egész zsolnárt olvasson [...] és azkik nem féketősek, az több sororokkal egyetemben mindenik ötszáz pater nostert olvasson.”⁷ Az ún. szabadimádságok közül kiemelendő a Szent Brigitta-imák füzére, melynek mind a tizenöt imája a retorikus szerkesztés szabályát követi, három részre – megszólításra, kifejtésre, kérésre – oszlik. Az imádságokban a szenvedéstörténet jelenítődik meg, fő részükben

³ TÁNCZOS Vilmos, *Nyírs kaput, angyall! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és életér*, Bp., Püski, 2001, 253.

⁴ BARTÓK István, *Mennyek Királynője*, Bp., Helikon, 2005, 130.

⁵ SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993, 258.

⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istrántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 164–171.

⁷ *Uo.*, 151–152.

Jézus életének egy-egy történetét villantva föl, hogy ezekből kiindulva az imádkozó kérést fogalmazhasson meg. Az imádság igen kedvelt volt, nyolc kódex is ismerteti. A 15. századból ismert, jellegzetesen ferences-népi hagyomány szerint aki Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén ezer *Üdvözlényt* imádkozik, annak minden jóra való kívánsága teljesül.⁸ Az első hazai olvasó-fajtában, a *Boldogasszony hét öröme olvasójában* az örömek nem voltak egységesen rögzített szövegek, de az imádság a 15. században az imagyakorlat általános része lehetett. Legbuzgóbb terjesztője Európa-szerte a ferences Sienai Szent Bernardin († 1444) és tanítványa, Kapisztrán Szent János († 1456).⁹ Erre az olvasófajtára utal a *Cantus Catholici* 1651-es első kiadásának két szövege is: *A Bódog Szűz Marianak hét öröméről és hét epeségéről* és *Bodog Asszony hét öröméről*,¹⁰ sőt *Szent Maria Magdolnának tíz rendbeli örömeről* is.¹¹ A hét öröm-olvasó továbbélését és népszerűségét maga az Egyház is segítette az ájtatossághoz kötött búcsúkkal, melyeket 1905-ig csak a ferences harmadik rend tagjai nyerhettek el, ezután X. Pius minden katolikus számára engedélyezett.¹² Olvasóra vonatkozó utalást találunk az *Érdy-kódex* (1524–1527) Szent Katalinról szóló legendájában is.¹³

⁸ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, I, 269. – Utal arra, hogy Temesvári Pelbártnál és Telek Józsefnél is talált erre való hivatkozást.

⁹ BÖLCSKEY Ödön, *Capistrano Szent János és kora*, Székesfehérvár, 1924, III, 145–146. – A ferencesek imádkozzák a ferences koronát, szeráfi rózsafüzért vagy a Miaszonyunk hét örömének nevezett rózsafüzért. Ez hét tizedből áll a Szent Szűz hét örömének emlékére (hírüladás, látogatás, a mi Urunk születése, a bölcs királyok tisztelettétele, a gyermek Jézus megtalálása, Mária találkozása a mennybe ment Urunkkal, a Szent Szűz mennybevétele és megkoronázása), valamint további két *Üdvözléyből*, azaz hetvenkét *Üdvözléyből* annak a hetvenkét évről, amit Mária a földön élt.

¹⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 40–41. (A továbbiakban: RMKT XVII/7.)

¹¹ *Uo.*, 18–22. – A szöveg szakrális erejét mutatja, hogy az *Arany Korona* 19. századi kiadásai is tartalmazzák ezt az imádságot, az 1836-os kötetben is megtaláljuk. – *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedett, drága kövekből kirakott arany korona, az az különbféle válogatott ájtatos szép imádságokból, lelki jobász-kodásokból, elmélkedésekből, dicséretekből, és szívbeli indulatokból, mintegy mennyei világossággal ragyogó, Istenhez ébresztő drága kövekkel formáltatott és készített imádságos könyv*, melyet a keresztyén hiveknek buzgó lelkek jóvára s a jó pályafutásnak boldog végzete koronájának elnyerésére szorgalmatos munkájával szerzett tekintetes, és nagyságos Óvári s Szentmiklósi PONGRÁCZ Eszter néhai tekintetes, nemzeti és vitéző Aponyi Miklós úr meghagyott özvegye, Nagyszombat, 1719.

¹² BÖLCSKEY, *i. m.*, III, 146.

¹³ *Érdy-kódex*, közreadja az ELTE BTK Informatika Önálló Programja, Bp., ELTE BTK, 2002. „És mikoron nem vóna mit adni, az olvasó-szem között vala egy ezüst kereszt jegy-szemül, ottan azért azt is eloldá, és az szegénnek adá.”

A megmaradt magyar nyelvű kódexek közül a ferences *Nagyszombati* (1512–1513) és a *Teleki-kódex* (1525–1531), valamint a domonkos *Gömöry-kódex* (1516) tartalmaz rózsafüzérezésre vonatkozó szövegeket. A *Nagyszombati kódex* (1512–1513)¹⁴ Szűz Mária hét örömét a megdicsőültek mennybéli örömeivel állítja párhuzamba, s közli az imádságok számát, és utal az imádkozás módjára is. Egy örömet, azaz titkot tíz *Üdvözlégység* és egy *Miatyánk* követ, a hét *Miatyánk* Krisztus „hétszer szent vére” hullásáért imádkozandó. Így készül el a „corona,” az imádságokból font koszorú.¹⁵ 1513-ban a domonkos *Czech-kódex*¹⁶ három ajánlási ima előtt a következőt írja: „Követköznek immár bódogasszony zsoldárának azaz másfélszáz idvözlégység Máriának ajánlási.”¹⁷ A 150 *Üdvözlégységre* való utalás a sokszorozó imádságra példa. Az 1516-ban írt domonkos *Gömöry-kódex* teljes rózsakoszorú-imádságot hoz.¹⁸ Ez „Fejér rózsakoszorú”-nak nevezi az örvendetes, „Veres rózsakoszorú”-nak a fájdalmas, „Aranyszínű rózsakoszorú”-nak a dicsőséges olvasót. Ezekben Jézus neve után nem mondanak titkot, hanem a szándékot a tized előtt nevezik meg, és így közlik, miről kell elmélkedni a tíz *Üdvözlégység* elmondása alatt. A fájdalmas és a dicsőséges olvasó titkai azonosak a maiakkal, s az örvendetes olvasóban is csak a negyedik különbözik: „az király imádásin való öröme Máriának.”¹⁹

A mohácsi vész környékén már olyan népszerű a rózsafüzér-imádság, hogy hosszú elmélkedéseket is fűznek hozzá, mint például az 1526-ban írt ferences *Teleki-kódexben*²⁰ a dicsőséges szentolvasó titkairól. Gyöngyösi Gergely (1472–1545) írása is az imádság elterjedtségét bizonyítja. A pálos rend tagjai között emlékezik meg az 1517-ben elhunyt Battis István testvéréről: „Végül pedig egy csodálatos és áhítatos értekezésben magasztalta a Boldogságos Szűz Mária ünnepeit, művét mennyei rózsafüzérnek nevezte, és az összes zsoldárt a Boldogságos Szűz dicséretére alkalmazta.”²¹

¹⁴ *Nagyszombati kódex 1512–1513*, kiad. T. SZABÓ Csilla, Bp., Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 288.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Czech-codex*, kiad. VOLF György, Bp., MTA, 1890 (Nyelvemléktár, 14), 345–346.

¹⁷ *Gömöry-kódex 1516*, kiad. HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 26), 68.

¹⁸ RADÓ, *i. m.*, 266.

¹⁹ *Uo.*, 266.

²⁰ *Teleki codex*, kiad. VOLF György, Bp., MTA, 1884 (Nyelvemléktár, 12), 329–345.

²¹ GYÖNGYÖSI Gergely, *Arvok a magyar középkorból*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1983, 270.

A klarissza kolostorokon belül megmaradt a sokszorozó imádkozásnak az a zsolozsma helyett előírt formája, amely a clunyi laikus testvérek számára készült. A gyöngyösi ferences kolostorból előkerült 1524-es latin nyelvű beginszabályzat számolóimádságot ír elő: „Télen pedig a matutinum után, vagy hajnal előtt mondj el naponta száz Miatyánkot Krisztus szenvedésének emlékezetére és ugyanannyi Üdvözlégyet Szűz Máriáról elmélkedve, azonkívül a Szűz Mária koszurúját és egyebeket, ahogy neked tetszik.”²² Sőt, eszerint a számolóimádság mellett kötelező „a Szűz Mária koszurúját”, tehát a 150 *Üdvözlégy*ből álló teljes rózsafüzért is elvégezni. A nagyszombati klarissza kolostor 1627-es regulája a zsolozsmázás szabályait rögzíti,²³ s minden nővér számára a sokszorozó imádságot írja elő.²⁴ A regulához kapcsolódó rendtartás is a régi olvasóvégzési formáról árulkodik: a laikus apácák, a „konyhás Nénéim” *Miatyánk*-imádkozása jól illeszkedik a szigorúan szabályozott rendi keretek közé. „Az mi Szent királnénk és Fundatorunk Tiszteletit Esztendöt által haromszor Vyécsák, először 14 Juli, melly Sz Margit Napia után ualo Nap essik. Másodsor, Sz. Eörsébet Napián 19 Novembris. Ezeken a Napokon ki tétessék Reliquiája a Sz királnénak, és egy Ora rendeltessék, mellyben minnyáian bé gyülekezuén mondgyanak ennek a Szentnek a tiszteletire 30 P(ate)r N(oste)rt, annyi Ave Mariat.”²⁵

Gajtkó István piarista szerzetes a 17. század katolikus imádságirodalmát tekintette át.²⁶ A 16. század ájtatossági irodalmának pangása után a 17. század örvendetes gazdagodását közel ötven imakönyvre való utalással szemlélteti. Az imakönyvek legfőbb témája Krisztus szenvedéstörténete mellett a Szent Szűz alakja. Ő „a titkos értelmű Rosa, a melly eleitől fogva tetszett Menynyégben az Atyának, kedvellette a Fiú, szerette a Szent Lélek, a tellyes Szent Háromság úgy meg-böcsüllette, hogy minden Virágoknak ékességét

²² KORÁNYI András, *Egy XVI. századi ferences beginszabályzat = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., PPKÉ BTK – METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 1/1), I, 137.

²³ „Es Ueterniékor Tizenkét Pater noster, ugi mint midőn az iras tudó szűzek az halottak szolosmaít tartiak. A kik kedik bizonios alkomata(n)sagok miát oluasua el mondhattiak horaiokat, szabad legien akkor nekeik Pr. Nostert mondaniuk, mint szintén azoknak, kik írást nem tudnak.” SCHWARCZ Katalin, „Mert ibon jönn ašnyotok és kezében új szoknyák”: *Források a Klarissza Rend magyarországi történetéből*, Bp., METEM, 2002, 67.

²⁴ *Uo.*, 160.

²⁵ *Uo.*, 149.

²⁶ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936.

és illatját egyben ebben foglalná: benne vagyon ebben a Violák alázatossága, benne a Liliomok tisztasága, benne a Rósáknak jó illatú híre, neve s valamint mást jót példázhatunk a virágokban, ebben feltalállyuk.”²⁷

Gajtkó István említi, hogy a korszak imádságoskönyvei értékes apologetikus, liturgikus, aszketikus részeket is tartalmaznak, s két típusba sorolhatók: az egyik csoportba a főként jezsuiták szerkesztette lelki kalauzok, a másikba a ferences szemléletet tükröző, érzelmmel teli népies imádságoskönyvek (valamint officiumok, ars moriendik) tartoznak. A lelki kalauz a katolikus megújulás jellegzetes formája; hitvédő és kevésbé hitvitázó jellegű, racionális színezetű művek ezek, melyek a protestánsok által váddal illetett és nevétségessé tett ájtatossági formák – például a rózsafüzér – tudatos használatára is buzdítanak, bizonyítván ezek jogosságát, ősi eredetét, századok megszentelte erejét. A népies imádságoskönyvek ezzel szemben „alacsonyabb szellemi és lelki igények kielégítésére szolgálnak”,²⁸ hasonló felépítésűek, az elméleti fejtegetéseket a költőiséggel megfogalmazott, érzelmekre ható ösztönzések váltják föl, sokszor varázsimákat is közölnek (*Imádságos könyvecske*, 1615; *Utítárs*, 1640; *Szívek kincse*, 1671; *Liliom kertecske*, 1675; *Három szép imádságos könyvecske*, 1680; *Lelki fegyverház*, második kiadása 1693).²⁹

A lelki kalauzok sorát Pázmány Péter (1570–1637) *Imádságos könyve*³⁰ vezeti be, melynek a szentolvasóról írt tizennégy lapja kiválóan összefoglalja mindazt, amit a 17. század elején az imádságról tudni kellett. Pázmány válaszol a reformáció kritikájára, amely elsősorban az imádság máriás jellegét kifogásolta, a sokszorozó formáját pogány eredetűnek tartotta, s az imák számában is babonáságot látott. Bizonyítja, hogy az olvasó bibliás imádság, s ó- és újszövetségi utalásokkal támasztja alá, hogy sokszorozó jellege sem új az imaéletben, az imák száma sem véletlen, mert a számok szimbolikus jelentést hordoznak. Pázmány beszél a 150-es olvasóról, de a köznapi gyakorlatról is, tehát arról, hogy a 150-es Mária-pszalterium mellett más olvasók is léteztek, attól függően, hogy mi jelentette a számolás alapját. Utal a 63

²⁷ *Uo.*, 35.

²⁸ *Uo.*, 38.

²⁹ *Uo.*, 39–46.

³⁰ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*. Grác, 1606, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

Üdvözlét mondó változatra és a 70 Üdvözléyből állóra, melyet „Boldog-Asszony hét örömeinek és hét epeségének emlékezetére” imádkoztak. Az olvasni nem tudók számára pedig az olvasót „imádságos könyv”-ként határozza meg, mely Krisztus titkainak a megértéséhez vezet.

Azért nem szükség, hogy az olvasóban való számok jegyzését felettebb vizsgáljuk: hanem azt kell eszünkbe vennünk, hogy két jó oka legyen, melyért a hívek az olvasót kezdék mondani. Első: Mert Üdvöztőnk számtalanszor int a gyakori könyörgésre: de az emberi gyalogság és a világban elmerült elme nehezen szenved, hogy gyakran imádkozzunk. Sőt amikor imádsághoz kezdünk is, akármilyen rövid és kicsiny időt felette hosszúnak ítél: annyira, hogy ha félfertály óráig házában letérdepelvén, imádkozik, úgy tetszik, mintha egész óráig imádkozott volna. Mivel azért a rövid imádság is hosszúnak szokott tetszeni: a keresztények, hogy magukat meg ne csalnák, hanem sz. Pál intése szerint, (I. Korinth. 9,8.) bővelkednének a jócselekedetekben, ugyan adó gyanánt kötelezzék magukat, hogy bizonyos időkből bizonyos számú imádsággal tisztelnék az Istent. Második: Mert a kik könyvekből nem imádkozhatnak, azoknak imádságos könyvük az olvasó, melyből a mi Üdvöztőnk, és a keresztényi tudománynak főczikkei, mint egy irt könyvből, eszközbe jutnának.³¹

Pázmány egy öttizedes olvasót is ismertet. A titkok közül kettő az örvendetes, egy a fényesség, egy a fájdalmas és egy a dicsőséges titkok közül való. Az imádság keresztvetéssel kezdődik, *Miatyánkkal* folytatódik, majd a titkokon való elmélkedés a tíz *Üdvözléy* alatt következik. Minden tizedet *Miatyánk* zár. Az utolsó három *Üdvözléy*et a Szentháromság tiszteletére mondják, majd – új elemként – a *Hiszkekegy* fejezi be az imádságot. Megemlíti még a Boldogasszony öt öröme és öt dicsősége olvasót, melyben az örömök az örvendetes olvasónak, a „dicsőségek” a dicsőséges füzérnek a titkai.³²

Pápai János 1617-ben kiadott prédikációgyűjteménye³³ „Rosarii explicatio”³⁴ címmel közölte a rózsafüzér-titkoknak összecsendülő, rímes, általában nyolcas sorokban megszerkesztett foglatatát. A vers a középkor végén elterjedt, változatos rosariumversek közé tartozik, hat teljes szakaszában tíz-tíz titokból áll, a hetedikben három, a nyolcadikban csak egy titok található. A szakaszok élén álló címek az üdvtörténet skolasztikus teológiai kifejezései.³⁵

³¹ GAJTKÓ, *i. m.*, 35.

³² PÁZMÁNY, *i. m.*, 81v–83r.

³³ RMKT XVII/7, 404.

³⁴ *Uo.*, 12–14.

³⁵ *Uo.*, 405. A két szöveg teljes egészében, latinul olvasható.

1631-ben a ferences Kopcsányi Márton (1579–1637) *Bodog Szűz Maria Élete* című művében beszél az Istenanya életéről, hét örömről, hét epeségről, majd a hatodik részben rövid elmélkedés található az olvasó imádkozásának üdvös voltáról. Kopcsányi Pázmányhoz hasonlóan tulajdonképpen imádságoskönyvnek mondja az olvasót,³⁶ *Az olvasorol, és litaniakeről* közölt 12 soros versben pedig az örvendetes olvasó titkai fedezhetők fel.

(Ave gratia plena, Dominus tecum. Luc. 1.)
 A' Kihez követséget rendelt Isten,
 Hogy váltságunk ezköze légyen:
 Kit a' nagy követ Gabriel üdvözle,
 Malasztal tellyesnek hirdete:
 Kire a' Szent Lélek Isten le szállot,
 Erejevel meg árnyékozot:
 Kit Szent Ersébet áldonak jelentőt,
 Minden aszonyállatok közöt:
 Kinek méhében a' Kristus feküet,
 És mint Fia neki engedet:
 Miért ötet emberek nem áldanók?
 Az Angyallal nem üdvözlenők?³⁷

Nádasi János (1614–1679) *Maria aeternitatis beatae porta sancta* című 1645-ben, Pozsonyban kiadott munkája a Szent Szűz tiszteletének terjesztésére született, hiszen Nádasi szerint ő az örök boldogság ajtaja s a halállal tusakodók hűséges támasza. Műve keretét az a 10–11. századtól ismert hagyomány adja, hogy a szombatot Máriának kell szentelni, ezért műve szombatokra való, lelki elmélyülésre szolgáló olvasmányokat tartalmaz, s az imák között a *Rosarium mortist*, vagyis a halálra készítő olvasót is említi. A vers melletti prózai szövegben a rózsafüzér mindennapi elvégzését javasolja, és „P. Didacus Martínez” nyomán segítséget ad a pontos imádkozáshoz.³⁸

Kisdi Benedek egri püspök költségén, a jezsuita Szőlősy Benedek szerkesztésében 1651-ben jelent meg a 120 magyar éneket tartalmazó *Cantus Catholici*, az első nyomtatott katolikus énekeskönyv. Ebben találjuk A *Rosarium. Christus Urunknak eleteből kötött Bódog Aszszony koszoruja*³⁹ című verset,⁴⁰ melyet keretbe foglalnak a Máriát köszöntő angyal szavai. Az ima-

³⁶ *Uo.*, 457.

³⁷ *Uo.*, 47–48.

³⁸ *Uo.*, 640.

³⁹ *Uo.*, 360–364.

⁴⁰ *Uo.*, 677–680. A szlovák szöveget közli.

szándék megnevezése és a köszöntő után az evangéliumi történet részletező parafrázisában a titkokra ismerünk. „Nyújtunk szent Szüz Olvasót, s’ kötött szép koszorút. Szent Fiadnak életéből, mint drága gyöngyökből. Üdvöz-légy szép Szüz Maria.” A megtestesülés híradásától a Jordánban való megkeresztelkedésig az örvendetes események megidézése következik. A leghosszabb rész a szenvedéstörténetet idézi, az emberi kegyetlenséget részletezi. A dicsőséges eseményeket hordozó titkok után a végítéletet két titok sűríti, majd a záró fohász következik. Az angyal köszöntő szavai keretezik a rosariumverset. „Szüz szent Anyádnak ezt a’ szép koszorút nyújtók. Légy kegyelmes hiveidnek mi édes Meg-váltónk. Üdvüz-légy szép Szüz MARIA”.

Az első nyomtatott, magyar nyelvű rózsafüzéreket és elmélkedéseket tartalmazó gyűjtemény a jezsuita Tarnóczy István (1626–1689) *Titkos értelmű Rosa* című műve, amelyet Nagyszombatban, 1676-ban adtak ki. A négy csoportba osztott titkokat imádságok övezik, és a hét napjaira elosztott, bibliai témákra épülő, illetve a rózsafüzér alapimádságait megidéző elmélkedések bontják ki. „A Titkos értelmű Rosában azt a gondolatkört idézi fel, melyben az egyes tizedek alatt a rózsafüzért imádkozónak élnie kell. Teljesen kidolgozva csak a Boldogságos olvasó gondolatvilágát közli, a fájdalmas olvasó titkaiba már csak vázlatosan vezeti be olvasóját. Tanítását imádságba, Miatyánk-és Üdvözlégy-parafrázisba rejti.”⁴¹

Az első magyar nyelvű rózsafüzér-társulati könyv 1697-ben, Bécsben látott napvilágot: Az szentséges, és sok isteni ajándékokkal tellyes, Jesus és Maria Rosariumja, avagy olvasója.⁴²

A magyar barokk irodalom kiemelkedő írása Gyöngyösi István (1629–1704) 1690-ben megjelent *Rózsakoszorú* című verses alkotása, mely a szerző kevésbé ismert, de általa legtöbbször tartott műve. A Koháry István vigasztalására született rózsafüzér forrásául egy német jezsuita⁴³ művét használta,⁴⁴

⁴¹ GAJTKÓ, *i. m.*, 38.

⁴² TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *E. S. és a Rózsakoszorú*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2005, 390–391.

⁴³ *Uo.*, 383.

⁴⁴ Trencsényi-Waldapfel Imrének a vers forrását és genezisét feltáró dolgozatáig eredeti Gyöngyösi-szerzeményként tartották számon. Horváth János is felvetette, hogy nem eredeti alkotással állunk szemben: HORVÁTH János, *Barokk ízlés irodalmunkban*, Napkelet, 1924, 346. A műről szóló tanulmányok: AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világképe)*, Bp., Akadémiai, 1972, 127–154; BAZSÁNYI Sándor, *A hit allegóriái: Konvenció, invenció és kommunikáció Johannes Vermeer és Gyöngyösi István egy-egy művében = A magyar költészet*

ám műve nem pusztá fordítás, parafrázisnak mondható. Jézus és Mária életének eseményeit dolgozza fel, háromszor öt rózsacsokorba kötve az öröm, a keserűség és a dicsőség rózsáit. A műben – ahogy a latin eredetiben is – háttérbe szorult az imák, az *Üdvözlégy* és a *Miatyánk* sokszorozó ismétlése, és hangsúlyos szerepet a titkokról való, kötött szövegű elmélkedések sora kapott. Gyöngyösi nem hivatkozik az elmondandó imákra, és elhagyja a titkokra utaló könyörgéseket is.⁴⁵ A terjedelmében is jelentős mű bevezetőjét a „rózsakoszorú-kötéshez való készüllet”-nek⁴⁶ nevezi, ebben tömören összefoglalja a későbbiekben kifejtendő tartalmi elemeket, kijelöli saját költői helyét, a műhöz és a témához való viszonyát. „A »készület« legfontosabb szerepe tehát az, hogy párhuzamosan mutassa be a boldog végkifejletet, Jézus és anyja megdicsőülésének, illetve a pogány Múzsáktól elforduló költő megérkezésének útját az egyetlen és igazi Múzsához, Szűz Máriához – és általa, az ő révén égi jegyeséhez: Krisztushoz.”⁴⁷

Csáky Éva Franciska (1662–1729)⁴⁸ pozsonyi, majd budai klarissza kéziratot imádságoskönyve⁴⁹ a zárdában magánajtatossággként végzett, régi imádkozási formát megőrző olvasómondásról ad hírt. A szemek morzsolgatása közben az imádkozó Krisztus három kérdésére háromszor tíz, párhuzamos szerkesztésű, anaforás, a gondolatot ritmikusan megismétlő mondatokban válaszol. „Harmincz Szemből álló kis olvaso, mellyben megh uallya Ember az eő Istenéhez ualo buzgo szeretetit. Az Pr’ Nr’ helyyet, mint ha Christus kérdené tölled, magadban mondgyad. Fiam Szereczé engem.”

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök *Lelkeket őriző látogatás, az az [...]* *A Szent Háromságnak angyali olvasója* című művét 1747-ben adta ki. A püspök

műfajai és formátípusai a 17. században, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 335–344; JANKOVICS József, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke = Religio, retorika, nemzettudat a régi irodalomban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 330–337; BITSKEY István, *Gyöngyösi és a magyar költői hagyomány*, Studia Litteraria, 1981, 25–30.

⁴⁵ A két mű egybevetéséről: TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 332–400.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, kiad. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár – Források, 12), 254.

⁴⁷ *Uo.*, 255.

⁴⁸ SCHWARCZ, *i. m.*, 217.

⁴⁹ *Harmincz Szemből álló kis olvaso, mellyben megh uallya Ember az eő Istenéhez ualo buzgo szeretetit. Az Pr’ Nr’ helyyet, mint ha Christus kérdené tölled, magadban mondgyad.* A kis kéziratot könyvecské az Esztergomi Érseki Levéltárban található. A részlet: 115–117.

az olvasót naponta végeztette a híveivel, s ahol nem ismerték, ott maga vezette be.⁵⁰

A rózsafüzérre vonatkozó értékes feljegyzéseket őrzött meg az Esterházy család fraknói kincstárának 1725-ben felvett leltára,⁵¹ melynek jegyzéke szerint az Esterházy család tagjai nemcsak megőrizték magyar történelem nagyjainak olvasóit, hanem rendszeresen használták is. Esterházy Miklós nádor (1582–1645)⁵² László fiát a „tizenhatodik születésnapjára oly rosariummal lepte meg, melyet érte tizenöt éven át mindennap elimádkozott, hogy ájtatosságát élete utolsó éveiben otthon tanuló Palkójával együtt végezze.”⁵³ „Tudom, ajándékot vársz e napon tőlem: nem is csatlakozol bennem. Ime, itt küldöm neked ezt a szent olvasót, amelyet születésedtől kezdve éretted minden napon elmondottam: de mivel most már felserdültél, fogadd ezt szívesen tőlem s mond ezentúl azt magad.”⁵⁴ Az említett Palkó pedig nem volt más, mint az 1697-ben birodalmi hercegi címet elnyerő Esterházy Pál (1635–1713), aki a Szűzanya iránti tiszteletét zarándoklatokkal, templomépítésekkel és több könyv megírásával bizonyította.⁵⁵ 1691-ben a Szűz Máriáról írott könyvében⁵⁶ – bár nem imádságoskönyv – külön fejezetet szánt a szentolvasó tiszteletének.⁵⁷ A huszadik szombat méltó megün-

⁵⁰ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*, Bp., Osiris, 2001, 340.

⁵¹ KATONA Imre, *A fraknói kincstár 1725-ös leltára*, Művészettörténeti Értesítő, 1980/2, 131–146. „Egy Szép Vér kövő olvasó, mellyet rajta lévő írás Páll Érsek olvasójának mutat lenni. Egy más zöld jaspis olvasó mellyet rajta lévő írás Pázmány Péter Cardinalis olvasójának mutat lenni.”; „Egy kicsiny Szerű olvasó, az mint a rajta lévő írás mutattya Üdvözült Eszterhás Ursula Palatinusné Olvasója vala. Tiszta Ezüst Szemű fehér olvasó, mely Nyári Krisztina Eszterhás Miklósné volt, az mint raita lévő írásbul ki tetczik.”; „Egy Vörös Cláris tizenegy Szembül álló és Aranyos keresztos Aranyos numismával együtt mely Bathorj István Lengyel királyé volt az mint raita függő csesdulán való írás mutattya.”; „Egy tarka Papirossal be burított tokban Egy igen ékes kiss olvasócska, a közepén egy kiss Cristal keresztcske.”; „Egy fekete kerekded Iskatulában Egy vörös meczett Réghi olvaso, mely az raita való írás Szerint Hunyadi Jánosé volt.”; „Egyeött Stráib risz forma Kásztili, melynek a fiokjaiban mind azon olvasók, képek Religviák, aczél Pöcsétek, Üres Erszinek és aprólékos Apácza Munkából való virágok vannak.”; „Egy Christal övegh olvasó.”

⁵² MERÉNYI Lajos, BUBICS Zsigmond, *Herzeg Esterházy Pál nádor. 1635–1713*, Bp., 1895, 13–38.

⁵³ *Uo.*, 68.

⁵⁴ MOHL Adolf, *A Mária-kongregációk története*, Győr, 1898, 264–265.

⁵⁵ *Uo.*, 257.

⁵⁶ ESTERAS Pál, *Az Boldogságos Szűz Maria szombattyá*, Nagyszombat, 1691.

⁵⁷ *Uo.*, 73–77.

neplésére a következő tanítást adja: „A makula nélkül való szent Szűz kis officiumát mondd el, avagy az olvasót vagy Salve Reginát”.⁵⁸ Esterházy Pál példázata arra utal, hogy a szombat délutánt Boldogasszony tiszteletére, imádsággal, olvasó mondásával illő eltölteni. Esterházy Pál sok ezer fővel vett részt az 1692-es nagyszabású máriazelli zarándoklaton,⁵⁹ ahol látványos menetben, színes ruhába öltöztetett lányok jelenítették meg az olvasó titkait. Az ekkor ajándékba adott máriazelli fogadalmi képen Esterházy feleségének kezében láthatunk olvasót.⁶⁰

⁵⁸ *Uo.*, 73.

⁵⁹ *Uo.*, 258.

⁶⁰ *Uo.*, 259.

SZELESTEIN, LÁSZLÓ

Rimay János imádságoskönyve

Az MTA Könyvtárának Kézirattára őriz egy 17. század első felében pergamenre másolt magyar nyelvű imakönyvet,¹ amelynek tulajdonosa egykor Rimay János volt. Először Ferenczi Zoltán ismertette 1911-ben.² Szilády Jenő 1939-ben közölte az imakönyv három magyar nyelvű és két szlovák nyelvű énekét (szlovákból négy van a kötetben), s tényként állította, hogy a kötetnek ez a része Rimay kézírása. Az énekek előfordulnak az 1636-ban megjelent Tranoscius-féle, szlovák nyelvű *Cithara sanctorum*-ban.³ A kötet előzéklapján található elmosódott 18. századi bejegyzést, amely szerint az imakönyv 1642-ben került ki Rimay János († 1631) hagyatékából, és annak magyarozatát Eckhardt Sándor 1955-ben, Rimay műveinek kritikai kiadásában adja meg.⁴ Eckhardt az imakönyv 188–189. lapján Rimay kézírását ismeri fel, de „bizonyosan valamelyik papjától szerezte ezt a gondosan díszített és írott pergamenkódexet”, „nem Rimay írta össze a könyvet”.⁵ Csapodi Csaba katalógusa⁶ és Stoll Béla énekeskönyv-bibliográfiája⁷ 1642-nél helyezi el a kötetet. Az imakönyvet a „Mátyás király öröksége” című kiállítás katalógusa 2008-ban és a Pozsonyban rendezett „Szlovákia rene-

¹ MTAKK, K 71. (Nyolcadrét, 38 × 84 mm, 212 pp.) Ha jól olvasom a nagyon lekopott szöveget, címe: *Egyebány rendbéli imádságot magába foglaló könyvecske.* (A továbbiakban: *Rimay imakönyve.*)

² FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911 (Magyar Történelmi Életrajzok), 203–205.

³ SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom, 1517–1711*, Bp., 1939, 89–97.

⁴ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 167. – Az előzéktről Eckhardt az alábbi bejegyzést közölte: „Ex Libris Joannis Rimay emanatus Anno MDCXLIIº Mihi (per Gen. Dnam Magdalenam Madach Dono datus et allatus in perpetuum ejus memoriam) Georgio Csesznek”, a benne szereplő neveket is azonosította.

⁵ *Uo.*, 167.

⁶ CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Bp., 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5), 62–63.

⁷ STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002², nr. 65.

szánsz emlékei” kiállítás katalógusa Rimay halálára való tekintettel 1631 előttinek írja le.⁸

Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi Wesselényi Ferenc nádor latin nyelvű, szintén pergamenre írt imakönyvét (*Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus*),⁹ amelynek írása és díszítése egyezik a Rimay-imakönyv írásával és díszítésével. A magát meg nem nevező másoló ezt a latin nyelvű imakönyvet Murány várában írta 1647-ben.¹⁰ Az arabeszkkel díszített címlap és egyéb díszítés alapján minden kétséget kizárhatóan azonos kéz munkája a két kötet. Ismerünk egy további, szintén Murány várában szép könyvírással, 1638-ban másolt imakönyvecskét, ezt Homonnai Drugeth Mária számára Jolsvay János deák készítette.¹¹ Az utóbbi kötet anyaga papír. Valószínűleg mindhárom kötet másolója Jolsvay János. (Ugyanezen évekből név szerint ismerjük Beke Zsigmond deákot, aki Batthyány Ádám számára 1636 és 1655 között másolt füzetekbe a főúr által kijelölt imákat.¹²)

A Rimay-imakönyvben található versek szerzőségéről, kronológiájáról a szakirodalom ellentmondó adatokat tartalmaz. Rimay szerzőségét eddig érdemben nem cáfolta senki.¹³ Az imádságok vizsgálatára sem került sor – Ferenczi Zoltán megjegyzéseit leszámítva. Az áhítati irodalom termékei gyakran jutnak hasonló sorsra, különösen, ha nem magyar nyelvűek. Például Nyéki Vörös Mátyás verseinek kiadásakor Nyéki imakönyvének¹⁴ magyar

⁸ *Mátyás király öröksége – Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, I–II, szerk. MIKÓ Árpád, VERÓ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I/82 (I–24). A leírást KÖRMENDY Kinga készítette. – *Katalóg ystary Renesancia dejiny slovenskeho rýtvárného umenia, Bratislava, 17. december 2009–28. marec 2010*, Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009, 132. A leírást Zuzana LUDIKOVA jegyzi.

⁹ OSZKK, Oct. Lat. 643. Erről az imakönyvről más alkalommal közlök további adatokat.

¹⁰ Az 1647-es évszám nem zárja ki, hogy akár Rimay 1631-es halála előtt keletkezett a ma az MTAK-ban őrzött ún. Rimay-imakönyv.

¹¹ OSZKK, Duod. Hung. 14. Vö. STOLL, *i. m.*, nr. 60; *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 454–458. (A továbbiakban: RMKT XVII/2.)

¹² KOLTAI András, *Beke Zsigmond élete és műveltsége = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 530–546.

¹³ Annyi bizonyos (és ezt Szilády Jenő már megállapította), hogy a magyar nyelvű énekek szlovákul 1636-ban Lőcsén a *Cilbara sanctorum*ban megjelentek, a négy szlovák ének közül kettő szintén megtalálható ebben a kiadványban. További bizonyítást igényel az az állítás, hogy a magyar nyelvű verseket szlovákból fordították.

¹⁴ OSZKK, Duod. Hung. 511. A magyar részletek kiadása: RMKT XVII/2, 435–448.

részei megjelentek, de ugyanazon kézirat latin részletei nem. Wesselényi Ferenc fentebb említett latin nyelvű imakönyve sem keltette fel a kutatók érdeklődését.

Ferenczi Zoltán a Rimay-imakönyvben található egyes imádságok forrásához Laskai János Kegelius-fordítását¹⁵ nézte meg, továbbá a *Fons vitae, az életnek kútfeje*¹⁶ c. kiadványt, függelékben idézve is a „rokon” szövegeket, de „egyenes” összefüggéseket nem talált. Pedig az imák (amelyek többsége tartalmilag természetes módon „rokon” egymással) nagy része korabeli nyomtatott imakönyvekben is szerepel. Például Pázmány Péternél, Mihálykó Jánosnál, Kürti István 1611-ben Kassán közzétett fordításában,¹⁷ Vámosi Gergely 1614-ben Lőcsén megjelent imakönyvében,¹⁸ Ferenczffy Lőrinc Prágában 1615-ben kiadott imakönyvében,¹⁹ Nádasdy Pál 1631-ben napvilágot látott imakönyvében,²⁰ a Lőcsén 1632-ben megjelent imakönyv-

¹⁵ LASKAI János, *Egy néhány Abitatos buzgó Imádságok*, Debreczen, Fodorik Menyhart, 1651². (RMNy 2363.)

¹⁶ A Debreczenben 1589-ben kiadott példányt vizsgálta. (RMNy 623.)

¹⁷ KÜRTI István, *Az elő Istenhez való aieitatos imádságokat magában foglaló könyveczke*, Kassa, 1611 (RMNy 1018). Például: A keresztnek előszámálása és azt békével elszenyvedésért való kérés, *Rimay imakönyve*, 156; KÜRTI, *i. m.*, 330.

¹⁸ VÁMOSI Gergely, *Keresztieni es igen draga könyvetske* [...], Lőcse, 1614 (RMNy 1075). Néhány példa: „Az igaz hűtben megtartásért [...]” (*Rimay imakönyve*, 32), „Felséges Isten, hallgasd meg az én nagy kiáltásomat [...]” (VÁMOSI, *i. m.*, 299), „Hallgasd meg az én tehozzád való kiáltásomat [...]” (VÁMOSI, *i. m.*, 245); „A teljes Szentháromsághoz való imádság” (*Rimay imakönyve*, 46), „Ó egy istenségnek állapotjában való Szentháromság [...]” (VÁMOSI, *i. m.*, 272); „Az Istennek szent Fiához [...]” (*Rimay imakönyve*, 117; VÁMOSI, *i. m.*, 277).

¹⁹ FERENCZFFY LŐRINC, *Imádságos könyvechke*, Prága, 1615 (RMNy 1092). Néhány példa: „Az Anyaszentegyházért: Irgalmasságnak Atyja [...]” (*Rimay imakönyve*, 34; FERENCZFFY, *i. m.*, 260); „Mindennemű nyavalyáinkban: Mennybéli hatalmas Úristen [...]” (*Rimay imakönyve*, 80; FERENCZFFY, *i. m.*, 228); „Prédikáció előtt való imádság: Mindenható Úr Jézus Krisztus, ki a te megmondhatatlan [...]” (*Rimay imakönyve*, 37; FERENCZFFY, *i. m.*, 174); „Prédikáció után: Uram Jézus Krisztus, örökké való Idvözítő [...]” (*Rimay imakönyve*, 41; FERENCZFFY, *i. m.*, 178); „A Krisztus Jézusnak szeretetéről: Ó Uram Jézus Krisztus, Atya Úristennek ártatlan bányája [...]” (*Rimay imakönyve*, 69; FERENCZFFY, *i. m.*, 330).

²⁰ NÁDASDY Pál, *Abitatos és buzgó imádságok*, Csepreg, 1631 (RMNy 1494). Néhány példa: „Délben való áhítatos könyörgés: Nagy setétség fogá el a földet, mikor megfeszíték a zsidók Krisztus Urunkat [...]” (*Rimay imakönyve*, 20; NÁDASDY, *i. m.*, 32–35); „Az Atya Úristennek az ő szent Fiának kinszenvedésének számlálása által való kegyelem-kérés: Örök Atya, mindenható Úristen, kérlek, nézzed a te szent Fiadat [...]” (*Rimay imakönyve*, 55–59; NÁDASDY, *i. m.*, 158–162); „Az keresztnek előszámálása, és mindent békével elszenvedésért való könyörgés: Mutasd meg, Uram, énnékem az én életemnek végét [...]” (*Rimay imakönyve*, 156–167; NÁDASDY, *i. m.*, 200–213).

ben,²¹ valószínűleg másutt is. Az összevetések alapján megállapítható, hogy Rimay imakönyvében nagyobb fokú a válogatás, mint amit például Jolsvay János Drugeth Mária számára másolt imakönyvében rögzíthettem.²² Amíg nem készül el imakönyveink közös incipitmutatója, nehéz az összefüggések feltérképezése. Ferenczi Zoltán azt feltételezte, hogy Rimay az imákat úgy válogatta össze. A fentebb említett három, azonos kéz által másolt imakönyv megrendelői (köztük bizonyára Rimay János is, amennyiben nem ajándékként kapta a szóban forgó kötetet), személyesen vettek részt a másolandó imák kijelölésében. Nehéz állást foglalni Rimay szerepéről. Egyrészt igaz, hogy több Rimay költészetével párhuzamba állítható szöveg akad az imák közt, másrészt ezek az imák a század első két évtizedében általánosan elterjedtnek mondhatók. Egy olyan imádságot idézek, amelynek bővebb, eltérő fordítású változatára Lépes Bálint imádságoskönyvében (1615) akadtam rá, ott Szent Jeromos szerepel szerzőként.

*Más igen szép.*²³ **Az** én lelkennek keserűségében szólok tenéked, Úristen, és minden nyomorúságimról vallást tészek előtted. **Beteg** vagyok, a nyomorúságban elfogyatkoztam az én életem, a csontaim mint egy sötétben megtörtetettnek. **Hozzad** folyamodom, hozzád futok azért, Orvoshoz: Úristen, gyógyíts meg és meggyógyulok, tarts meg és megtartva leszek; és mivelhogy benned bíztam, meg ne szégyenültessem. **Ki** vagyok, Uram, ki ellen bízvást szólok tenéked?

²¹ *Szép imádságos könyvecske*, Lőcse, 1632 (RMNy 1552). Néhány példa: „Az igaz hűtben megtartásért való könyörgés: Felséges Isten, hallgasd meg az én nagy kiáltásomat és könyörgésemet [...]” (*Rimay imakönyve*, 32; *Szép imádságos könyvecske*, 11–13); „A Szentlélek Istenhez való gyönyörűsége imádság: Jövel Szentlélek Isten, tölts bé a te híveidnek szíveket [...]” (*Rimay imakönyve*, 44–46; *Szép imádságos könyvecske*, 32–33 – közös latin alapszövegből eltérő fordítás); „A teljes Szentháromsághoz való imádság: Ó egy istenségnek állapotjában való Szentháromság és örökkévaló három személy [...]” (*Rimay imakönyve*, 46; *Szép imádságos könyvecske*, 34–37); „A Krisztus Jézusnak Atyaistentől megfoghatatlan születéséről való imádság: Krisztus, az Atya mindenható Úristennek örökkévaló bölcsessége és véghetetlen ereje [...]” (*Rimay imakönyve*, 51; *Szép imádságos könyvecske*, 27–30); „A Krisztus Jézusnak szeretetéről való áhétatos imádság: Ó Uram Jézus Krisztus, Atyaúristennek ártatlan báránya, Szűz Máriának szent Fia, könyörgök tenéked [...]” (*Rimay imakönyve*, 69; *Szép imádságos könyvecske*, 41–42).

²² Valamennyi Jolsvay által leírt ima forrása: MADARÁSZ Márton, *Eperjessi magyar ecclesia [...] imádságos könyvecskeje*, Lőcse, 1629 (RMNy 1439), a bűnbánati zsoltárok forrása Mihálykó János imakönyve lehetett, aki Pázmány *Imádságos könyvéből* vette át azokat. Minderről I. SZELESTEI N. László, *Áhítati művek Murányban a 17. század első felében = Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 396–401.

²³ *Rimay imakönyve*, 148–152.

Bűnös vagyok, bűnben fogantattam, bűnben születtem és nevedtem föl, megsenyvedett dög, rothadásnak edénye, férgeknek eledele. Micsoda nagy győzelmed, ha diadalmaddal győzenedsz meg engem, ki erőtlénb vagyok tenáladnál, a szelektől ide s tova hányattatott nádszál? Irgalmazz énnékem és a ganéjból emelj föl, nyomorultat.

Ha tetszik, Uram, nyilván szólok, nem illik, hogy fuss éntőlem, de hozzád folyamodom, mert te vagy az én Istenem, a te tested az én testemből való és a te csontaid az én csontaimból: a te szent Atyádnak jobbjáról leszállván az én emberségemhöz hasonlítottál, Isten lévén emberré lól: melyet miért cselekedtél egyébert, hanem hogy nagy bizodalommal tehozzád futnánk, mint atyánkfiához, és hogy a te irgalmasságodat és istenségedet velünk közlenéd. Kelj föl annak okáért, Úristen, segíts meg, kelj föl és ne vess el előled mindörökké. Amen.²⁴

Nem zárható ki, hogy a kötet imáit maga Rimay válogatta össze, előfordulhat köztük esetleg saját fordítás, kiigazítás is. Mindenképpen nagyobb figyelmet kell szentelnünk ezen imáknak, hisz az kétségtelen, hogy a kötet Rimay környezetéből származik. Akkor is fontos adalékot jelentenének ezen imák, ha az derülne ki, hogy a kötetnek csak tulajdonosa és nem összeállítója Rimay, s csak lehetséges olvasmányai, imádságai, vagy csupán környezetében használt imádságok lennének.

Rimay verseinek sajátosságaival Komlowszki Tibor foglalkozott behatóan.²⁵ A Rimay-vers „kulcskérdéseként” tárgyalja a korban új képzetkör te-

²⁴ LÉPES Bálint, [...] *imádságokban foglaltatott áitatos elmélkedések*, Bécs, 1615 (RMNy 1079), 431–433: „[...] Megunta az én lölköm az életet, szólok lölkömnek keserűségéből. Beteg vagyok, megnyavalyodott az szegénségben. Az én eróm, tetemeim, mint egy parázsoló serpenyőben megrántattanak, és azokért tehozzád futok, orvosomhoz. Gyógyéts meg engemet, Uram, és meggyógyulok, szabadéts meg engem, és megszabadulok. És mivelhogy tebenned bízom, meg ne szégyenöljek. De ki vagyok én, kegyes Isten, hogy ilyen merészen szólok tenéked? Bűnös vagyok, és csupán azon bűnben fogantattam, születtem és neveltetem. Rothadt dög, büdös edény, férgeknek eledele, jaj Uram, kegyelmezz meg énnékem. Micsoda győzedelem az, ha énvelem ölben esvén, meggyőzsz engemet, ki mint egy zsupp [sup], annál is kisebb vagyok az szélnek színye előtt. Bocsásd meg minden bűncimet és emeld föl a ganájból a nyomorultat. Bizony Uram (legyen szabad mondanom) nem köll engemet, hozzád folyamót, tőled elkergetned, mert te vagy az én Istenem, a te tested az én testemből való, és a te csontjaid az én tetemimből valók, mert ezért, el nem hagyván, Atyádnak jobbját, az én emberségemhez ragaszkodtál, Isten és ember lévén, ami előbb voltál, megmaradván ugyanazon egy személyben: és ezt mért cselekedted egyébert, hanem hogy mint igaz Fiú, Atyámhoz hajtának, és hogy irgalmasan, a te istenségedben részeltetném. Azokáért kélj föl, és ne űzz el örökké tőled. [...]”

²⁵ Tanulmányainak összegzése: KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere (Tanulmányok)*, Bp., Balassi, 1992 (Régi magyar könyvtár – Tanulmányok, 1) c. kötetében (67–101: *Mester és tanítvány, A Balassi-vers és Rimay költészete*).

remtette költői képeket, a földi létezés színtereit uraló baljós, pejoratív kifejezéseket. Kiemeli a vallásos elmélkedésre való fokozott hajlamot, a morális kérdések iránti érdeklődést. Mintaként (is) Ecsedi Báthory István gyakran imaszerű, büntudattal teli meditációit, azok „témáit” és hangulatát említi, s bizonyítja Rimay Báthory környezetében tartózkodását, vagyis számol azzal, hogy ismerte Báthory meditációit. Bizonyára igaza van Komlovszkinak. Szinte érthetetlen, hogy ezen megállapítás ellenére meg sem említi a Rimaynak tulajdonított imakönyvet. Az irodalomtörténeti vizsgálódások csak ritkán térnek ki vallásos szövegek alapos vizsgálatára. Eckhardt Sándor sajnálkozó, ugyanakkor megszívlelendő sorai („Ennek az imakönyvnek legfeljebb az az érdekessége, hogy Rimay költeményeiben nyomozhatjuk az egyes imák és énekek emlékeit”)²⁶ óta sokan foglalkoztak Rimay személyével és költészetével, nem találtam azonban utalást sem arra, hogy e régen ismert és Rimay nevét hordozó kötetet kutató (alaposan) megnézte volna. Közel fél évszázaddal Eckhardt után Ács Pál is csak azt rögzítette, hogy „mind a magyar, mind a szlovák kutatók elhanyagolták Rimay imádságoskönyvének vizsgálatát.”²⁷ Én akkor figyeltem fel a kötetre, amikor az 1800 előttről fennmaradt és hozzáférhető imakönyveket (egy imádságokból összeállítandó egyetemi szöveggyűjtemény készítéséhez) számba vettem.

Általánosságban elmondható, hogy a 17. század első felében (bibliai alapokig visszanyúlva, gyakran egyházatyákból fordítva) protestáns és katolikus imakönyveinkben egyaránt előfordulnak az amelioratív képek, mint például a világ gyalázatja; szegény, utálatos, nyomorult, bűnös féreg; bűnben fogantatás és hasonlók.

Imádságoskönyveinkben nagyjából olyan szövegekkel találkozunk, amelyeket korábbi kiadások és szóbeli gyakorlat tettek ismertekké. Egy-egy imádságban azonban felfedezhetőek az újabb idők tudatos szövegalkotási sajátosságai, egyéni, szép képekkel s jó akusztikai hatással.²⁸ Jó volna, ha egy

²⁶ RIMAY, *i. m.*, 167.

²⁷ ÁCS Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai* = Á. P., „Az idő ósága”: Történetiség és történetisémlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 127; UÓ., *A későreneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban* = Mátyás király öröksége, *i. m.*, II, 44.

²⁸ Az ilyen imák kéziratos imakönyvekben gyakoribbak. Példa erre Nyéki Vörös Mátyás imakönyve (OSZKK, Oct. Hung. 511). A megszerkesztettség, költőiség nyomai megtalálhatóak a Rimay-énekeskönyv egyik-másik imádságán is. Példa erre *A keresztnék előszámlálása és mindent békével elszennyvedésért való könyörgés* (156–167), ám ez az ima megtalálható több imakönyvben (KÜRIT, *i. m.*, 330; VÁMOSI, *i. m.*, 314; NÁDASDY, *i. m.*, 200). Az ima szövegét lásd a Függelékben.

számítógépes nyilvántartás segítségével a szövegösszefüggéseket, szövegek felbukkanását és újra megjelenését regisztrálhatnánk.

Régi szerzők értékelésénél, tetteik, műveik vizsgálatakor sokszor mai mentalitásunkból indulunk ki, nem vagyunk tekintettel a vallási indítékokra. Pedig régi korokban a katekizmus első pontja, az üdvözülés őszinte akarása meghatározó tényezőként volt jelen a mindennapoktól kezdve a műalkotások létrejöttéig. Az ima és meditáció a költészet fikciós világához hasonlóan működött, gyakran azonos képekkel. A való világ és az üdvözülés vágyott színhelye, a Paradicsom egymezsgyjű, átjárható határral. Ennek a határnak az átlépése, az átlántáldni vágyás a meditációk állandó témája. Gyönyörű versben fogalmazta meg e gondolatot Rimay is kisfia halálakor (*Az Úr engem sanyaríta*).

A Rimay-versekben gyakran találkozunk az egyéni büntudat és bünbánat keresztény hagyományba ágyazásával, az imádságoskönyvekben egyházatyák óta jelen lévő pejoratív képrendszerrel. Rimay egyéni, meditatív gondolataival csatlakozik az imádságok, imaszerű könyörgések ezen képrendszeréhez, s így (annak folyamatossága révén) számíthatott a kor emberének élményt jelentő vallásos ismereteire. Bizonyára ez is oka volt a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* 17–18. századi népszerűségének. Mindezek után egy kérdéssel fejezem be mondandómat: vajon beszélhetünk-e Rimay esetében a korban új képzetkör teremtette költői képekről, értjük-e, jól értjük-e Rimay költészetét e hagyomány ismerete nélkül?²⁹

Függelék

*A keresztnek előszámlálása és mindent békével elszenyvedésért való könyörgés*³⁰

Mutasd meg Uram énnekem az én életemnek végét és add tudtomra az én napjaimnak számát. Nemde rövid időn nem végeztetik-é az én életem, és annak napjainak kicsinsége? Mert elunta lelkem az én életemet: mert micsoda élet az, azhol szüneti nincsen a nyomorúságoknak, azhol mindenek rakvák megvetett törökkel és ellenségekkel? Egyik próba alig távozhatik el, a másik mindjárt ott éri, de még az elébbi sem múlt el, és legottan reméntenül más többek érkeznak. Segíts meg azért engem, én Uram Istenem, mert az én

²⁹ KOMLOVSZKI Tibor megállapítása – „Eredeti költői képrendszer kialakítására Rimay törekedett először költészetünk történetében” (i. m., 94.) – imakönyveink alapos vizsgálatával valószínűleg árnyalhatóbbá válik.

³⁰ *Rimay imakönyve*, 156–167.

ellenségim megkörnyékezték az én lelkemet, innét testem, onnét az ördög, amonnan e világ áll; erőszakot tesznek, keresvén lelkemet. **T**estemtől el nem állhatok, el sem taszíthatom, mert hozzám vagyon köttetvén, megölnöm nem szabad, táplálnom köll, midőn őtet hízlalom, ellenségemet magam ellen éltetem. **Az** világ mindenfelől bepalánkol engemet, és testemnek ötféle ablakin, úgymint: látáson, halláson, kóstoláson, szagláson és tapasztaláson az ő nyilaival sebesít engemet: de ugyanazon ablakokon az halál is befutamodik az én lelkembe: az ördögöt nem láthatom, őtőle annyival kevesebbet oltalmazkodhatom, megvonta újét idegével, és abba vetette nyilát, hogy hirtelen megsebesíthessen engemet, beszélget, hogy elröjtsse törét, ezt mondván: Ki láthatná meg ezeket és ki venné eszébe? **V**alahová térülök, semmi bátorság nincsen, a test súg fülembé lágyságot, a világ hívságot, az ördög keserűséget; e világ világi negédségekről, fölfuvalkodságokról, nagyravágyásról, az ördög pedig izgat haragra, gonoszra és lelkemben szomorúságra. **Í**mé az hitetlenek és a megejtők velem vadnak, Uram, és a mérges skorpiókkal vagyon lakásom. **J**aj énnékem, mert az én lakásom igen messze esék, idegen nemzetség közé juta megmaradásom, sok ideig más hajlékában volt lakása az én lelkemnek, és ilyen kegyetlen voltomban semmit magamban nem találok, amikhez köllene bíznom, mert én szívem héába való bujdosó és állhatatlan, minden megingónál ingóbb, számtalan felé vonyatik: ide s tova számtalan felé futos, és midőn ide s tova bujdosik, sohult nyugodalmat nem találhat. **M**ert miképpen a malom, ereszttetvén hamarsággal fut és semmit meg nem vét, de valamit reá öntenek, megőrli: ha pedig semmit nem öntenek reá, magát emészti meg: **Í**gy az én szívem, mindenkor mozgásban vagyon és soha nyugodalma nincsen: keserves gondolat szomorítja, tisztátalanság undokítja, hiában valóság nyughatatlankodtatja és fárasztja őtet, midőn jövőendő örömét meggondolja, sem a te segítségedet nem keresi, a mennyei dolgoknak szerelmétől eltávozik és földieknek szeretetiben foglaltatik: midőn pedig kifejti azokból magát, ezekben elegyedik, hívság foglalja el őtet, nyughatatlanság hordozza, a gonosz kívánság édesgeti, a gyönyörűség hitegeti, a bujáság fürtezteti, az irigység satolja, az harag háborítja, a szomorúság keményképpen gyöttri, és így mindenképpen nyomorultul mindenféle vétkekben beburítatik, néha csak akármí semmire kellő dologban is nagy kísérteti támad.

Én boldogtalan ember, kicsoda szabadít meg engemet az halálhoz közölyítettett testtől? **É**nnékem, Uram, mindezekben el köll esnem, ha te segítségeddel mellettem nem lészesz. **K**önyörülj azért, Uram, könyörülj énrajtam, és ments ki a sárból engemet, hogy oda nem merüljek, se nem maradjak ennyire elvetetett, szabadíts meg, én Istenem, az én ellenségimtől és azoktól, kik gyűlölnék engemet, mert elhatalmaztanak énrajtam. De te, Uram, szabadíts meg a vadászoknak töréből, káromkodó nyelvektől, hogy vallást tegyünk rólad, ezt mondván: **Á**ldott az Úristen, aki nem adott minket az elszagatásra az ő fogoknak: a mi lelkünk megmenekedett, mint a madárka, a vadászoknak törétől, a tör elrontattatott, mi pedig megszabadultunk teáltalad, Uram, mindörökké állandó Isten, szent Fiaddal és szent Lelkeddal, **A**men.

VADAI ISTVÁN

Nyéki Vörös Mátyás rímes imádságai*

Nyéki Vörös Mátyás verseinek kritikai kiadásában¹ Jenei Ferenc a költemények közlése mellett a jegyzetekben közétette a költő saját kezű imádságoskönyvének szövegét is. A kézirat ma az Országos Széchényi Könyvtárban található.² Eredetileg egy latin nyelvű nyomtatványhoz, a *Horae de mysteriis passionis domini nostri Iesu Christi* című munkához volt kötve.³ A kéziratot részt az 1616-os kölni nyomtatványról leválasztották, és csak Nyéki Vörös munkája került Magyarországra.

A 92 levélből álló kézirat latin és magyar nyelvű imádságokat tartalmaz. Kár, hogy az RMKT jegyzeteiben csak a magyar részek láttak nyomdafestéket. A latin szövegek csak eredetiben vagy mikrofilmről tanulmányozhatók. Ezek terjedelme összesen 22 levélnyire rúg, ez kevesebb, mint a teljes kézirat egynegyede. Véleményem szerint csak úgy kaphatunk az imádságokról teljes képet, ha a teljes kötetet egészében szemléljük. Sőt, valójában az 1616-os nyomtatott imádságoskönyv vizsgálatáról sem mondhatunk le. A kézirattal való összetartozását az is jelzi, hogy a Bécsben található példány lapjai között egy pontosan olyan rézmetszet található a könyv lapjai közé illesztve, mint amelyet a kéziratot függelékben, az imádságoskönyvben két ízben is találhatunk (64a, 78a). A *Horae de mysteriis* című kötet bizonyosan Nyéki Vörös tulajdonában volt, a kézirat latin és magyar imádságai pedig nyilvánvalóan összefüggnek a hordozókötet tartalmával.

A Szegeden 2003-ban megrendezett irodalomtörténeti konferencián elhangzott *Kolomp vagy csengettyű?* című előadásomban is Nyéki Vörös Mátyásról beszéltem, pontosabban arról, hogy a *Tintinnabulum tripudiantium* című költeményt nem Nyéki Vörös Mátyás írta.⁴ Azóta Pap Balázs egy akroszti-

* Ez a tanulmány az OTKA támogatásával, a K 77776 számú pályázat keretén belül készült.

¹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csuhák István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962. (A továbbiakban: RMKT XVII/2.)

² Oct. Hung. 511.

³ Nyéki Vörös Mátyás könyvtárának 18. tétele.

⁴ VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 181–187.

chon-rekonstrukció segítségével kiderítette a valódi szerző nevét, ma már tudjuk, hogy a vers Kornis Zsigmond műve.⁵ Nos, a szegedi előadáson az ellenatribúció fő érve a kétségtelenül Nyéki Vörös versének tekinthető *Dialogus* és a *Tintinnabulum* rímtechnikai különbözősége volt. Azt állítottam, hogy Nyéki Vörös rímei között gyakoriak a tiszta rímek, és ezek a rímek feltűnően jók, miközben a *Tintinnabulum* megelégszik a laposabb toldalékrimekkel. Az előadás írott változatában egy ígéretet is tettem:

Csak egy lábjegyzet erejéig térek ki arra, hogy Nyéki Vörös prózai munkáiban is megfigyelhető a rímelésre való törekvés. Tagmondatok határán felbukkanó tiszta rímeket találhatunk esetenként a *Dialogus* előszavában is, ám Nyéki ennél jóval szisztematikusabban él a rímes próza lehetőségeivel kéziratos imádságoskönyvében (RMKT XVII./2. 435–448.). A szótagszámlálás minden jele nélkül haladó szövegben a fentiekhez hasonló egytagú rímek, illetve választékos többtagú rímek sorakoznak folyamatosan. Ez a jelenség természetesen igen gyakran egybeesik a felsorolások azonos esetragjaival, szintaktikai párhuzamokkal. Emiatt elsőre úgy tűnhet, hogy csupán a szintaktikai ismétlődések szervezik a szöveget. De éppen a tiszta rímek és egytagú rímek bizonyítják, hogy ebben az esetben tudatos rímelési törekvésről van szó. Mindezt példákkal illusztrálva egy későbbi tanulmányban igyekszünk majd kifejteni.⁶

Jelen dolgozat alaposabb érveléssel igyekszik rámutatni, hogy Nyéki Vörös Mátyás imádságoskönyve rímes prózában íródott. A szóban forgó metrikai jelenséget, a rímes prózát legelőször egy 16. századi példán szemléltetném. Balassi Bálint *Szép magyar komédiájának* ajánlása így kezdődik:

Egynéhány ok készerít reá, hogy kegyelmeteknek ajánljam ez komédiát: Egyik ez, hogy magamnak is kedvet találnék véle, más meg ez, hogy látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországbán az vesszerzést igen *elővették*, és közdologgá is *tették*, kit nem gondoltak, akármí héjával *essék*, csak *őnékik tessék*, és az versek fejében mehessenek ki az hasonló bötük.⁷

Bizonyára másnak is feltűnt már, hogy az *elővették*–*tették*–*essék*–*tessék* szavak rímelnek, noha az ajánlás szövege nem vers, hanem próza. Azért nem nevezzük Balassi prózáját egyértelműen rímes prózának vagy maká-

⁵ PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzőségéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006, 585–590. Újabbán felmerült lehetséges szerzőként Kecskeméti István neve is: RÉGER Ádám, *Adalékok Nyéki Vörös Mátyás műveinek kritikai kiadásához. A Tintinnabulum szerzője: Kecskeméti István = Nyelv, irodalom, esztétikum: Hallgatói dolgozatok*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011, 9–35 (Kecskemétiről: 30–31).

⁶ VADAI, *i. m.*, 18. jegyzet, 185.

⁷ Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1990, 7.

mának, mert a rímelés egyáltalán nem következetes, nem vonul végig a szövegben, csak alkalmi díszítmény. Még az is lehet, hogy a jelenség pusztán a véletlen műve, hiszen mellérendelő tagmondatok határán álló toldalékok rímelnek egymással. Hasonló módon csak esetleges mozzanatként, alkalmi díszítményként jelenik meg a rímelés Nyéki Vörös Máttyás *Dialogusának* ajánlásában:

Nem az szerelmes Páris hegedűje azért ez, és nem az testi édesgető nyalánk gyönyörűségre készítő vidám *játék*, vagy gonosz hízelkedésből rút szemtelenségre nevelkedett *fakadék*, és tisztesség, böcsület, s minden egyéb kazdagság és uraság vadászására hitegető *akadék*, hanem az Isteni félelemnek keresetére való jó intés, jószágos dolgoknak nevelkedésre való *felserkentés*, s minden veszedelmes dolgoknak és vétkeknek öldöklésre és az idvösségnek szoros ösvényire *fölkészítés*.⁸

Itt az akadék–fakadék rímpár már határozottan arra utal, hogy nem önkéntelen toldalékismétlésről, hanem tudatosan megvalósított rímelésről van szó. Ilyen prózarímről van szó az imádságoskönyv esetében is, egyetlen – de annál fontosabb – különbséggel. Az imádságoskönyv prózában írott szövegei ugyanis nem esetlegesen, hanem következetesen rímelnek. Nem olykor-olykor, hanem folyamatosan, az elejétől a végéig, szünet és kivétel nélkül. A rímek persze néha igen távol esnek egymástól, és egyáltalán nem feltűnőek. Ha nem igyekszünk – mondjuk a hangsúlyozással – kiemelni őket, megbújnak a szövegben.

A rímek többsége itt is toldalékrím: életet–lelket, elhagyjam–foglaljam, híjam–bírjam, oltalmazsam–várjam–lássam. Ezek mellett azonban feltűnik a tiszta rímelés is: szarándok–való ok. Ez világosan mutatja, hogy a rímelés nem pusztán szintaktikai paralelizmus, hanem tudatos szövegszervező elem. Számítógépen rögzítettem az imádságoskönyv teljes szövegét, bejelöltem a rímként érzékelhető szavakat, és azt tapasztaltam, hogy Nyéki Vörös Máttyás mind a 24 magyar nyelvű imádsága felfogható következetesen rímelő szövegnek. A rímek távolsága változó, a 3–4 szótagnyi távolságtól kezdve egészen a 40–50 szótagnyi távolságig. Ilyenfokú szabadság mellett az így létrejövő szöveget nem tekinthetjük versnek. Ritmikailag nem szabályozott. A próza szintaktikai szabályainak megfelelő helyzetben bukkannak fel fonetikus ismétlődések, vagyis ez rímes próza. Tudatosan felépített rímes próza, melyben tiszta rímek is megjelennek.

⁸ RMKT XVII/2, 90. sz.

De tudatosság figyelhető meg a toldalékrímek következetes használatában is. Figyeljünk meg most egy olyan részletet a 23. imádságból, amely felsorolásszerű, litánia-jellegű. A rímek távolsága ennél fogva kisebb, a verses jelleg határozottabban érezhető:

szent, szent, szent uram az te dicsőséges szent Neved *szentséges, dicséretes, idvösséges, felséges, rettenetes, gyönyörűséges, édességes, kegyelmes*, és hatalmas. Tégedet illet mind ezekért dicséret, *tisztetség, fejedelemesség, szépség, véghetetlenség, kegyesség, fényesség, bölcsesség, dicsőség, szeretet, böcsület, bálaadás, magasztalás, irgalmasság, hatalmasság, oltalom, birodalom*, fogyhatatlan *hatalom*, vég nélkül *országlás*, megszünhetetlen *imádás*, alázatos szívbeli *leborulás*, Angyali éneklés, és minden *térdbhajlás*, és mindörökkén örökké való *uralkodás*, ámen.⁹

A toldalékok szisztematikus ismétlődése szinte versbe billenti a szöveget. De vegyünk észre egy apróságot, ami nélkül a mellérendelt szavak nem rímelnének ilyen szépen. A magyar nyelvben vannak egyalakú toldalékok (pl. -ért, -kor), a toldalékok jelentős része azonban két- vagy háromalakú (-ban/-ben, -val/-vel, -hoz/-hez/-höz). Ezek a középkori verseinkben még rímnek számítanak, ha hangrendileg esetleg eltérők is, de a 17. században már szigorúbbak a szabályok. Egy ban–ben–ben–ban vagy egy hoz–hez–höz–hoz–hez nem alkot rímelő sorozatot, sem szabályos szótagszámok mellett, sem pedig prózában. Ellenben egy ban–ban–ban/ben–ben–ben sorozat határozottan rímként működik. Az iménti szövegpélda szentséges, dicséretes, idvösséges, felséges, rettenetes, gyönyörűséges, édességes, kegyelmes sorozata egynemű abban a tekintetben, hogy csupa magas hangrendű szó alkotja, ennél fogva a kétalakú toldalékok közül kizárólag az egyik jelenik meg. Az imádságoskönyv felsorolásai, mellérendelő szerkezetei rendre ilyen hangrendi tömböket alkotnak, így folyamatosan elősegítik a rímelést.

Természetesen felbukkannak a szövegben a Nyéki Vörös Mátyásra egyébként oly jellemző egytagú rímek is. Például:

Oh boldog és hatalmas *tűz*, ki minden gonosz gondolatokat megemészt és *elűz*.¹⁰

Ez a Nyéki Vörös-versekben többször is előforduló *űz–tűz–szűz–bűz* rím-bokorra emlékeztet. Vagy már-már kírímeként hat a következő:

Tégedet kérek az te szent Nevedért, ne ítélj gonosz bűneimnek érdeme *szerint*, hogy pokolban ne lássak azért véghetetlen *nagy kint*.¹¹

⁹ *Uo.*, 23. imádság

¹⁰ *Uo.*, 24. imádság

További példák tiszta rímekre:

Uram, erőtlen, tudatlan, és magammal jótehetetlen *vagyonok*, természetemnek gyöngeségéből tántorodásim is *nagyonok*.¹²

Oh gyönyörúséges Uram Jézus, könyörülj énrajtam az te nagy irgalmasságod szerént, mert tenálad vagyom *batalom, oltalom*, mód, és *sok ok*, kiért te szent felséged előtt szívemnek buzgói indulatival most *szólók*.¹³

Látod mely erőtlen, mely gyöngécske, és minden jóra magamtól mely kelleetlen *vagyonok*, látod Uram por, hamu, föld, és törödendő cserép *vagyonok*, látod mint az elszáradt kóró, amaz szemtelen bűnnek tüzetől, ottan, ottan *fölgyllandok*, és teelőtted való kisebbülésre, veszedelmesen *meztüzesülök*, s nyavalyái között valami fájdalma kívül, szívemnek bánat nélkül *ülök*.¹⁴

Kegyelmes Úr Isten, kinek irgalmasságos gondviselésében soha semmi fogyatkozásom *nem volt*, s kinek bévséges étel, ital, és ruházat adásából, az én fölnevelkedésemre, nagy irgalmas őrizettel könyörülő *kegyelem folyt*.¹⁵

Uram mutasd meg az te irgalmasságos akaratod *énhozám*, és idvösséges kívánságoknak kérésére megnyílik az *én szám*.¹⁶

Látod azon irégységnek agyarkodó *fajzatja*, kegyetlenkődő rágalmazásnak, keserves sebeivel kicsin állapotomat mint *szagatja*.¹⁷

A hangrendileg egyeztetett toldalékrímek és a választékos tiszta rímek mellett felbukkannak az önrímek is:

Oh mélységes kegyelemmel bévelkedő Uram *Jézus*, oh szelíd *Jézus*, oh ártatlany bárány *Jézus*, ó irgalmas *Jézus*, légy irgalmas hozzám *Jézus*.¹⁸

Az önrímmel szoros kapcsolatban áll a szintaktikai egységek elejét megjelölő anafora:

Oh szép *Jézus*, oh dicsőséges *Jézus*, könyörülj azért énrajtam szegény *férgeden*, könyörülj az te törödendő *cserepeden*, könyörülj Uram Jézus, az te elfogyhatatlan nagy irgalmasságod szerént *szegényeden*, könyörülj rajtam, kinek igaz ítéleti soha irgalmasság nélkül *nincsen*, könyörülj uram Jézus, könyörülj *kegyelmesen*.¹⁹

Ennyi példa után bátran kijelenthetjük, hogy Nyéki Vörös Máttyás imádságoskönyve következetesen rímes prózában íródott. Mondhatnánk azt is,

¹¹ *Uo.*, 11. imádság

¹² *Uo.*, 12. imádság

¹³ *Uo.*, 12. imádság

¹⁴ *Uo.*, 15. imádság

¹⁵ *Uo.*, 19. imádság

¹⁶ *Uo.*, 19. imádság

¹⁷ *Uo.*, 21. imádság

¹⁸ *Uo.*, 13. imádság

¹⁹ *Uo.*, 13. imádság

hogy makáma. Ilyenféle – eredetileg arab eredetű – formában íródott például az újkori magyar irodalomban Arany János *A poloska* című költeménye. Így kezdődik:

Makámát írni – mint Abu-Mohammed Kazim Ben-Ali Ben-Mohammed Ben-Othman *Hariri* – nem tréfa dolog; – annyi, mint: repülni gyalog, – s ki egyszer ebbe fog – nagy veszedelem érheti: – lábát izibe megütheti, – orrát is betörheti. Mindazonáltal én megkísértem, – uttörőnek bukni is érdem; – aztán meg nem szabad-e, kérdem – prózát versben írni – már így ni! – mikor annyi verset írnak prózában – a két nemes magyar hazában, – de kivált mostanában!

Hasonló formájú például Babits Mihály *Isten kezében (Keresztény makáma)* című verse, vagy Szabó Lőrincőtől *A debreceni run (Szomorú makáma a háborúról)*, vagy Juhász Gyula *Makáma* című szerzeménye. Ám ezek a modern művek másfajta metrikai hagyományon nyugszanak, mint Nyéki Vörös szövege. A modern makáma már a tiszta rímek általános elterjedése után alakul ki, természetes, hogy a költő olyan virtuóz rimbokrokat használ, mely világosan elválasztja a művet a szürke prózától. A *Flintstone-család* magyar szinkronszövegéhez, Romhányi József rímeihez szokott olvasó nehezen tud visszahelyezkedni a régi magyar vers rímtechnikai helyzetébe.

Gondoljunk arra, hogy a 16. század javát még az önrím, a históriás énekek vala–vala–vala–vala rimbokra uralja. Szenci Molnár Albert, aki lenézően utal erre a technikára, saját zsolttárparafrázisaiban jobbra csak toldalékrímeket használ.²⁰ Megjelenik ugyan a 16. század végén a tiszta rímek használatára való törekvés, főleg Balassi Bálint költészetében, de ezt aligha nevezhetjük általánosnak. Éppen Nyéki Vörös Mátyás nemzedéke, a manierista szerzők, Rimay János, Thordai János kezdeményezik az artisztikus rímelést, az egytagú rímeket (ép–nép–kép–szép, szelence–kemence–Velence). Emiatt a rímes prózától ebben a korban még nem várhatjuk, hogy tiszta rímekre épüljön. Nyéki Vörösnél nem is ez történik, imádságoskönyvének rímci nagyobb részt toldalékrímek. Ezért a szöveg makáma jellege nem is feltűnő, nem csoda, hogy a szakirodalom mind a mai napig nem is figyelt fel rá.

Pedig figyelemre méltó, merthogy – tudtommal – ez az első magyar rímes próza. Más prózai szövegek (Telegdi Kata verses levele, Darholcz Kristóf *Utolsó trombitászó* című műve, vagy Pázmány Péter prédikációinak bizonyos részei) nem így közelítenek a vers felé. Nem rímek jelennek meg ben-

²⁰ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 191–192.

nük, hanem a ritmus. Ütemes jellegűek, tagolódnak, de nem rímelnek. E tekintetben Nyéki Vörös Mátvás imádságoskönyve egyedülálló. Hogy méltóképp igyekezzünk az imádságok formai oldalát megdicsérni, a leghelyesebb, ha magát a szerzőt idézzük:

Mely elfogyhatatlan az te kazdag áldomásidnak kicsinségemen, gyermekségetől fogva szapora *segedelme*, akiért tégedet méltó dicsérettel eléggé soha nem magasztalhat az teelőtted most leburult tudatlan *elme*.²¹

²¹ RMKT XVII/2, 23. imádság

VARGA BERNADETT

„Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?”¹

Imádság és elmélkedés viszonya

Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában

A kora újkori devóciós irodalom szövegfajtáinak műfaji tipizálása során a meditáció és az imádság műfaji elkülönítésének/elkülöníthetőségének nehézségeivel szembesül a hazai és a nemzetközi kutatás,² hiszen „a korszak imádságoskönyveiben meglehetősen vegyesen szerepeltek deóvciós szövegtípusok, imádságok és meditációk, és időnként össze is keveredtek ezek.”³ Jelen dolgozat kettős célt tűz ki: egyfelől egy konkrét példa alapján kívánja bemutatni, hogy egy művön belül is van és ugyanakkor „nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, [melyek] széles átmeneti skálán érintkeznek”,⁴ másfelől pedig egy, az imádságirodalmon belüli tipológiai kérdést kíván felvetni: a protestáns meditációt kísérő imádságét.⁵

¹ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Mennyei társalkodás az-az az Istennek a bűnös emberrel-való beszélgetése, melyben meg-mutatja az Isten, minémü hajlandó legyen ő a megtérü bűnösnek meghallgatására: és minémü örvendetes szökökkel biztassa az ő szerelmesit, mikor az idvességnek után a próbák-nak szélvészéin hányattatnak.* A melyet egynéhány felelgetésekben bé-summált volt a Jésus Kristusnak alázatos szolgája, Keresztúri Pál, 1645-ben, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1726, 87.

² Remek kutatástörténeti áttekintést ad a témáról: FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 13), 201–212.

³ Helen C. WHITE megállapítását idézi FAZAKAS Gergely Tamás, *i. m.*, 205.

⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 81.

⁵ A konferencia során (is) nyilvánvalóvá vált, hogy az imádságirodalmon belüli tipológiai kérdések bizonyos területeken (főként a bűnbánat/bűnvallás, megtérés esetében) elkülönülnek, ez valószínűleg a gyónás szentségének értelmezési különbségéből és ennek az imádság retorikai megformálására való hatásából ered.

I.

A *Mennyei társalkodás, az-az az Istennek a bűnös emberrel-való beszélgetése*⁶ Keresztúri Bíró Pálnak,⁷ a Rákócziak nevelőjének és udvari papjának nyomtatásban fennmaradt prédikációi, hitvitái és kátéi⁸ közt az egyetlen lírainak nevezhető alkotás. A mű szövegének tizenegy 18–19. századi kiadása ismert,⁹ melyek közül az első (1726-ból) megőrizte eredetije címét és ajánlását. A címlapon megjelenő 1645-ös évszámot mint a példányból ismeretlen első kiadás¹⁰ megjelenési évét és a szerző megjelölését hitelesnek tartjuk, amennyiben Keresztúrinak az ifjabb fejedelemasszony áttérésében játszott lelkigondozói szerepére gondolunk,¹¹ és a Báthory Zsófiának címzett ajánlásban olvasható utalást a „nemzetünket [...] emésztő döghalál”-ra¹² azonosítjuk az 1644–45-ben pusztító pestisjárvánnyal, amely az abaúj-tornai lelkészek zömét is elragadta.¹³ Az ajánlás révén az egyébként első-sorban lelki tartalmak közvetítésre született *Mennyei társalkodás* jól beil-

⁶ Első példányból ismert kiadása: Kolozsvár, 1726. (L. 1. jegyzet.)

⁷ Keresztúriról bővebben: DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001.

⁸ Egyéb művei: *Christianus lactens* [...], Gyulafehérvár, 1637 (RMNy 1674); *Csesemő kereszttyen* [...], Gyulafehérvár, 1638 (RMNy 1721); *Fel-sördült kereszttyen* [...], Várad, 1641 (RMNy 1914); *Talio*, Várad, 1642 (RMNy 1977); *Leleki legeltetés* [...], Várad, 1645 (RMNy 2127); *Az tekintetes es nagyságos Rakoci Georgynek[!]* [...] és [...] *Bathori Sophianak* [...] *első szülöttöknek*, [...] *Rakoci Ferencznek tetetes keresztége napian leot praedicacio* [...], Várad, 1645 (RMNy 2129); KERESZTÚRI Pál, *Rakoci Györgynek* [...] es [...] *bázis társának, Bathori Sophiának*, [...] *második szülöttének*, [...] *Rakoci Sidmondnak [!]* [...] s *keresztiségének napján lött praedicacio* [...], Várad, 1647 (RMNy 2199); *Egyenes üsvény* [...], Várad, 1653 (RMNy 2502).

⁹ A kiadásokról és Keresztúri szerzőségéről bővebben: VARGA Bernadett, *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica philologica – Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban: Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad” című kiállítás alkalmából tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei, 3), 125–127.

¹⁰ RMNy 2128.

¹¹ VÁRKONYI Gábor, *II. Rákóczi György esküvője*, Bp., 1990, 113; LŐCSEY Mária, *Báthory Zsófia 1628–1680*, Bp., 1914, 14. A témáról még: VÁRKONYI Gábor, *A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről = Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, I, 80–81.

¹² KERESZTÚRI, *Mennyei társalkodás, i. m.*, A₃ r.

¹³ MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon – A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, Ethnica, 1994 (Societas et ecclesia, 2), 30.

leszhető a dinasztia-építő Rákóczi-ház fejedelmi önreprezentációjának¹⁴ keretébe is. Ide egyrészt a György és Zsigmond herceg iskoláztatására létrehozott schola aulica mellett – melyben Keresztúri is oktatott – a nagyszabású, nyilvános vizsgával járó konfirmációs ünnepélyek és az ezekhez kapcsolódó kiadványok: a *Christianus lactens* [...] ¹⁵ című káté (magyarul is megjelent *Csecsemő keresztyén* [...] ¹⁶ címmel); a *Schola triumphata* [...],¹⁷ valamint a *Pallas Dacica* [...] ¹⁸ című munkák is sorolhatók. A fejedelmi önreprezentáció másik vonulataként ábrázolhatjuk a család női tagjainak, a fejedelemasszonyok „imidzsének” kialakítására szolgáló kiadványpolitikát, melynek keretében Lorántffy Zsuzsanna imádkozó, kegyes (saját összeállítású locusgyűjteményével¹⁹ teológiailag képzett) patrónaként jelenik meg.²⁰ Báthory Zsófia személye a *Mennyei társalkodás* ajánlásában belehelyeződik ebbe a fejedelemasszony-paradigmába: az „Erdély Országának ifjabb Fejedelemasszonya”²¹ megszólítás is kifejezi, hogy itt a Lo-

¹⁴ A Rákóczi-ház fejedelmi önreprezentációjának működése alatt arra a mechanizmusra gondolok, amelyet HELTAI János *Pallas Dacica* című kéziratában vázol fel. Az udvari rendezvények és kiadványok révén a két herceg uralkodásra való rátermettsége, alapos felkészültsége, a jó fejedelem attribútumai kerülnek bemutatásra, s mindezek mellett a szülők bölcs és előrelátó nevelése hangsúlyozódik. A kézirat rendelkezéseimre bocsátását ezúton is köszönöm.

¹⁵ L. 8. jegyzet.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Johann Heinrich ALSTED, *Schola triumphata per [...] d. Georgium Rakoci, filium [...] Transylvaniae principis primogenitum, a. d. 15. Octobris anno MDC XXXVII accinentibus fratre ipsius [...] Sigismundo Rakoci et reliquis scholae aulicae discipulis in frequenti corona [...] Transylvaniae principum, procerum et omnis ordinis spectantium atque auditorum*, Gyulafehérvár, 1638 (RMNy 1722).

¹⁸ Johann Heinrich BISTERFELD, *Pallas Dacica, quam [...] Sigismundus Rakoci, [...] Transylvaniae principis secundus filius a. d. 7. Maji anno MDCXL praeciente schola aulica, applaudentibus omnibus in [...] Transylvaniae principum, [...] regni, [...] legati Polonici, procerum, omnium(ue) ordinis spectantium ac auditorium corona praestitit, porroque praestabit*, Gyulafehérvár, 1640 (RMNy 1827).

¹⁹ LORÁNTFFY Zsuzsanna, *Moses es az prophetak, az az igaz keresztyeni vallásnak negyven öt ágazatának Szent Irásbéli győzhetetlen biznosságh tétele, melyek nagy részént az (fejedelmi meltsággal tiündöklő) erdélyi fejedelem aszszonytul, Lorántffy Susannatul másoknak jo példa adásával az Szent Irásnak gyakor olvasása között ki szedegettettek, és az után meg bővítettvén az idvességre ohaitozokhoz valo buzgóságbol közönségessé tétettek [...]*, Gyulafehérvár, 1641 (RMNy 1884).

²⁰ PÉTER Katalin, *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? = Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, I, 7–24.

²¹ KERESZTÚRI, *Mennyei társalkodás, i. m., A₂ r.*

rántffy Zsuzsanna által megteremtett hagyomány folytatódik. Zsófia „régí fényes nemzetének”²² emlegetése ugyanakkor a nemrégiben született trónörökösrel, a kis Ferencsel folytatódó dinasztia legitimitásának megmutatása szempontjából gyümölcsöző; a frissen konvertált ifjabbik fejedelemasszony új vallásában való patrónai felmutatása pedig az egyház számára hasznos, hiszen a főrangú személyek áttérése mindig példaként állítható az alattvalók elé.²³ Ebben az áttérésben jutott tevékeny szerep – az öreg fejedelem megbízásából – a pedagógiai érzékéről híres Keresztúrinak, aki ezért 1643 tavasza folyamán napi kapcsolatba került Zsófiával.²⁴ A kiadvány „válaszol a konvertálás miatti esetleges lelkiismereti kérdésekre, vigaszt nyújt a vallási különbségek miatti gyötrődésekre.”²⁵ Hasonló megfontolásból nyomtatták ki – szintén Báthory Zsófiának ajánlva – Sibolti Demeter *Lelki hartzát*²⁶ 1643-ban (két nappal az esküvő után) Szalárdi Miklós, az erdélyi kancelláriáról Zsófia szolgálatára rendelt íródeák ajánlásával. Érdekes, hogy ennek a traktátusnak az első kiadása is olyan főrangú asszonyhoz intézett ajánlással látott napvilágot, aki a sajátjától eltérő vallású férfival lépett házasságra: 1632-ben idősebb Bethlen István ajánlotta ezt a művet menyének, ifjabb fia, Péter feleségének, az evangélikus vallású Illésházy Katának.²⁷

²² *Uo.*, A₃v.

²³ A főrangú és/vagy híres emberek konvertálása körül zajló polémiák nyilvánosságra kerülésének is ez a fő tétje. L. HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 153.

²⁴ L. 11. jegyzet. Az nyilván más kérdés, hogy a meggyőzés nem bizonyult tartósnak, s az is, hogy bár Zsófia a fejedelemasszony-szerepet tényleg ugyanolyan tartalommal kívánta megtölteni, mint anyósa (PÉTER, i. m., 24.), végül éppen a katolicizmus érdekében munkálkodott ugyanazzal a vehemenciával.

²⁵ HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 85.

²⁶ SIBOLTI Demeter, *Lelki hartz, az bünös embernek nebéz lelki késirtetiről való vetelkedése és azoknak Isten ígéből való megh győzése. Irattatot Sibolti Demeter által [...]*, Feier-Varat, Effmurt, [typ. principis], 1632 (RMNj 1532); [BALASSI Bálint,] *Az Istennek kereszt-viselő hiveit az békeséggel való türsre indito kevés számu vigasztalo szok és* [SIBOLTI Demeter,] *azok mellé adatot Lelki hartz, melyben az lelkes ember kételkedő elmelkedési ellen az lelki ember Sz(ent)írásból vött feleletekkel gyözödelmeskedik. A kereszt-viselő és bünök miatt röttögő hiveknek vigasztaltatásokra szem eleiben bocsáttatnak Szalardi Miklos által*, Fejervar, [typ. principis], 1643 (RMNj 1995).

²⁷ HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 84.

II.

A századokon át népszerű hitmélyítő könyvecskéiben zajló, Isten és a kegyes Hív közti párbeszéd témáját már az ajánlás kijelöli:

Sír a' föld a' vétkeknek súlyos terhe alatt; a' teremtett állat tsak sohajt, várván ama' szabadulásnak óráját, mellyen 'e gyarlóság miatt romlandó természet romolhatatlanságra mehetne. Az Isten, a' ki mennynek, földnek ítélő Birája, kiált, 's kiáltatja a' megtérésnek idejét. De el-nyomta e' Világot a' vétek, meg-sokasúlt a' bűn, 's a' bűnösöknek fiai napról- napra többülnek. Nints a' ki gondolkodnék a' jövő időkről, nints a' ki jóra fogná életét, meg-nézné veszedelmes útait, 's halandó vóltáról a' teremtő Istennel beszélgetésre indulna. Én azért, Kegyelmes Aszszonyom, látván e' romlott természetnek nagy vóltát, és szomjúhozván a' bűnös Világnak térését, minden bünein szomorkodó lelket a' Felséges Istenhez az édes beszélgetésre ingatok...²⁸

Ebből a rövid szakaszból is látszik, hogy a mű középpontjában az Isten előtti őszinte bűnvallás, bűnbánat (penitentia) és lelkiismeretvizsgálat (casus conscientiae) áll, ami a szöveget tovább olvasva kiegészül egyfajta permanens üdvözülési szorongással/pánikkal. Mindennek ellenpontjaként az Isten vigasztalásaiban az eleve elrendelésből fakadó elveszítetetlen kegyelem és a kiválasztottság bizonyos jegyek alapján való felismerhetőségének hangsúlyozása áll, az üdvbizonyosság (certitudo salutis) elérésének lehetőségével. Így tehát a *Mennyei társalkodás*ról elmondható, hogy alapvetően a puritán teológiából és az ez alapján létrejött kegyességi irodalom szöveg hagyományából építkezik: nem nehéz például észrevenni a párhuzamosságokat William Perkins magyarul *Kettős kereszt* [...] ²⁹ címen megjelent szintén dialogikus munkájával. Mindennek az sem mond ellent, hogy Keresztúri személyes kegyességét Dienes Dénes „református pietizmusként” határozza meg, amennyiben ez a kegyesség „nem kételkedett a református tanítás igazságában [és] nem elégedett meg annak tételes ismeretével, hanem arra ösztönzött, hogy amit a tanítás magában foglal, az a keresztény embernek személyesen végiggondolt és megküzdött élménye legyen.”³⁰ Ezt a kegyes-

²⁸ KERESZTÚRI, *Mennyei társalkodás*, i. m., A₂ v– A₃ r.

²⁹ *Kettős kereszt, es késértet alatt nyögő keresztény embernek lelki orvoslása, az az: elöe, a' Satan keserteti ellen való lelki fegyver, es második, egy lelki tanító, és egy gyengélkedő keresztény között való gyönyörűséges beszélgetes*; mellyet amaz b. e. PERKINSUS Villyám angliai nyelven írott, és abból deák nyelvre fordítottatott munkájából [...] magyarra fordított DEBRECZENI T. Istvan, Debrecen, Töltési István, 1685 (RMK I. 1330).

³⁰ DIENES, i. m., 141.

séget – ami szövegünkben is megnyilvánul – „aktív bűnbánatból fakadó bűnismeret jellemzi [...], ami feloldódik Isten szabadító tetteinek személyes és konkrét [...] elfogadásában.”³¹

III.

Ha a *Mennyei társalkodás* műfaját akarjuk meghatározni, a cím és fent idézett rész alapján előzetesen imádságoskönyvre számíthatunk, hiszen az Istennel való beszélgetés a kálvini teológiában (Augustinus nyomán)³² általában az imádságra utaló kifejezés: „az imádság [Kálvin felfogása szerint] a két fél: Isten és az ember közli kapcsolatba jutása (kommunikációja) [...] beszélgetés vagy még inkább: felelet Isten igéjére [...], a szívnek az a legmélyebb törekvése, mely önmagát kiönteni és feltárni kívánja Isten [...] előtt, mert sejti, hogy Isten jobban ismeri őt, mint ő saját magát.”³³

A dialogikus szövegforma azonban, amelyben Isten is megszólal, a mű egészét tekintve szétfeszíti az imádság műfaji és retorikai kereteit.³⁴ A dialógus mindkét szereplőjétől többször elhangzó, az olvasói magatartást irányító, s egyúttal a mű saját funkciójára reflektáló „elmélkedem”, „elmélkedjél” típusú kifejezések és felszólítások, amelyek személyes élményként kínálják fel a bűnbánat általános érvényű kijelentéseit, a teljes mű műfaji meghatározását inkább az elmélkedés irányába terelik. Gábor Csilla megfogalmazásában a meditáción „az imádsággal rokon áhítatformát, a hit és erkölcs

³¹ *Uo.*, 141.

³² Debreczeni Péter 1647-es fordításában így hangzik: „Az te könyörgésed Istennel való beszélés, mert midőn olvasz az Isten szól tenéked, midőn penigh könyörögsz, Istennek beszélész; mert minden tiszta és szentségies imádság, Istennel való beszélgetés.” Augustinus. Sup. Psal. 55. l. *Tizenket idvösseges elmélkedesec, mellyekben szép abittatos és buzgosagos könyörgesec radnak foglaltatvan minden hivekenc, valakic ez életnc haboruiban az ő idvössegekenc czellyara sietnec, lelki fejveriuil adattattac*, mellyec elsőben Philep KEGELIUS d. altal deakul irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac DEBRECENI Peter altal, Leiden, 1647, (????)_{2v} (RMNy 1678).

³³ BOLYKI János, *Az imádkozó Kálvin*, Bp., Ref. Zsinat Sajtóosztálya, 1985, 10–11.

³⁴ A puritán ars orandiról I. BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 150–176; Szenci Molnár Albert imádságfelfogásáról: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecské: Heidelberg, 1621*, kiad. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2002, 9–10.

igazságainak egzisztenciális elmélyítési lehetőségét értjük [...], amely diszkurzív beszédmódja mellett is az objektív hitigazság szubjektív (vallo-
másos formát öltő) megfogalmazása, és amelyben így fontos összetevő az
affektív jelleg.”³⁵ És ezen a ponton értünk vissza a dolgozat elején felvetett,
a műfaji jellegű elkülönítést nehezítő kérdéshez: ha ugyanis elfogadjuk a
Historisches Wörterbuch der Rhetorik definícióját is, mely szerint „az önmegszó-
lítás különbözteti meg az elmélkedést az imától: a téma és a beszédmód
nem szükségszerűen különbözik a két áhítatgyakorlati formában és műfaj-
ban; csak hogy míg a meditációval a lélek önmagával beszélget, ez utóbbiban
Isten a megszólított”³⁶ akkor minek értékeljük a szövegünkben a hívő Isten-
hez intézett szavait? Esetleg tekinthetjük a misztika irodalmában megszokott,
az augustinusi mintára épülő kempisi modell („Audiam, quid loquatur in me Dominus Deus!”)³⁷ értelmében az énen belül létező (fiktív?) Istennel való beszélgetésnek ezt a megszólalásmódot, és maradhatunk annyiban, hogy a szöveg kizárólagosan elmélkedés?³⁸ Vagy működhetnek-e a hívő szövegei – kiemelve a kontextusból – imádságként olvasva? Retorikai értelemben talán nem felelnek meg ezek a részek a szigorúan vett imádságnak: nincs bennük kérés, hálaadás, dicsőítés, tulajdonképpen csak a bűnvalás halmozása történik meg, ráadásul mindez az Isten vigasztaló argumentáci-

³⁵ GÁBOR Csilla, *Elmétkedés, interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalomunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 384.

³⁶ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, V, hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, 2001, 1016. Idézi: GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = G. Cs., *Religio és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2002, 256.

³⁷ *De imitatione Christi* III, 1. A problémát felveti Isten megszólalásának szemszögéből: GÁBOR Csilla, *Kegység és (inter)konfesszió = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, DEENK, 2008, 90. – A misztikus belső Isten-élményről l. még: Ifj. HORVÁTH János, *Kempis Tamás és a misztika* = KEMPIS Tamás, *Krisztus követése*, ford. PÁZMÁNY Péter, bev. ifj. HORVÁTH János, Bp., Franklin, 1943, I–XVI.

³⁸ Ezt az értelmezést támasztja alá Erdei Klára: „Die Meditation kann die Gestalt von „questio-responsio” annehmen, eine Form, die sie der Gattung des Soliloquiums und des Katechismus annähert. Wenn das Gespräch im innigen Verhältnis von Seele und Gott stattfindet, wird es eher zur Meditation; mit der Lockerung des innigen Verhältnisses oder mit einem anderen Gesprächspartner eher zum Soliloquium. Reduziert sich die Questio-Responsio-Form auf das Abfragen von Dogmen und Glaubenswahrheiten, gehört das Werk zum Katechismus.” ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990, 47.

ójának folyamatos infirmációjaként,³⁹ ami szintén szokatlan. Ennek ellenére mégis jól kiaknázhatók ezek a szövegek mintaként bűnbánati imákhoz, esetleg saját szavakkal történő átfogalmazáshoz.⁴⁰ Így lehetséges, hogy a kegyes hív szövegei mégis imádságként működjenek, tehát a szöveg horizontján kívül lévő Istennek is elmondhatók, miközben a fiktív párbeszéd keretében is benne maradnak.

A használat felőli megközelítés is hasonló eredményre vezet a műfaji szétválaszthatóság kérdésében, ugyanis a *Mennyei társalkodás* 18. századi kiadásai kolligátumos példányainak vizsgálata kapcsán megfigyelhető, hogy az ima és meditáció közti határ funkcionálisan is (nem csak a szövegen belül) átjárható, hiszen a 18. századi tulajdonosok által létrehozott kolligátumos kötetekben mindig vegyesen szerepelnek imádságos- és elmélkedő könyvek: a *Mennyei társalkodás* mellett Szokolyai Anderkó István *Lelki balsamomja*,⁴¹ Diószegi Kis István *Lelki fegyvere*,⁴² Rádai Pál *Lelki bódolása*⁴³ és

³⁹ Minden a hívőtől származó szövegrész eleje röviden megismétli az előző részben, az Isten vigasztalásában elhangzottakat (segítve az adott tantétel átsajátítását), majd tizenkét-szer „de” következik. Például a második dialógusban: „Meg-alázom URam magamat a’ te irgalmasságodnak munkáji előtt, és a’ porban le-ülvén óhajtozom előtted: mert a’ pokolnak mélységére vólnék URam méltó, ha a’ te én reám méltatlan Hívedre szállott kegyelmedről vallást nem tudnék tenni: mert jól tudom URam, hogy az én bűnös lelkem magában nagy gyakorta kesereg, az én házamnak rejtékében gyászban áll, és veséjím meg-hasadtanak a te rólad val ógondolkodásim miatt; melyeket ki tselekedett az én árva fejemmel, hanem tsak te árváknak legeltető Istene. *De* óh én könyörülő Istenem! mivé löttem én az én gyalóságomnak miatta? megkeseredett az én szívem, úgy vagyon az én bűneimnek gondolkodásiban, de a meg-veszett világnak hízelkedő volta ismét rút világi örömet nemze az én szívemben [...]” vagy a harmadik dialógusban: „Felséges ÚR, ki-terjedt egeknek Istene, bezzeg bódlog lélek az, a’ kiben a’ te drága beszéded újulást szerezhet! *De* óh bűnösöknek jól-tévő Istene, azonn sirok, ’s azon óhajtozik az én szegény lelkem, hogy még a’ te édes beszéded-is az én el-keseredett szívemben vígaságot nem idéthat! Az én bűneimnek soksága forog URam előttem, és az én álnokságimnak számos seregi képzenek az én szemeim előtt.” KERESZTÚRI, *Mennyei társalkodás, i. m.*, 7, 11.

⁴⁰ A mű a 18. században lett igazán népszerű, „használt” olvasmány, bár a pietizmus imádságoszménye elsősorban a szabad ima, amelyhez azonban elfogadottak voltak a mintaadó imakönyvek. Rimaszombati Kazai János például tudatosan példaadás céljából írta imádságait. „Írtam ezeket, nemhogy ezekkel élj, hanem ezek szerint rendeld Isten eleibe gondoskodásodat, mert szíved bibéit s kívánságait nem tudom, hanem Te és a Kegyelemnek Lelke tudja, nem lehetett hát kívánságodat könyörgésbe foglalnom.” Idézi: SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságírodalma*, <http://www.rgy.hu/szigeti.htm>.

⁴¹ Debrecen, 1747.

⁴² Debrecen, 1818.

⁴³ Debrecen, 1819.

a *Bujdosásnak emlékezetköve*⁴⁴ áll. Ennek alapján is igazolhatónak látszik, hogy bizonyos esetekben nincs éles határ a két műfaj közt.⁴⁵

IV.

Tovább bonyolítja azonban a helyzetet, hogy a műben mégis megjelenik (és elkülönül) egy, az elmélkedést kísérő, lezáró, a szöveg által könyörgésnek nevezett, a fiktív párbeszéd keretein kívüli Istenhez forduló imaforma. Nem egyedülálló jelenség ez, úgy tűnik, felekezetre való tekintet nélkül szokásos a tágabb korszakban: a témával behatóan foglalkozó Helen C. White írja, hogy „a 16. századi angol devóciós irodalomban is továbbélt az a hagyomány, hogy a szerzők ugyan megőrizték a két szövegtípus közti különbséget, de ők is gyakran kezdték a meditációt kéréshez hasonló formában, illetve zárták azt sokszor a megelőző meditáció megtartására vagy tanulságainak alkalmazására vonatkozó konkrét könyörgéssel.”⁴⁶ Ugyanezt állapította meg a meditáció-kutatásban megkerülhetetlen Erdei Klára is, aki szerint „a személyes átéltség, a bensőséges, mély érzelmi töltés az imához közelíti a meditációt, az ima (könyörgés, hálaadás) tulajdonképpen beépül, általában indítja vagy lezárja a meditációkat.”⁴⁷ A *Mennyei társalkodás* egyfajta közösségi individualitás, általános személyesség jegyében szólal meg, és itt is imádság kíséri a szöveget. Kifejezetten ráirányítja a befogadó figyelmét a műfajváltásra a 12+1-es szerkezeti felépítés, hiszen ha a bibliai számszimbolika alapján a tizenkettőt⁴⁸ a teljesség megjelenítésének tekintjük, a tizenharmadik az ezen kívül eső rész, a „más”, a tulajdonképpeni imádság pedig ebben jelenik meg.

⁴⁴ Debrecen, 1824.

⁴⁵ L. GÁBOR Csilla, *Elmélkedés, nyelvéség, retorika: Meditációelméletek Európában a késő középkorban és a kora újkorban = Tudomány – Egyetem – Diszciplína: A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001-ben megrendezett házi-konferenciáján elhangzott előadások*, szerk. BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003, 50.

⁴⁶ Helen C. WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion*, Madison (WI), 1951, 143–148, 180–181. Idézi: FAZAKAS, *A kora újkor protestáns imádságirodalom...*, i. m., 206.

⁴⁷ ERDEI Klára, *Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 57; UÓ., *Auf dem Wege...*, i. m., 47.

⁴⁸ Az ún. etnikus számoknak a gondolkodás alapsémáira gyakorolt hatásáról, azon belül a 12-es szám jelentésköréről, ennek történeti okairól l. BIBÓ István, *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története*, Ponticulus Hungaricus, 2006/1, <http://members.iif.hu/visontay/rovatok/hidverok/bibo.html>.

Maga a szöveg figyelmeztet arra a pontra, amikor műfajt vált: „[...] és térdre esvén előtte, így könyörögj [...]”.⁴⁹ Mivel Keresztúri nem hagyott ránk retorikai nézeteit összefoglaló elméleti munkát, így a *Mennyei társalkodás* esetében a szöveg alapján rekonstruálhatjuk elképzelését a bűnbánati meditációt kísérő ima megformáltságáról és gyakorlati kivitelezésének módjáról. A tematikájában a szöveg egészéhez igazodó bűnbánati imát a kegyesség és retorikum kölcsönös meghatározottsága jellemzi, vagyis a puritán teológiai elvárások szövegszintű realizációja megy végbe. A könyörgés Isten megszólításával kezdődik:

„Irgalmas UR, rajtam könyörülő Istenem!”, utána a bűnökről való rövid vallástétel következik: „Tenéked vétkeztem óh szent Jehova Isten, és gonoszságot a’ te szemeid előtt tselekedtem!” Majd a bűnöktől való megszabadítás kérése következik az ismételt kérdések művészien kidolgozott, néha lírai betéteivel, melyek a szépírói invenció érvényesülését mutatják:⁵⁰

de kérlek, légyen a’ te kegyelmednek ortzája én rajtam. A’ te bőséges irgalmasságod szerént, vedd-el az én büneimnek terhét én rólam, vond-el az én bűnös szemeimnek homályát, töröld-el fertelmemnek rútságát: moss-meg engem gyenge hitű Hívedet, az ártatlan Báránynak le-tsepegett vérével. Ne nézd régi büneimnek sokságát; de nézd velem közlött kedvedet, ’s légy kegyelmes szegény bűnös fejemnek. A’ te reám fordított orczádat ne fordítsd-el én rólam. Kedvezz, ’s haragodban ne térj-el tőlem. Légy segítőm, míg ez életben járok, légy mellettem, bíztass, ’s minenekben vezérelj. Oh ne taszítsd-el előled színed előtt kesergő lelkemet! Ne üzd-ki siránkozó szívemet, és ne verj-meg az én érdemem szerint! Ohajtozik az én lelkem URam te hozzád menni, e’ hamar el-mulandó világból. Küldd-el URam hozzám vígasztaló Lelkedet, hadd vígasztaljon engemet, büneim szomorkodó gyarló Hívedet. Óvedz-bé engemet én Istenem, a’ te igazságodnak övével; ruházz-fel szent ártatlan étellel; kerítsd-bé kegyelmednek gyeplőjével az én hátra-maratt kitsiny életemnek napjait, adj töredelmes szívet, és a’ bűnön siránkozó lelket. Ne engedd óh URam, hogy az én szülőjimből reám szállott motsok meg-vakítson engemet! gyomláld-ki belőlem a’ gonoszságnak minden hajlandóságát. Ne hagyj el-merülni életemnek nyavalyás sárjában; fenyítsd, meg az én reám következő sok próbát; tsendesítsd a’ kísérteteknek hajkait, ’s óltalmazd a’ kétségbe-eséstől. Tarts-meg könyörületességednek kezével, hogy ne vétsék ellened, támaszsz-meg jobb-karoddal az égből, hogy meg-álljak színed előtt, és el-ne tsizamodjam. Adj énnékem, óh Uram! feddhetetlen életet e’ Világi életemben, hadd térhessek-meg te hozzád az én vétkes életemnek útaról; útaltsd-meg vélem e’ meg-veszett világot, a’ bünt a’ testnek meg-veszett indulatit; hogy míglén járok e’ siralmas gyászomban, soha te rólad édes

⁴⁹ KERESZTÚRI, *Mennyei társalkodás, i. m.*, 99.

⁵⁰ Bethlen Miklós imádságoskönyvéről állapítja meg TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében*, Irodalomtörténet, 2000/2, 229.

Istenemről feledékeny ne légyek; hanem hadd járassak te veled a’ te szerelmednek tetszése szerint.

Végül rövid befejezés a mennyei dicsőségről:

míglen az én halandóságomnak koporsója el-jö, és ama’ ditsőséges Angyaloknak szavokra a’ földnek porából új életre kelek, és az égnek felhőjiben az idvezült lelkekkel hozzád fel-emelkedem. A’ holott meg-nyugszom földi sok gondolatimtól, és tenéked mind örökké ditséretet éneklek. Ámen.

Akár azt is megkockáztathatnánk, hogy Keresztúri Medgyesi *Doce nos oraréjának*⁵¹ V. táblájából dolgozott – itt találkozunk a könyörgésre való legrövidebb vázlattal: I. Az Istennek Meg-szollétása, II. Vallástétel, III. A’ Kérések, IV. Bé-fejezés⁵² –, ha ez utóbbi nem 1650-ben, öt évvel később jelent volna meg. (Persze azért nem meglepő, hogy a fent vázolt puritán lelkiség retorikai implikációi is ezen a vidéken kereshetők.) A könyörgésre felhívó mondat tágabb szöveggörnyezete alapján pedig – „magadat a’ szüntelen imádkozásban foglaljad, és térdre esvén előtte, így könyörögj [...]” – következtethetünk arra is, hogy Keresztúri tudatosan nevezi a következő imatípust könyörgésnek, ugyanabban az értelemben, ahogy az imádság és könyörgés közötti terminológiai különbségtétel igénye felmerül Medgyesinél: „NB. Az Imádság a’ mi nyelvünkön, ugy tertzik többet tézen az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul alázatos törekedést, vagy Kérést jegyez, de az Imádság bé-foglallya mind az Részeket, mellyekből az Könyörgés közönségessen áll.”⁵³

Feltűnő ezen a ponton az egyéni hitgyakorlatba illeszthető ima megfelelő performálásának módjáról való intenció, hiszen Keresztúri más műveiben nem találunk konkrét felszólítást, mely szerint a magányos bűnbánati imádságnak letérdelve kellene manifesztálnia. Anélkül, hogy a térdepelve mondott nyilvános és magánima tágabb korabeli imádságtörténeti kontextusának részletes tárgyalásába bocsátkoznánk,⁵⁴ elmondhatjuk, hogy annál

⁵¹ MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMNy 2310).

⁵² Idézi BARTÓK, *i. m.*, 355.

⁵³ *Uo.*, 168.

⁵⁴ Megtette ezt a *Practice of Piety* és a *Praxis pietatis* kapcsán az imádság (elsősorban nyilvános) performálásának kora újkori elvárásait, ennek angol és magyar kontextusait és a térdepelve mondott imádságról szóló konformista-puritán vitát ismertette FAZAKAS Gergely Tamás, *Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban: Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, DEENK, 2008, 120–133 (95–147).

inkább megtalálható ez az imádság kifejezésére szolgáló gesztus (mint az egyéni kegyességgyakorlás elengedhetetlen része) a *Praxis pietatis* Medgyesi által magyarított szövegében, például *Az Estveről való Elmélkedések*ben: „Hogy ha az gyarlóság, vagy valami erős kisírtet miát, valami nagy bünt és fogyatkozást jút eszédben, hogy tselekedtel: meg né próbáld, hogy addig elaludgyál, míg térden álva Istenedet arrúl az Christus által meg nem engeszteled [...]”⁵⁵ és „Agyadnál, a’ vagy ahól akarod essél térdre, lelkednek és testednek Szemeit kezeiddel eggyüt mennyei Szent Atyádhoz emelvén, az ő Sz. Fiának az Úr Jesusnak nevében könyörögy[!] [...]”.⁵⁶ Fazakas Gergely megállapítása szerint itt éppen az angol puritán felfogással szemben álló, konformista, udvarparti retorika – a földi és égi hatalom előtti alázatosságának a letérdepelésben is kifejeződő gesztusa – közvetítődik a magyar olvasó felé, árnyalva a Baylyről kialakult képet.⁵⁷ Annak fényében, hogy az imádság testi kifejezésének módját a legtöbb 17. századi magyar vagy magyarra fordított szöveg adiaforonnak tartotta, azaz a *Biblia* által se nem tiltott, se nem előírt kategóriába sorolta,⁵⁸ valószínűnek látszik, hogy Keresztúri – akinek az udvarban betöltött tiszttségénél fogva nem lehetett ellenérzése a világi hatalom előtti leborulással szemben sem – éppen a *Praxis pietatis*, vagy peregrinációja során megismert egyéb angliai eredetű szövegek ismeretében, azok hatására tartotta fontosnak kihangsúlyozni a térdre esés kérdését.

Természetesen ettől még tartható, hogy miközben az egész munka a puritanizmus gondolkodásában központi helyen szereplő megtérés előkészítését végzi el, aközben az olvasóban felébredt bűnbánat és a lelki kétségek ebben a végső – a gyónás kiiktathatóságára is mintát adó – könyörgésben, az Istennel való szoros egyéni kapcsolat kifejeződésében oldódnak fel. Vagyis ebben a kontextusban az elmélkedés akkor sikeres, ha végül a megtérés a szöveg horizontján kívüli beszédaktusként is végbemegy.⁵⁹

⁵⁵ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, az az kegyesség gyakorlás [...]*, Lócse, 1638, 380 (RMNy 1735).

⁵⁶ *Uo.*, 383.

⁵⁷ FAZAKAS, *Az imádság testi kifejeződései...*, i. m., 129.

⁵⁸ *Uo.*, 126.

⁵⁹ „A meditációnak ugyanis akkor van igazán értelme, ha annak következménye van a szöveget befogadó életére nézve, ez azonban egy folyamat, nem közvetlenül az olvasás/befogadás után történik: az elmélkedést követően szükség van elmélyítésre, könyörgésre. A vers, az ének [is] ennek az eszköze, éppen szövegformájának köszönhetően.” FARMATI Anna, *A XVII. századi magyar katolikus népénekgyűjtemények szerepe a barokk kori*

Hogy ez a folyamat a külön erre a célra felkínált ima-mintaszövegen keresztül megy-e végbe, vagy valamelyik imaként is használható elmélkedő szövegrész nyújt azonosulási és megszólalási lehetőséget, azt a befogadónak kell eldöntenie.

V.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a vegyes műfaji besorolást önmagában még nem indokolná az elmélkedés végén megjelenő imádság, hiszen kisebb-nagyobb imatömbök a meditációs kötetekben, a prédikációs- és énekeskönyvekben, katekizmusokban és agendákban is előfordulnak. Sokkal inkább a főrészben megjelenő, funkcionálisan imádságnak is értelmezhető részek, amelyek jól megvilágítják, hogy a két műfaj hogyan áramolhat át egymásba. Másodszer megállapíthatjuk, hogy az imádság egy jól elkülöníthető fajtájával találkozhatunk itt: az elmélkedést kísérő könnyörgésen belül a puritán megtérés-aktus szöveges kifejeződésével, amely évszázadokon át mintaként szolgálhatott a bűnök megvallására és a kegyelem elfogadására.

Személynévmutató

Jézus Krisztus a gyakori előfordulás miatt nem szerepel a névmutatóban.

- Abdiás 46
Ábrahám 101, 110
Ács Mihály (Áts Mihály) 94, 149, 150
Ács Mihály, ifj. (Áts Mihály) 149
Ács Pál 232
Ádám 49, 121
Agárdi Péter 223
Ággeus 46
Ágoston, Szent (Augustinus) 17, 59, 61, 94, 108, 181, 182, 183, 196, 198, 248
Alexander, pápa 178
Alsted, Johann Heinrich 245
Alvinczi Péter 81
Amade Ilona 14
Ambrus, Szent (Amboruzs) 94, 95, 96, 108
Ameln, Konrad 108
Anna, Szent 114, 129, 177
Antal, Páduai Szent 129, 133, 139, 142
Anzelm, Szent 119, 182
Apafi Mihály, I. 92
Apollónia, Szent 129, 140, 141, 142
Aponyi Miklós 217
Aponyi Miklósné Pongrácz Eszter 217
Arany János 240
Arató Miklós Orbán 30
Arnold György (Arnold, Đuro) 214
Athanáz, Szent (Athanasius) 106, 107, 108, 133
Attila, hun király 142
Augustinus → Ágoston, Szent
Avenarius → Habermann, Johann
- Babits Mihály 240
Bajáki Rita (Sz. Bajáki Rita) 8, 11, 18, 46, 55, 150, 152, 200
- Balassi Bálint (Balassa Bálint) 53, 91, 231, 233, 236, 240, 246
Balázs Mihály 118
Bálint Sándor 217
Balla János 33
Balogh István 137
Bán Izabella 8, 23, 53
Baranyi Pál 61
Baráth Béla Levente 243
Barcza József 75, 81, 83, 84, 89
Bárczi Géza 168
Barna Gábor 8, 33, 170
Baron, Frank 96
Barradius, Sebastian 119
Bartel, Roland 74
Bartók Béla 179
Bartók István 60, 161, 163, 216, 248, 253
Báthory Erzsébet 190, 192
Báthory Gábor (Báthori Gábor) 81
Báthory István (Bathorj István) 225
Báthory Zsófia 244, 245, 246
Batthyány Ádám 190, 195, 199, 228
Battis István 218
Baumgartner, Konrad 139
Bayly, Lewis 254
Bazsányi Sándor 223
Beke Zsigmond 228
Béla, IV., magyar király 204
Bellosztencz, Joannes 137
Bencíc, Nikola 127
Bencze Lóránt 53
Benczik Gyula 142
Bene Sándor 79, 80
Benedek, Szent 68
Berényi György → Karancsberényi György
Bernardin, Sienai Szent 217

- Bernát, Clairvaux-i Szent 46, 59, 61, 119, 133, 174
- Berszán István 251
- Bessenyei József 189
- Beszédes Valéria 213
- Bethlen Gábor 71, 72, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 87
- Bethlen István 246
- Bethlen Kata 9, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166
- Bethlen Miklós 55, 252
- Bethlen Péter 246
- Bethlen Péterné Illésházy Kata 246
- Bibó István 251
- Bisterfeld, Johann Heinrich 245
- Bitskey István 45, 47, 48, 52, 53, 78, 155, 224, 249
- Bocatus János 82, 83
- Bod Péter 84, 149, 150, 155, 156, 157
- Bogár Judit 8, 45, 150, 151
- Bogovich Lőrinc 127, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 143
- Bolyki János 248
- Bonaventura, Szent 119, 133, 182
- Borbála, Szent 129, 140
- Bornemisza Péter 78, 96, 171, 178, 189
- Borsa Gedeon 12, 92, 93
- Boudouinus, Johann 114
- Bozóky Mihály 34, 35, 37, 38, 40, 41
- Bölcskey Ödön 217
- Bratulić, Ivan 202
- Brednich, Wilhelm 117
- Breň, Tomáš 121
- Bretz Annamária 57
- Brewer Lőrinc 87
- Breznay Béla 45
- Brigitta, Svéd Szent (Bridina, Brigida) 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 119, 204, 216
- Brillmacher, Petrus Michaelis 46, 151
- Brückner, Wolfgang 114, 115, 116, 117, 122
- Buberléc, Terentiano 148, 149
- Bubics Zsigmond 225
- Bucsánszky Alajos 31
- Bullinger, Heinrich 96
- Butzer, Günther 182
- Büky Béla 53
- Calmeron, Alfons 119
- Calvin, Jean (Kálvin János) 208, 248
- Canisius, Petrus → Péter, Canisius Szent
- Capistranoi Szent János → János, Kapisztrán Szent
- Cavallo, Guglielmo 93
- Čeliković, Katarina 201
- Chartier, Roger 93
- Claarwein, Thomas 118
- Cochem, Martin von (Linius, Martin) 8, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125
- Cornelius a Lapide 119, 209, 210
- Cosmerovius Máté 65
- Cuperus, Laurentius 114
- Curtius Rufus 210, 211
- Czéh Sándor 31
- Csáky Éva Franciska 224
- Csapodi Csaba 227
- Császtvay Tünde 230
- Csernovits Antal → Knezović, Antun Josip
- Csernus Elek 214
- Csesznek György 227
- Csomaközi András 87
- Csomasz Tóth Kálmán 107
- Csorba Dávid 243
- Csörsz Rumen István 57
- Damascenus, Martinus → Madarász Márton
- Dániel 162
- Darholcz Kristóf 240
- Dávid 16, 17, 52, 89, 105, 110, 213
- Debreczeni Péter 248
- Debreczeni T. István 247
- Demeter Tamás 93
- Derekay György 58, 61, 62, 67
- Dešić, Nikola 134
- Dévai Bíró Mátyás 189
- Dienes Dénes 190, 244, 247
- Diós István 27, 38, 54, 147, 201
- Diószegi Kis István 250
- Divald, Martin Aloysie 214
- Dobszay László 27, 41, 42, 93, 109
- Dolhai Lajos 62

- Dominkovits Péter 190, 192
 Donát, Szent 129, 137, 139, 140
 Dósa József 38
 Draskovith János 13
 Draskovith Jánosné Istvánffy Éva 13, 14
 Drugeth Mária → Homonnai Drugeth Mária
 Durston, Christopher 74

 Eckhardt Sándor 227, 232
 Ecsedi Báthory István (Ecsedi Báthori István) 232, 251
 Effmurt, Jakob 246
 Eitzenberger Ferenc Antal 211
 Elizabeth I → Erzsébet, I., angol királynő
 Engeszer Mátyás 38
 Erasmus Rotterodamus 28
 Erdei Klára 249, 251
 Erdélyi Zsuzsanna 167, 168, 170, 171, 173, 177
 Erdődi János 8, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187
 Erzsébet, I., angol királynő (Elizabeth I) 74
 Erzsébet, Árpád-házi Boldog 215
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 219
 Erzsébet, Stuart 76
 Erzsébet, Szent 222
 Esterházy László 225
 Esterházy Miklós 225
 Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina (Eszterhás Miklósné, Nyári Krisztina) 225
 Esterházy Orsolya (Eszterhás Ursula) 225
 Esterházy Pál (Esteras Pal) 225, 226
 Etényi Nóra, G. 79, 228
 Ezekiás (Ezechias, Ezekiás; Hiszkija) 88, 89, 105
 Ezekiel (Ezékiel) 47, 49, 162
 Ézsaiás → Izajás

 Fancev, Franjo 135
 Farkas Imre 191, 194, 195
 Farmati Anna 8, 57, 254
 Fazakas Gergely Tamás 7, 71, 76, 78, 79, 183, 243, 249, 251, 253, 254
 Fazakas József 71, 72, 73, 75, 77

 Fehér Erzsébet 169
 Fekete Csaba 7, 71, 91, 94
 Ferenc, Assisi Szent 16, 17, 129, 139, 203, 205, 207, 208, 209, 211, 213
 Ferenc, Xavéri Szent 204, 205
 Ferenczffy Lőrinc 229
 Ferenczi Ilona 7, 105, 106, 107
 Ferenczi Zoltán 227, 228, 229, 230
 Festus, Joannes 81, 85
 Filemon 47
 Flórián, Szent 31, 129, 139, 140
 Fodorik Menyhárt 229
 Formika Máté 58
 Fracastoro, Girolamo (Fracastorius) 213
 Fraknói Vilmos 78
 Frangepán Katalin (Frankopan Zrinska, Katarina) 135
 Frauhammer Krisztina 8, 113
 Frescobaldi, Girolamo 203
 Frigyes, V., pfalzi választófejedelem (Friederik) 76
 Fučić, Branko 138

 Gábor Csilla 57, 64, 71, 183, 248, 249, 251, 255
 Gáborjáni Szabó Botond 93
 Gábrriel, Szent (Gábor) 130, 137, 203, 222
 Gajtkó István 60, 61, 62, 64, 65, 219, 220, 221, 223
 Garay Alajos 38
 Gasparotti, Ilarion 202
 Gerber, Gregor 191
 Gerhardt, Carl 108
 Gertrúd, Szent (Gertrudis) 29, 119
 Gesius, Bartholomeus 107
 Gianelli, Ciro 135
 Golub, Ivan 202
 Grenade, Louis de (Granatensis, Ludovicus) 57
 Grün Orbán 29
 Guigo, II., karthauzi prior 68
 Gulyás István 60

 Gyöngyösi Gergely 218
 Gyöngyösi István 223, 224
 Győri L. János 183, 249, 253
 Gyürki István, Losonczi 183

- Gyürki Pál, Losonczi 183, 184
 Gyürki Pálné Hatvani Mária 183, 184
- Haader Lea 218
 Habakuk 46
 Habermann, Johann (Avenarius) 96
 Hafenreffer, Matthias 198
 Hahn, Franz 209
 Haiman, György 92
 Hajnal Mátyás 58, 60, 61, 62, 63, 66, 67
 Hajnóczy Iván 83
 Háportoni Forró Pál 81
 Hargittay Emil 18, 45, 46, 79, 81, 83, 151, 152, 200
 Hatvani Mária → Gyürki Pálné Hatvani Mária
 Haydn, Joseph 214
 Hegedűs Béla 57
 Heiler, Friedrich 163
 Heltai János 55, 71, 81, 88, 93, 193, 199, 243, 244, 245, 246
 Hemerken, Thomas (Kempis Tamás) 53, 249
 Herlet, Friedrich 204
 Hermann Egyed 54
 Hermon, Nikola 137, 138
 Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna 45
 Hilberath, Bernd Jochen 183
 Holl Béla 49, 59, 63, 217
 Homonnai Drugeth Mária 228, 230
 Hopp Lajos 156
 Horatius Flaccus, Quintus 143
 Horn Ildikó 79, 228
 Horváth Iván 240
 Horváth János 216, 223
 Horváth János, ifj. 249
 Horváth Sándor 7, 127
 Hoško, Franjo Emanuel 138, 139, 201, 203, 207, 213
 Hoványi Ildikó 205
 Hubert Gabriella, H. 91, 94, 95
 Hubert Ildikó 23, 93
 Hučínová, Lucie 121
 Hunyadi János 225
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Huszár Gál 108
- Ignác, Loyolai Szent 16, 135, 136, 204
 Illésházy Kata → Bethlen Péterné Illésházy Kata
 Illyés Endre 84, 86
 Illyés Géza 82, 83, 85
 Illyés István 34, 35, 40, 41
 Imre Mihály 73, 78, 81
 Incze Gábor 76, 77, 81, 91, 96
 István, I., Szent, magyar király 212, 216
 Istvánffy Éva → Draskovith Jánosné Istvánffy Éva
 Iványi István 201
 Izajás (Ézsaiás) 47, 51, 52, 54, 88, 89, 111
- Jakab, Szent, apostol 47
 Jákob 51
 Jakubovich Emil 176, 177
 Janković, Josip 204
 Jankovics József 224, 230
 János, Damaszkuszi Szent 59
 János, Kapisztrán Szent (Capistrano) 217
 János, Nepomuki Szent 26, 27, 129, 139, 204
 János, Szent, apostol 47, 51, 129, 136, 203
 Jánossy Gábor 25
 Jedin, Hubert 206, 213
 Jehu (Jéhu) 83
 Jenei Ferenc 53, 228, 235
 Jeremiás 46, 47, 105, 208, 209
 Jeromos, Szent 230
 Joachim, Szent 29
 Jób 52
 Joel 86, 88, 89
 Johannes de Carthagen 119
 Jolsvay János 228, 230
 Jónás 46, 83, 87, 88
 Jordán Tamás 138
 Jósias → Jozija
 Jozics Péter 211
 Jozafát (Jehosafát, Josaphat) 83, 88, 89
 Jozija (Jósias) 81
 József, II., magyar király (József Benedek Augustus Mihály) 206
 József, Szent 113, 120, 128, 129, 131, 132, 139, 144, 145
 Júdás, Szent, apostol 47
 Judit 87

- Juhász Ferenc 179
 Juhász Gyula 240
 Juhász István 84, 86
 Jungmann, Joseph Andreas 138
- Kájoni János 34, 35, 36, 40, 41
 Káldi György 45, 111, 193
 Kalmár János 117
 Kálnoky Hedviga 24
 Kálnoky Sámuel 24
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kámán Kata 142
 Kanižlić, Antun 127
 Kanizsai Pálfi János 84, 85
 Kanyó Zoltán 169
 Karancsberényi György (Berényi György)
 114, 118
 Karancsberényi Györgyné Ujfalusi Klára
 114, 122
 Károli Gáspár 193
 Károly, I., angol király 76
 Károly, Borromeo Szent 205
 Kassai Pál 181
 Katalin, Alexandriai Szent 129, 204, 217
 Kathona Géza 86, 87
 Katic Ignác 212
 Katona Imre 225
 Kecskeméti Alexis János 81, 83
 Kecskeméti C. János 81
 Kecskeméti Gábor 71
 Kecskeméti István 236
 Kegélius, Philep 229, 248
 Kelemen, VIII., pápa 54
 Kempis Tamás → Hemerken, Thomas
 Keresztúri Bíró Pál (Keresztúri Pál) 7, 55,
 243, 244, 245, 246, 247, 250, 252, 253,
 254
 Keserű Bálint 118
 Keserűi Dajka János 72, 82
 Kircher, Athanasius 120
 Kis Bertalan 191, 192
 Kis György 84
 Kisdi Benedek 222
 Kiss Áron 109
 Kitching, C. J. 74
 Klanciczay Tibor 53, 156, 228, 235
- Klára, Assisi Szent (Clara) 24, 25, 114,
 203, 204
 Knapp Éva 223, 224, 225
 Knezović, Antun Josip (Csernovits Antal;
 Knezovity Antal; Knezovity, Antun
 Joszip) 204, 205, 206, 213, 214
 Koháry István 223
 Koltai András 190, 199, 228
 Komlovszki Tibor 231, 232, 233
 Kopcsányi Márton 8, 11, 12, 13, 14, 16,
 17, 18, 20, 21, 22, 58, 59, 60, 61, 64, 65,
 66, 67, 68, 222
 Kopunovics József 211
 Korányi András 219
 Kornis Zsigmond 236
 Korondi Ágnes 71
 Kos, Koraljka 136
 Kosch, Wilhelm 115
 Koselleck, Reinhart 79
 Kossuth Lajos 153
 Kovács József 53, 228, 235
 Kovács Márk 38
 Kovács Sándor Iván 83
 Kovács Sándor, V. 218
 Kovács Zsuzsa 178
 Kovácsevic Illés 211
 Kozelka Henriett 53
 Köpeczi Béla 117
 Körmendy Kinga 228
 Kőszeghy Péter 46, 63, 177, 181, 220, 236
 Krajačević Sartorius, Nikola 135
 Krécsi György 214
 Kristóf, Szent 28
 Krizsánovics Gergely 211
 Kulcsár Péter 83
 Kurz, Gerhard 182
 Kutassy János 185
 Kükedi József 92, 93
 Kürti István 229, 232
- Lackner Kristóf 191
 Lacković, Dionizije 201
 Lacza János 24, 25
 Lamy, Bernard 67
 Landsperg, Johann Justus 119
 Lapsinszky János 38
 Laskai János 229

- Lehmann, Leonhard 124
 Lencz Géza 147, 148
 Lengyel Tünde 190
 Lépes Bálint 230, 231
 Lethenyei István 191, 194, 195, 199
 Leucht, Valentin 114, 115, 117
 Linius, Martin → Cochem, Martin von
 Lipovčić, Jerolim (Lipovcsity, Jerolim)
 207, 208, 214
 Livius, Titus 210
 Lorántffy Zsuzsanna 244, 245, 246
 Lovász Irén 168, 170
 Lócsey Mária 244
 Lúcia, Szent 129, 140
 Ludikova, Zuzana 228
 Ludolf von Sachsen 119
 Lukács, Szent 47, 50, 108
 Lukácsy Sándor 46, 53, 177, 220
 Luther, Martin (Luther Márton) 46, 73,
 92, 208

 Maczák Ibolya 8, 120, 147, 150
 Macskovics János 211
 Madách Magdolna 227
 Madarász Márton (Damascenus, Martinus)
 7, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112,
 194, 195, 198, 230
 Madas Edit 118
 Magyar László András 205
 Mahrenholz, Christhard 108
 Makár János 85
 Makkai László 81, 84
 Makkai Sándor 148
 Malakiás 46
 Malomfalvay Gergely 58, 61, 64, 65, 66,
 67, 69
 Manasse 54
 Mangelburg, Wolfgang 191
 Manguel, Alberto 93
 Mänhard, Simon 119
 Manlius János 191
 Margit, Alacoque Szent 25, 28, 29, 31, 32
 Margit, Antióchiai Szent 219
 Margit, Árpád-házi Szent 204
 Margitai Láni Péter (Margitai Péter) 81,
 87, 88, 89
 Mária, Szűz (Boldogasszony, Boldogságos
 Szűz, Istenanya, Szent Szűz, Szűzanya)
 15, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 37,
 41, 53, 108, 109, 113, 114, 120, 121,
 123, 128, 129, 131, 132, 136, 139, 143,
 144, 145, 171, 174, 176, 177, 203, 212,
 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 225, 226, 230
 Mária Magdolna, Szent 29, 31, 139, 217
 Mária Terézia, magyar királynő 206, 208,
 211
 Markos András 155, 156, 157
 Márta, Szent 204
 Martínez, Didacus 222
 Marulić, Marko 137
 Máté, Szent, apostol 47, 65, 175
 Matzenauer, Joseph 118
 Mátyás, I., magyar király (Hunyadi Má-
 tyás) 227, 228, 232
 Mears, Natalie 73
 Mechtild, Szent 119
 Mecić, Šimun (Mecity, Simun) 202, 203,
 212
 Medgyesi Pál 76, 161, 162, 183, 249, 253,
 254
 Medgyessy Emmánuel 58
 Medgyesy-Schmikli Norbert 219
 Megyeri Imre 190
 Meisner, Balthasar 111, 112
 Melanchthon, Philipp 189
 Merényi Lajos 225
 Meursius, Iacobus 210
 Mezey István 34, 39
 Mezey János 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
 41, 42
 Mezey Mór 33, 34, 37, 41
 Mezey Nepomuk János 33, 34, 37, 39, 41
 Mihály, Szent 26, 130, 137, 139, 203, 212
 Mihálykó János 194, 195, 198, 199, 200,
 229, 230
 Mikó Árpád 228
 Milotai Nyilas István 71, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 81, 83, 85, 86, 87, 89
 Miskolczi Csulyak István 53, 228, 235
 Mohl Adolf 225
 Moller, Martin 182
 Molnár Attila 244
 Monok István 117, 118, 191, 193
 Mózes (Moyses) 63, 245
 Mukics Péter 211

- Mulih, Juraj 132, 134, 135
Müller Lajos 23
- Nádasdy I. Ferenc 189
Nádasdy II. Ferenc 189, 190, 192
Nádasdy II. Tamás 190
Nádasdy III. Ferenc 191, 193
Nádasdy Ferenc 192, 193
Nádasdy Mária 192
Nádasdy Pál 8, 189, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 197, 198, 199, 200, 229, 232
Nádasdy Tamás, nádor 189
Nádasdy Tamás 192, 193
Nádasi János 222
Nagy Benedek 191
Nagy Géza 81, 85
Nagy Ilona 114, 115, 122
Nagy Iván 183
Nagy Márton Károly 9, 155, 159
Nagyari István [helyesen: Nagyari József]
78
Náhum 46
Nemes Imre 95, 102
Nicephorus Callistus Xanthopoulos 119
Nicolaus Lyranus 210
Nottetstel Veronika 204
Novak, Nikola 205
Nutius, Martinus 63
Nymburský, Edelbert 121
- Nyári Krisztina Eszterhás Miklósné →
Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina
Nyéki Vörös Mátyás 7, 53, 228, 232, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 241
Nyerges Judit 230
Nyomárkay István 136, 138
- Oláh Szabolcs 78, 224, 249
Osmont, Ioannes 50
- Őry Miklós 45, 53
Ötvös Péter 53, 97, 224, 235
Őze Sándor 78, 189, 219
- Padányi Bíró Márton 207, 208, 214, 224
Pais Dezső 168, 176, 177
Pájer Antal 38
- Pál, Szent, apostol 47, 63, 65, 88, 89, 112,
163, 221
Pálffy Géza 190, 192
Palkovics Gottfried 136
Pap Balázs 53, 97, 224, 235, 236
Pápai János 221
Papp Zsuzsanna 218
Paszkál, Szent 203
Pataki Füsüs János 81, 83
Payr Sándor 192
Pázmány Péter 8, 11, 12, 13, 14, 16, 17,
18, 20, 21, 22, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52,
53, 54, 55, 62, 78, 133, 140, 150, 151,
152, 177, 194, 195, 198, 199, 200, 220,
221, 222, 225, 229, 230, 240, 249
Pécseli Király Imre 53, 228, 235
Pécsi Lukács 8, 181, 182, 183, 185, 186,
187
Peisertová, Lucie 121
Pelczer Katalin 9, 167, 171
Pensis, Christophorus Colea 181
Péntek Veronika 8, 181
Péri Bonaventura 149
Perkins, William 247
Pernyeszi Osztopányi Zsigmond 96
Peštalić, Grgur (Pestality, Grgur) 212,
213, 214
Péter, Alcantarai Szent 31, 203
Péter, Canisius Szent (Canisius, Petrus)
50, 114
Péter Katalin 245, 246
Péter Mihály 170, 176
Péter, Szent, apostol 47
Petrik Géza 27
Petróczi Éva 53
Petrus Canisius → Péter, Canisius Szent
Pius, X., pápa 217
Pócs Éva 168, 169, 171
Pokoly József 84
Polikárp, Szmírnai Szent 84
Pongrácz Eszter → Aponyi Miklósné
Pongrácz Eszter
Pöstyéni István 38
Prágai András 81, 83
Pseudo-Ágoston 187
Pusztai István 177

- Quaresmius, Franciscus 120
 Quentelius, Arnoldus 46
- Rádai Pál 250
 Radó Polikárp 215, 218
 Radvánszky Anikó 236
 Rafael, Szent 130, 137
 Rákóczi Ferenc, I. 244, 246
 Rákóczi György, II. 244, 245
 Rákóczi Zsigmond 244, 245
 Rákóczi Zsigmond 245
 Rapić, Đuro (Rapity, Gyuro) 209, 210, 211, 212
 Redmeczi T. János 81
 Réger Ádám 53, 236
 Reichardt Gabriella 8, 189, 193
 Reljković, Matija Antun 209
 Réthy Lipót 33, 34
 Rheda Péter 72, 82, 87
 Rimaszombati Kazai János 250
 Rimay János 7, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 240
 Róden György 25
 Rokay Zoltán 7, 201, 214
 Rókus, Szent 139, 205, 212, 213, 214
 Romhányi József 240
 Rónay László 167
 Roth, Konradin 117
 Rozália, Szent 205
 Rózsa Huba 50, 54
 Rudics Tamás 211
 Rudinai János 58
 Ruh, Kurt 133
 Rút 46
 Rybarić, Richard 110
- Samarjai János 86, 87
 Sarbak Gábor 189
 Sári László 76
 Schmiedt Ferenc 120
 Schneider, Theodor 183
 Schulte, Johannes Chrysostomus 119
 Schütz, Christian 57
 Schwarcz Katalin 24, 32, 118, 119, 219, 224
 Searle, John Rogers 170, 174
 Sebestyén, Szent 129, 139, 140, 205
- Sebők Árkád Ferenc 38
 Sekulić, Ante 201, 203, 213
 Sennacherib → Szancherib
 Sheils, William J. 74
 Sibolti Demeter 246
 Signer, Leutfried 115
 Sigray Borbála 23
 Sigray Erzsébet Róza 24, 32
 Sík Sándor 48, 167
 Sima Ferenc 34, 37
 Simeon 99
 Simon, Szent, apostol 203
 Sirák (Sirák fia) 47, 69
 Sixtus, IV., pápa 28
 Sládek, Miloš 121
 Šojat, Antun 136
 Solaris, Franciscus 205
 Soltész Erzsébet (Soltész, Elizabeth) 92
 Solya Antal 38
 Somlyói Tóth Tibor 83
 Soós Sándorné Veres Rózsa 8, 215
 Söptei István 189, 192
 Söveges Dávid 53, 139, 144, 182, 216
 Stahl, Hans 115, 119, 120
 Stanihurstus, Wilhelm 119
 Stemler Ágnes 71
 Stoll Béla 53, 227, 228, 235
 Stráner Vilmos 149
 Sucquet, Antoine 58, 61, 62, 63
 Sujánszky Antal 38
 Šundalić, Zlata 127, 134, 135
 Surlus, Laurentius 114, 119
 Sükösd Mihály 155, 157
 Sylvester János 189, 193
- Szabó András 53, 96
 Szabó Csilla, T. 177, 218
 Szabó Elek 38
 Szabó Ferenc 53
 Szabó Géza 236
 Szabó Károly 24, 92
 Szabó Lőrinc 240
 Szakály Ferenc 189
 Szakmaiszter Miklós 211
 Szalárdi Miklós 246
 Szalaszegi György 96
 Szancherib (Sennacherib) 88

- Száraz Orsolya 78
 Szatmárnémeti Mihály 92, 102
 Szávai János 157, 158
 Szegedi Gergely 107
 Szegedi Kőrös Gáspár 189
 Szekeres András 80
 Szelestei N. László 7, 23, 55, 94, 127, 227, 230
 Szenci Molnár Albert 55, 81, 92, 93, 95, 96, 102, 193, 240, 248
 Szendrei Janka 94, 108, 109, 110
 Szennay András 68
 Szentmihályi Mihály 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41
 Szentpéteri Márton 96
 Szepsi Csombor Márton 81, 83
 Szepsi Laczkó Máté 83
 Szígeti Jenő 250
 Szilády Jenő 227, 228
 Szilágyi Csaba 150
 Szilágyi Sándor 82
 Szilasi László 53, 97, 224, 235
 Szinnyi József 38
 Szkenderovics Márk 211
 Szofóniás 46
 Szokolyai Anderkó István 250
 Szoleczky Emese 147
 Szombathy Sándor 34, 37
 Szombati Szabó István 148
 Szőlősy Benedek 222
 Szubotics, Blaziusz 204
 Szyl Miklós → Pázmány Péter
- Tádé, Szent 139
 Takács Zoltán Bálint 189
 Takáts József 76, 79, 80
 Tallián Júlianna → Vidos Jánosné Tallián Júlianna
 Tamás, Aquinói Szent 61
 Tamás Edit 244, 245
 Tánzos Vilmos 168, 173, 216
 Tárkányi Béla 38
 Tarnóczy István 223
 Tasi Réka 71, 141
 Técsi J. Miklós 76
 Telegdi Kata 240
 Telegdi Miklós 185
- Telegdi Pap Sámuel 243
 Telek József 217
 Temesvári Pelbárt 217
 Teréz, Avilai Szent (Terézia) 26, 29, 31
 Thomas, Wilhelm 108
 Thordai János 240
 Thököly Imre 119
 Thuküdidész (Thucydides) 193
 Timóteus 47, 51, 88, 89
 Tinódi Sebestyén 189
 Tolcsvai Nagy Gábor 172
 Tolnai Mihály 78
 Toma Katalin 191
 Tormásy Gábor 201
 Tótfalusi Kis Miklós 92
 Tóth Mike 23
 Tóth Zsombor 55, 252
 Töltési István 247
 Török István 149, 150
 Tránovský, Jiří (Tranoscius) 227
 Trencsényi Balázs 79, 80
 Trencsényi-Waldapfel Imre 223
 Trithemius, Joannes 212
 Trócsányi Zsolt 83
 Turčinović, Josip 202
 Tüskés Gábor 57, 223, 224, 225
- Ueding, Gert 182, 249
 Ujfalusi Judit 113, 114, 118, 119, 121, 122
 Ujfalusi Klára → Karancsberényi Györgyné Ujfalusi Klára
 Uray Piroska 181, 183, 185
- Vadai István 7, 53, 97, 224, 235, 236
 Vámosi Gergely 229, 232
 Várfalvi Nagy János 91
 Varga Bernadett 7, 55, 71, 243, 244
 Vargyas Lajos 94, 108
 Varjas Béla 83
 Várkonyi Gábor 190, 244
 Várnagy Antal 54
 Vásárhelyi Judit, P. 55, 71, 96, 248
 Vendel, Szent 139
 Verbényi István 30
 Vermeer, Johannes 223
 Verő Mária 228
 Viczián János 38, 54, 147, 201

Vida Tivadar 114, 115, 119
Vidos János 142
Vidos Jánosné Tallián Júlianna 142
Vizi József 211
Vojnics János 211
Vojnics Lukács 211
Volf György 218
Vujkovics Jeromos 211

Walasser, Adam 119
Weitz, Joannes Baptista 137
Wesselényi Ferenc 228, 229
Weszprémi István 185
White, Helen C. 243, 251
Williamson, Philip 73, 79

Winkler András 192
Zádori János 23
Zagorac, Vladimir 136
Zagrebec, Stefan 202
Zakariás 52
Zakariás, Szent 205
Zátonyi Sándor 191
Závodi Szilvia 147
Zvonarics Imre 191, 198

Zsaskovszky Endre 38, 42
Zsaskovszky Ferenc 38, 42
Zsaskovszky József 38, 39

Inhalt

Das Programm der 3. Konferenz der Forschungsgruppe zur Frömmigkeitsgeschichte.....	7
BAJÁKI RITA Die Gebetbücher von Péter Pázmány und Márton Kopcsányi.....	11
BÁN IZABELLA <i>Jó illatú rózsás kert</i> (Duftender Rosengarten) Über die Ausgaben eines klarissichen Gebetbuches.....	23
BARNA GÁBOR Die Gesangsbücher der Kantoren Mezey und ihre Quellen aus dem 19. Jahrhundert.....	33
BOGÁR JUDIT Das <i>Gebetbuch</i> von Péter Pázmány und die <i>Bibel</i>	45
FARMATI ANNA „Doch das wahre und wirkungsvolle Gebet kann zweierlei sein...“ Das meditationsbegleitende Gebet als besonderer Typ.....	57
FAZAKAS GERGELY TAMÁS Die „nationalen“ Gebete der frühen Neuzeit im internationalen Zusammenhang: Landesgebete und Gemeinbuße in der Zeit von Gábor Bethlen	71
FEKETE CSABA Das kleinste ungarische Gebetbuch des 16.–17. Jahrhunderts.....	91
FERENCZI ILONA Das Lied als Gebet Die Gebetslieder von Márton Madarász (1629).....	105
FRAUHAMMER KRISZTINA „Durch Lesen zum Beten anregen“ Die Überlieferungen der Christus-Biographie von Martin von Cochem in Ungarn	113

HORVÁTH SÁNDOR	
Gebete im Gebetbuch <i>Hisa Zlata</i>	127
MACZÁK IBOLYA	
Geistliche Waffen – Neugeschriebene Gebete	147
NAGY MÁRTON KÁROLY	
Die Gebete von Kata Bethlen	155
PELCZER KATALIN	
„Heiliges Wort und heilige Rede“	
Der Zusammenhang der Sprechsituationen und Motive	
in archaischen ungarischen Volksgebeten.....	167
PÉNTEK VERONIKA	
Die <i>Soliloquia</i> -Übersetzung von Lukács Pécsi und János Erdődi	181
REICHARDT GABRIELLA	
Das Gebetbuch von Pál Nádasdy (1631).....	189
ROKAY ZOLTÁN	
Die in Szabadka benutzten illirischen geistlichen Bücher	
aus dem 18. Jahrhundert.....	201
SOÓS SÁNDORNÉ VERES RÓZSA	
Das Rosenkranzgebet in unseren schriftlichen Denkmälern	
aus dem 17. Jahrhundert.....	215
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Das Gebetbuch von János Rimay	227
VADAI ISTVÁN	
Die in Reimen geschriebenen Gebete von Mátyás Nyéki Vörös	235
VARGA BERNADETT	
„Oh mein Gott, was soll ich dir sagen...?“	
Das Verhältnis von Gebet und Meditation in <i>Mennyei Társalkodás</i>	
(Himmlisches Gespräch) von Pál Keresztúri Bíró	243
Personenverzeichnis	257

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk. Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.